

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM  
VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

**F. T. ABDUVAXIDOV**

**TIJORAT BANKLARIDA BUXGALTERIYA HISOBI**

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi o‘quv-metodik birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan “Buxgalteriya hisobi va audit” ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

**TOSHKENT – 2007**

F. T. Abduvaxidov. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi: O'quv qo'llanma. – T.: 2007, -164 bet.

Mazkur o'quv qo'llanmani yozishda tijorat banklarida buxgalteriya hisobini tashkil qilish bo'yicha ishlab chiqilgan qonuniy va me'yoriy hujjatlardan, shuningdek, shu sohaga oid iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqot natijalari hamda davriy nashrlardagi axborot ma'lumotlardan foydalanildi.

Ushbu o'quv qo'llanmada tijorat banklarida buxgalteriya hisobini tashkil qilish asoslari, bank operatsiyalarini rasmiylashtirish va ularda hujjatlar aylanishini nazorat qilish, hisob-kitob, kassa, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarni hisobga olish, kredit, factoring, lizing, chet el valutasini, qimmatli qog'ozlar, moliyaviy natijalar hisobi hamda moliyaviy hisobotlarni tuzish, ularni taqdim etish kabi mavzular keng yoritib berilgan.

Mazkur o'quv qo'llanma Davlat ta'lim standartlariga muvofiq ishlab chiqilgan o'quv dasturlari asosida tayyorlangan bo'lib, uni 5A340904 - «Tashqi iqtisodiy faoliyat hisobi va tahlili» mutaxassisligi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarning o'quv jarayonida foydalanishlari uchun tavsiya etiladi.

Ma'sul muharrirlar:

N Yu. Jo'rayev,  
TDIU "Buxgalteriya hisobi" kafedrasini mudiri, iqtisod fanlari doktori, professor  
O'. T. Echboev,  
TDIU "Buxgalteriya hisobi va audit" fakulteti dekani, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar:

Z.T. Mamatov,  
TMI "Buxgalteriya hisobi" kafedrasini dotsenti, iqtisod fanlari doktori  
SH.I.Ilkhomov  
TDIU "Audit" kafedrasini dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi

Ф. Т. Абдувахидов. Бухгалтерский учет в коммерческих банках: Учебное пособие. –Т.: изд. ТГЭУ. 2007. -164с.

В данном учебном пособии использованы законодательные и нормативные документы бухгалтерского учета в коммерческих банках, в том числе результаты научно – исследовательских работ ученых -экономистов в этой сфере, а также, периодические информационные данные.

В учебном пособий освещен соответствие действующих законов, положений, стандартов и инструкции порядок организации и ведения бухгалтерского учета в коммерческих банках.

На основании международных и национальных стандартов изложен порядок организации учетной политики, документооборота, учета расчетов основных средств и нематериальных активов, материальных запасов, учета финансового результата и финансовый отчетности и др.

Учебное пособие написано на основе учебной программы, который разработана на основе государственного стандарта по специальности 5А340904 «Учет и анализ внешнеэкономической деятельности» и рекомендуется использовать в учебном процессе обучающихся студентов по вышеперечисленным, а также другим специальностям.

Ответственные  
редакторы:

Н. Ю. Жураев,  
Заведующий кафедрой «Бухгалтерский учет» ТГЭУ, доктор  
экономический наук, профессор,  
У. Т. Эшбоев,  
декан факультета «Бухгалтерский учет и аудит» ТГЭУ,  
кандидат экономический наук, доцент.

Рецензенты:

З. Т. Маматов,  
доцент кафедры «Бухгалтерский учет» ТФИ, доктор  
экономический наук,  
Ш. И. Илхомов,  
доцент кафедры «Аудит» ТГЭУ, кандидат экономический  
наук.

F. Abduvaxidov. Accounting in commercial banks. / Textbook. - T.: 2007.-164 p.

The textbook highlights legal acts related to accounting in commercial banks. Besides results of research conducted by economists in this sphere and periodical publications is included in this book.

The textbook covers organizing and conducting accounting in commercial banks in accordance with current laws, regulations.

Based on international and national standards the book contains order of organizing accounting policy, document circulation analytical and synthetic accounting of material and immaterial assets, cash, credit and leasing transactions foreign currency forming charter capital and ether funds, securities, financial results accounting and financial reporting.

The textbook has been prepared in compliance with curriculum developed in accordance with state standard 5A340904 “Accounting and analyze of External economic activity” with recommendation to use within academic process by students specialized in above mentioned and other disciplines.

Responsible editor:

N.Yu. Jurayev,  
TSEU. Chef of the chair “Accounting” doctor of economic science,  
professor,  
U.T. Eshboev,  
TSEU. Chef of the faculty “Accounting and audit” candidate of  
economic science, dotcent

Reviewers:

Z.T. Mamatov,  
TFI. dotcent of the chair “Accounting”, doctor of economic science,  
SH. I. Ilkhomov,  
TSEU. dotcent of the chair “Auditing” candidate of economic science.

## Kirish

**Fanni o'rganishning dolzarbligi.** Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng, iqtisodiyotimizda bir qator muhim islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, bank sohasida ham o'zgarishlar bo'ldiki, natijada ularning faoliyatini amalga oshirish xalqaro andozalar talablariga yaqinlashtirildi desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki, O'zbekistonda bank tizimini isloh qilish va rivojlantirishda dastlab uning qonuniy hamda me'yoriy asoslari yaratildi<sup>1</sup>.

Shuningdek, 1997 yildan O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlari rejasi xalqaro andozalarga moslashtirilgan holatda ishlab chiqilganligi, bank tizimida katta o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Bu o'z navbatida, Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida tayyorlanadigan yoshlarni bank sohasidagi sodir bo'lgan o'zgarishlarni ularga yyetkazib berish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Shu boisdan, Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida ham talaba yoshlarni o'qitish va ularni kasbga tayyorlash bo'yicha Davlat ta'lim standartlari ishlab chiqilgan bo'lib, bu standartlarga asosan, har bir mutaxassisliklar bo'yicha alohida ishchi o'quv dasturlari tayyorlandi. Shu qatori, 5A 340904 –«Tashqi iqtisodiy faoliyat hisobi va tahlil» mutaxassisligi bo'yicha ishchi o'quv dasturlar tayyorlanib, ushbu dasturda o'qitiladigan fanlar hajmi ko'rsatilgan bo'lib, bunda «Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi» fani ham o'z ifodasini topgan.

Shundan kelib chiqib, mazkur fanni o'qitishda fanning oldiga qo'ygan asosiy maqsad va vazifalarini belgilab olish, shuningdek, talabalarga bugungi kundagi mavjud muammoli masalalarni qamrab oluvchi mavzularni o'qitish ta'lim tizimidagi dolzarb masalalardan biriga aylandi.

Shunday ekan, fanning nazariy asoslari amaliyotdan imkon qadar oldinda yurishi va uning natijalari amaliyotga tatbiq etilib, undan iqtisodiy samara olish imkoniyatini yaratishga olib keladi. Ushbu ehtiyojlarni inobatga olib, talabalarning tijorat banklarida amalga oshiriladigan operatsiyalarning buxgalteriya hisobini tashkil qilish bo'yicha tuchuncha va ko'nikmalar hosil qilishlari uchun o'quv qo'llanma tayyorlash zaruriyati vujudga keldi.

Bozor sharoitida ta'lim tizimini isloh etishning asosiy yo'nalishlaridan biri hozirgi zamon talablari va xalqaro tajribalardan foydalanib, ishchi o'quv rejalarini takomillashtirilgan holda, ishlab chiqishni talab qilmoqda. Bu o'z navbatida, talabalarni o'qitishda har bir yo'nalish bo'yicha o'qitiladigan maxsus fanlarni nazariy va amaliy jihatdan bir-biriga uyg'unlashtirishni talab etmoqda. Bu esa, ushbu fanlarni o'rgatishda eng zarur bo'lgan masalalarni va muammolarni o'zida mujassam etuvchi mavzularni talaba yoshlarga yyetkazishni talab qilmoqda. Shu boisdan, 5A 340904 – «Tashqi iqtisodiy faoliyat hisobi va tahlil» mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan talabalarga “Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi” fanini o'qitishda kerakli bo'lgan

---

<sup>1</sup>ЎзР. Президентининг “Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларини ислоҳ қилиш ва янада эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони. 16.04.2005й.

bilim va ko‘nikmalarni bugungi kun hamda xalqaro andozalar talablaridan kelib chiqqan holda yetkazib berish muhim ahamiyatga ega.

Ushbu fanni talaba yoshlarning ongiga juda oddiy va tuchunarli tarzda o‘rgatish lozim. Fanni o‘zlashtirishda shu sohaga oid bilim va malakaga ega bo‘lish uchun nafaqat O‘zbekistonda, balki, hamdo‘stlik davlatlarida o‘qitiladigan fanlarning mazmun va mohiyatini tahlil qilish, shuningdek, o‘qitish metodikasini o‘zlashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

**Fan bo‘yicha o‘quv adabiyotlarning qiyosiy tahlili.** 5A 340904 –«Tashqi iqtisodiy faoliyat hisobi va tahlili» mutaxassisligi bo‘yicha ishlab chiqilgan ishchi o‘quv dasturlardagi belgilangan soatlar hajmidan kelib chiqib, “Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi” fani bo‘yicha namunaviy va ishchi dastur tuzilgan. Ushbu yo‘nalishlarga tuzilgan dasturlarda keltirilgan mavzularning naqadar to‘g‘ri belgilanganligi va bu mavzularda qanday masalalar yoritilishini hamdo‘stlik davlatlaridagi oliy o‘quv yurtlarinikiga taqqoslab, ularni yanada takomillashtirish zarur, deb o‘ylaymiz.

Shu boisdan, “Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi” fanini o‘qitishda tuzilgan ishchi o‘quv dasturlardagi mavzularni hamdo‘stlik davlatlaridagi oliy o‘quv yurtlarining mos yo‘nalish yoki mutaxassisliklarga tuzilgan ishchi o‘quv dasturlari bilan taqqoslashni lozim deb topdik.

“Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi” fani Rossiya Federatsiyasi davlati va boshqa hamdo‘stlik davlatlaridagi institutlar hamda universitetlarida tahsil olayotgan talabalarga ham o‘qitilmoqda. Buning isboti sifatida, ushbu fanni o‘qitish jarayonida chet el mamlakatlari olimlari tomonidan yozilgan adabiyotlarning qiyosiy tahlilini ko‘rib chiqamiz. Ushbu olimlardan E.P.Kozlova, E.N. Nikolaevna<sup>2</sup>, va K.Parfenov<sup>3</sup>, V.N.Kurosov, G.A.Yakovlev<sup>4</sup>, L.P. Krolivetskaya i dr<sup>5</sup>, S.K.Semenov<sup>6</sup> lar tomonidan yozilgan kitoblarda keltirilgan mavzular mazmun va mohiyati jihatidan bizning mavzularga deyarli yaqin, biroq, mavzularda berilgan masalalar aynan bitta mavzuda to‘liq keltirilmagan. Masalalarning bunday berilishi talabalarning o‘rganayotgan mavzusi bo‘yicha to‘la bilim va ko‘nikma hosil qilishlari uchun yetarli bo‘lmaydi, deb hisoblaymiz.

Shuningdek, E.P.Kozlova, E.N.Nikolaevna tomonidan yozilgan kitobning 2-bo‘limda 3-9 mavzular, 3-bo‘limida 7-mavzu, 5-bo‘limida 13-mavzulari to‘g‘ri keladi. Biroq, 1,2,10,11,12-mavzular ushbu olimlarning kitobida berilgan mavzularning ichida keltirilgan. Lekin alohida mavzu sifatida berilmagan.

K. Parfenov tomonidan yozilgan kitobidagi 1 va 2 -mavzular, 3-bob “Безналичное форма расчетов”, 4 -bob “Межбанковские расчетов”, 6 -bob “Учет операций с иностранной валютой”, 7-bob “Кредитное операции”, 8- bob

<sup>2</sup> Козлова Е.П., Николаевна Е.Н. Бухгалтерский учет в коммерческих банках. –М.: “Финансы и статистика”, 2003 г.

<sup>3</sup> Парфенов К. Банковский учет.-М.:, ООО «Парфенов.ру», 2004 г.

<sup>4</sup> Курсов В.Н., Яковлев Г.А. Бухгалтерский учёт в коммерческом банке: новые типовые бухгалтерские проводки операций банка. Учеб. пос. -М.: ИНФРА-М, 2004г

<sup>5</sup> Кроливецкая Л.П. и др. Бухгалтерский учет в коммерческом банке в проводках. –М.: “Финансы и статистика”, - 2004 г, 192 стр.

<sup>6</sup> Семенов С.К. Бухгалтерский учет и отчетность кредитных организаций: Учебное пособие. Изд.-2, исправ. и допол. -М.: Издательство "Экзамен", 2004 г. - 480 с.

«Учет операций с ценными бумагами», 12-bob «Учет основных средств, нематериальных активов и МБП», 13-bob «Учет доходов, расходов и финансовых результатов» mavzulari bizda berilgan mavzularga o'xshash va mazmunan yaqinroqdir. Biroq, banklarda moliyaviy hisobot mavzusi K.Parfenovning kitobida umuman berilmagan. Shuningdek, 5-bob «Порядок начисления процентов» va 9-bob «Формирование резервов под обеспечение балансовых активов и под риски по условным обязательствам» mavzulari bizning namunaviy dasturimizda berilmagan, chunki, ushbu mavzular bizda berilgan har bir mavzuning o'zida yoritib berilgan va hisobvaraqlarda ham aynan o'sha hisobvaraqa tegishli operatsiyalar o'z aksini topgan.

Shuningdek, L.P. Krolivetskaya i dr., V.R.Bank<sup>7</sup>, N.E. Sokolinskoy<sup>8</sup> va L.A. Tarakanov<sup>9</sup> larning kitoblarida ham berilgan mavzular mazmun va mohiyati jihatidan yaqinroqdir. Biroq, mavzular ketma-ketligi turlicha va bizning o'quv rejamizdagi berilgan mavzulardan farq qiladi.

Chunki, bu adabiyotlarda mavzular alohida-alohida mavzu sifatida berilgan. Ularda rejalashtirilgan soatlar hajmi ham tubdan farh qiladi. Shu boisdan, bizdagi o'quv dasturlaridagi mavzularda ko'riladigan masalalar bir butunligicha olinib, unda, mavzuda ko'riladigan masalalarning yakuniy (daromad va xarajatlar) natijalari bo'icha aniq bilim va ko'nikmalar olish imkoniyatini yaratadi.

Shunday qilib, qiyosiy tahlil natijalaridan kelib chiqib, shuni ta'kidlash joizki, tijorat banklarida buxgalteriya hisobi fani bo'yicha tuzilgan o'quv dasturdagi qo'yilgan mavzular asosli bo'lib, bank amaliyotiga bevosita bog'liq bo'lgan mavzularni qamrab olganligi bilan farqlanadi.

Mazkur o'quv qo'llanma bank tizimida buxgalteriya hisobi va hisobotlarini yuritishning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib, o'quv dasturlarida belgilangan mavzular mazmuni va mohiyati jihatidan ochib berishga harakat qilindi. Bunda, talabalar ushbu fanni o'qish davomida tijorat banklarida buxgalteriya hisobini yuritishning tartib-qoidalarini, banklarda hisob-kitob-pul hujjatlarini qabul qilish, qayta ishlov berish, rasmiylashtirish hamda hujjatlar aylanishini tashkil qilishni, shuningdek, ularning analitik va sintetik hisobini yuritish bo'yicha tuchunchalar hosil qilishlari mumkin. Shu bilan birga, bankdagi mavjud moddiy qiymatliklardan foydalanishni va ularning harakatini hisobga olish, shuningdek, mijozlarga naqd va naqd pulsiz xizmatlar ko'rsatish, bankning bo'sh turgan mablag'larini vaqtinchalik daromad keltiruvchi (kredit, lizing, faktoring, qimmatli qog'ozlar bozori va investitsiy) manbalarga yo'naltirishdan kutiladigan daromadlarini (xarajatlar) buxgalteriya hisobida to'g'ri hisobga olish, xususan, banklarda amalga oshiriladigan operatsiyalar bo'yicha buxgalteriya hisobi va hisobotlarini tuzish hamda moliyaviy natijalarni aniqlash uchun zaruriy bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shunday qilib, mazkur o'quv qo'llanma Davlat ta'lim standartlariga muvofiq ishlab chiqilgan o'quv dasturi asosida tayyorlangan bo'lib, uni 5A 340904 —«Tashqi

<sup>7</sup> Банк В.Р. Организация и бухгалтерский учет банковских операций: Учеб. пос. - М.: «Финансы и статистика», 2004г, - 350 с.

<sup>8</sup> Соколинской Н.Е. Учет и операционная техника в сберегательном банке. – М.: «Финансы и статистика». 2003г.

<sup>9</sup> Тараканов Л.А. Бухгалтерский учет в банке. -М.; 2003 г.

iqtisodiy faoliyat hisobi va tahlili» mutaxassisligi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarning o'qish jarayonida foydalanishlari uchun tavsiya etiladi.



## **1-Bob. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini tashkil etishning asoslari**

### **1.1. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning maqsad va vazifalari**

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarida buxgalteriya hisobini yuritishning asosiy maqsadi - bank aktivlari va passivlaridan samarali foydalanish, ularni joylashtirish va ko'rsatilgan bank xizmatlari yuzasidan daromad (foizli)larni hamda bank operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha xarajatlar (foizli) ni, shuningdek, budjet va budjetdan tashqari to'lovlarni o'z vaqtida hisoblab, yakuniy moliyaviy natijalarni to'g'ri aniqlashdan iboratdir. Bunda talabalar banklarda buxgalteriya hisobini o'rganishda, avvalo, uning korxonalar, budjet va boshqa kredit muassasalarida yuritiladigan buxgalteriya hisobidan tub farqlarini tuchunishlari zarur.

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini yuritish boshqa korxonalar va tashkilotlarnikiga nisbatan o'zining operativligi bilan ajralib turadi. Chunki ularda soat 16-00 gacha operatsion kun bo'lib, shu davr mobaynida amalga oshiriladigan operatsiyalar o'sha kuniyoq mijozlarning analitik hisobidagi shaxsiy hisobvaraqlarda aks ettiriladi va kundalik balans orqali umumlashtirish usuli bilan nazorat qilib boriladi. Bu pul mablag'larining saqlanishi, kundalik pul aylanmasi va hisob-kitob kredit munosabatlarining holati, kassa rejasining bajarilishini nazorat qilish imkoniyatini berish bilan birgalikda, pul muomalasi hamda kredit resurslarining aylanishini tartibga solishni ta'minlaydi.

Buxgalteriya hisobining ob'ektlarini buxgalteriya hisobida aks ettirish va bank faoliyatining asosiy ko'rsatkichlarini hisoblash hamda ular bo'yicha to'liq ma'lumotlarga ega bo'lish uchun o'lchov birliklari (natura, mexnat va pul) dan foydalaniladi. Shu boisdan, tijorat banklarida buxgalteriya hisobini to'g'ri yuritishda quyidagi asosiy vazifalarni bajarishni talab qiladi:

- hisob-kitoblardagi mablag'lar aylanishini tezlashtirish, mijozlarga tez va puxta xizmat ko'rsatish, hisob-kitob, kassa, valuta, kredit hamda boshqa bank operatsiyalarini to'g'ri bajarish;

- bankdan pul mablag'lari, moddiy boyliklar, shuningdek, qat'iy hisobda turadigan blankalardan foydalanishning qonuniyligini ta'minlash;

- operatsion kun davomida bajarilgan va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha rasmiylashtirilgan hujjatlarning qonuniyligini hamda to'g'riligini nazorat qilish;

- tijorat banklarida bajarilgan va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha moliyaviy natijalarni shakllantirish va ularni to'g'ri aniqlash;

- kundalik balansni tuzish uchun dastlabki hujjat ma'lumotlarini qayta ishlash va ularning har bir hisobvaraqlari bo'yicha taqsimlashni samarali tashkil etish;

- oylik, choraklik va yillik buxgalteriya hisobi va hisobotlarini tuzish hamda tegishli nazorat organlariga o'z vaqtida taqdim etib borishdan iboratdir.

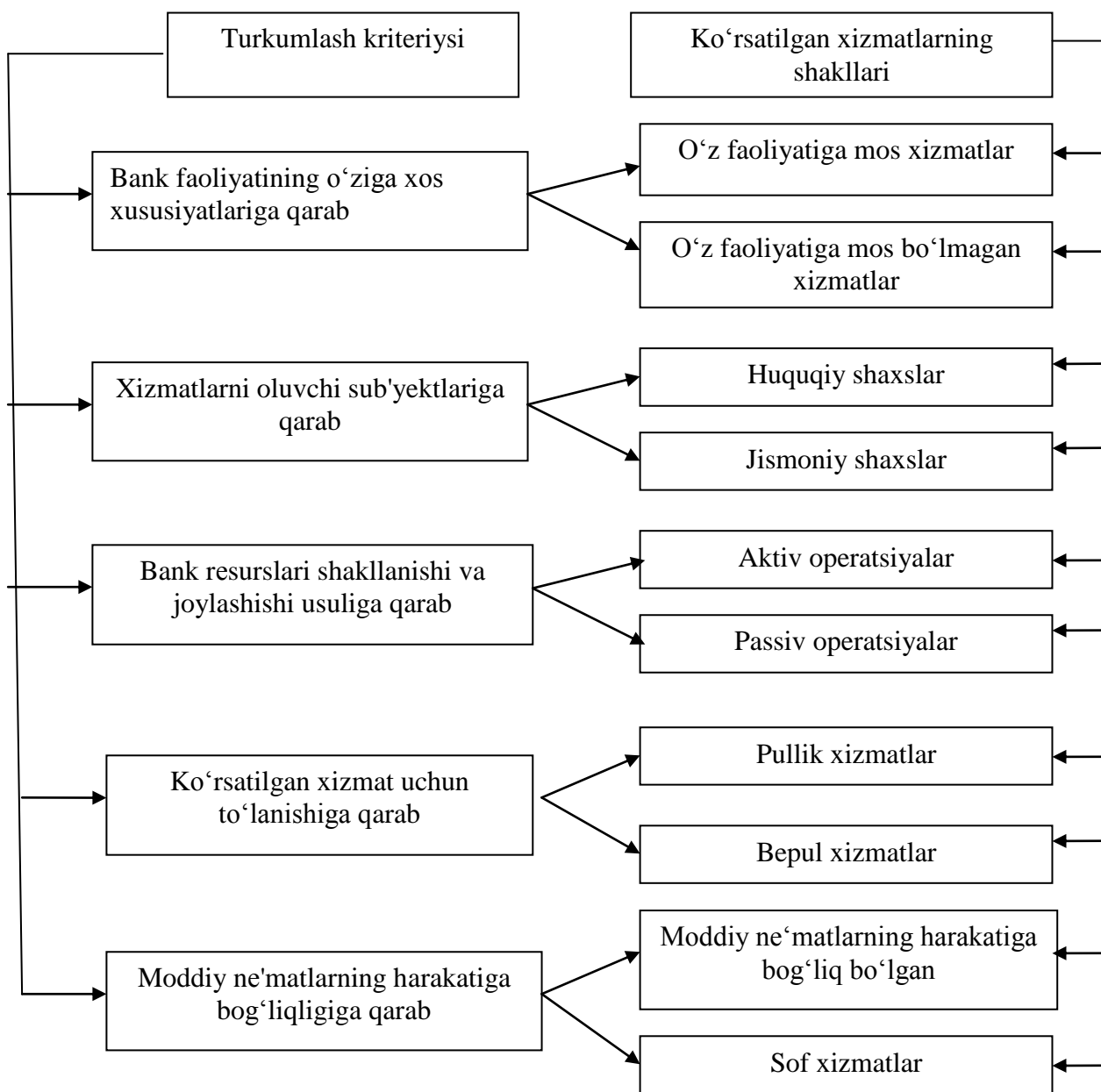
Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini tashkil etishda buxgalteriya hisobining qonuniy va uslubiy asoslari bo'lib O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonuni, «Buxgalteriya hisobining milliy standartlari», «Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari» hamda O'zbekiston Respublikasi markaziy banki tomonidan ishlab chiqarilgan me'yoriy hujjatlari hisoblanadi. Ushbu qonuniy hujjatlar buxgalteriya hisobini yuritishda tartibga soluvchi qonuniy hujjatlar

hisoblanadi va mulkchilik shaklidan, ya'ni, qaysi tarmoqqa tegishliligidan hamda katta-kichikligidan qat'iy nazar barcha xo'jalik yurituvchi sub'yektlar uchun amal qilinadi.

Shunday qilib, tijorat banklarida buxgalteriya hisobi fanini o'rganishda uning nazariy asoslarini chuqur o'zlashtirish hamda buxgalteriya hisobi va hisobotlarini tuzishga oid me'yoriy hujjatlarni ham bilishni taqozo etadi.

## 1.2. Bank operatsiyalarining turkumlanishi va ularning mazmuni

Banklarning o'ziga xos xususiyatlari ularning faoliyatiga bevosita bog'liqdir. Ushbu faoliyatning natijasi esa bank xizmatining yaratilishi hisoblanadi va uni to'lov vositasini amalga oshirish hamda xizmatlar ko'rsatishga ajratish mumkin. Shu boisdan, tijorat banklarida amalga oshirilayotgan operatsiyalarni alohida xususiyatlariga ko'ra turkumlash mumkin (1-chizmaga qarang).



1- chizma. Bank operatsiyalarining turkumlanishi.

Quyidagi chizmadan shuni ta'kidlash mumkinki, tijorat banklari tomonidan ko'rsatilgan xizmatlarni o'z faoliyatiga mos xizmatlar va o'z faoliyatiga mos bo'lmagan xizmatlarga bo'ldik. Demak, o'z faoliyatiga mos xizmatlar deganda, tijorat banklari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ko'rsatiladigan xizmatlari tuchuniladi va tijorat banklarining bajaradigan uchta operatsiyalarini, ya'ni: depozitlar operatsiyalari; kredit operatsiyalari; hisob-kitob operatsiyalarini kiritish mumkin.

Yuqorida ta'kidlangan xizmat turlarini ba'zan ana'naviy bank operatsiyasi ham deb atash mumkin va ularni bir vaqtda barcha banklar amalga oshiradilar. Chunki shunday xizmat turlaridan birini boshqa kredit muassasalari ham bajarishi mumkin. Banklar ko'rsatadigan depozit, kredit va hisob-kitob operatsiyalaridan tashqari, kassa operatsiyalarini ham amalga oshiradilar.

O'z faoliyatiga mos bo'lmagan yoki noana'naviy xizmat turlariga qo'shimcha operatsiyalar kiradi. Ularning tarkibiga quyidagi operatsiyalarni kiritish mumkin: valuta, qimmatli qog'ozlar, oltin va qimmatbaho metallar hamda qo'yilmalar bo'yicha oshiriladigan operatsiyalar. Bank xizmatlaridan huquqiy va jismoniy shaxslarning barchasi birday foydalanishlari mumkin. Ammo respublikamiz banklarining jismoniy shaxslarga ko'rsatayotgan xizmatlarining hajmi sezilarli emas. Shuning uchun ham kelgusida ularning turlari va miqdorini ko'paytirish zarur.

Ma'lumki, banklar bo'sh pul mablag'larni yig'adi va ularni o'z mijozlari o'rtasida qaytarish sharti bilan taqsimlaydi. Bank tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar aktiv va passiv shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Passiv operatsiyalar yordamida banklar resurslarini shakllantiradi. Banklar aktiv operatsiyalarini amalga oshirish orqali o'zining va chetdan jalb qilingan resurslarini turli xo'jalik yurituvchi sub'yektlarga hamda aholining ehtiyojlarini qondirish uchun joylashtiradi.

Tijorat banklari tomonidan ko'rsatilayotgan xizmatlarni to'lanishiga qarab, pullik va bepul xizmat turlariga bo'linadi. Ammo bu bankdagi xizmat turlarining ba'zilari bepul yoki pulli degan ma'noni bildirmaydi. Chunki, tijorat banklari o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib, hisob-kitob, depozit va kredit operatsiyalarining tarkibidagi ba'zi xizmat turlariga haq to'lashni belgilamasliklari mumkin.

Moddiy ne'matlarning harakati bilan bog'liqligiga qarab bank xizmatlarining turkumlanishi: uning harakati bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar va sof xizmatlarga ajratiladi.

Banklar o'zlarining mijozlariga ayrim operatsiyalar bo'yicha pullik xizmatlar ko'rsatishlari bilan moddiy ne'matlar ishlab chiqarishning xarakteriga hamda ularning hajmini oshirishlariga yordam berish mumkin.

Sof xizmatlar - bevosita moddiy ishlab chiqarish jarayoni bilan band bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'yektlarga va alohida jismoniy shaxslarning talablarini qondirish uchun xizmatlarini taklif etishidir.

Umuman olganda, banklar tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar quyidagi xususiyatlarga ega: ularni zaxira sifatida ko'rsatish mumkin emasligi, unumli xarakterga ega ekanligi, kapital bank xizmatining ob'ekti bo'lib hisoblanishi, aktiv va

passiv operatsiyalarni o'z ichiga olishi, faqat bankning monopoliyasiga aylanmasligi va boshqalardan iborat bo'lishidir.

Aktiv operatsiyalarning keng yoyilgan turlariga quydagilarni: kredit; investitsiya; depozit; boshqa chet el valutalari bo'yicha operatsiyalarni kiritish mumkin. Passiv operatsiyalarga esa: tijorat banklari qimmatli qog'ozlarining birinchi emissiyasi; foydadan fondlarni tuzish va ularni ko'paytirish uchun ajratmalar qilish; boshqa yuridik shaxslardan kreditlar olish; depozit operatsiyalarini kiritish mumkin.

Tijorat banklarida amalga oshiriladigan operatsiyalarni turkumlash bank xizmatlaridan foydalanuvchi jismoniy va yuridik maqomga ega bo'lgan shaxslarga xizmat turlaridan foydalanishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratishdir. Shuningdek, bank ko'rsatadigan xizmat turlari bo'yicha to'liq ma'lumotlar olish imkoniyatini beradi.

### **1.3. Tijorat banklarida buxgalteriya apparatini tashkil qilish**

Buxgalteriya apparati deganda, tijorat banklari tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish va uni tashkil etishni nazorat qilish, shuningdek, bankning o'zining mijozlaridan qabul qilingan va banklararo hisob-kitob-pul hujjatlarini rasmiylashtirish, ularni qayta ishlash hamda bank operatsiyalarini qayd etish bilan shug'ullanuvchi xodimlar tarkibi tuchuniladi. Buxgalteriya apparatining ish faoliyatini amalga oshirishda tijorat banklarining bosh buxgalterlari ma'sul shaxs sifatida tan olinadi. Ular asosan, O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi, «Markiziy bank to'g'risida»gi, «Bank va banklar faoliyati to'g'risida»gi Qonunlari hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan qonuniy va me'yoriy hujjatlar asosida ish olib boradilar. Buxgalteriya apparati xodimlarining aniq vazifalari tijorat banklarining bosh buxgalteri tomonidan belgilab beriladi va ularni doimiy ravishda nazorat qilib boradi.

Yirik banklarda buxgalteriya hisobi bo'limlari tashkil etilishi amalga oshirilayotgan operatsiyalar hajmiga hamda ularning avtomatlashtirilganlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Buxgalteriya xodimlariga muayyan hisobvaraqlarni yuritish yoki alohida operatsiyalarni amalga oshirish ishlari biriktirib qo'yiladi. Bu holat hisobvaraqlarni buxgalteriya xodimlari o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlash hisobi yuritiladigan maxsus daftarida, ushbu daftarlarda ularga berilgan shtamplar izi tilxat bilan rasmiylashtirilib qo'yiladi. Agar buxgalteriya apparati xodimi ayrim sabablarga ko'ra kelmay qolgan kunlari uning ishi haqida boshqa xodimga ishlarni taqsimlash daftariga qo'shimcha yozuvlar kiritiladi. Hisobvaraqlar buxgalteriya xodimlari o'rtasida shunday taqsimlanadiki, bunda har bir xo'jalik yurituvchi sub'yektning depozit va qisqa muddatli kredit hisobvaraqlari (bankda ochilgan barcha hisobvaraqlari) bitta buxgalteriya xodimi tomonidan yuritiladi

Har bir bankda buxgalteriya apparati xodimlarining lavozim vazifalari, ularning majburiyatlari ishlab chiqilishi, tasdiqlangan bo'lishi va ushbu vazifalarning nusxalari har bir xodimga tarqatilishi lozim. Ularning buxgalteriya hisobini yuritishlarida amaldagi qonunga asosan<sup>10</sup>, bank rahbari javobgarligini ham his qilishlarini yodda

---

<sup>10</sup> Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни, 30.08.1996 й

tutishlariga ma'sul hisoblanadi. Rahbar buxgalteriya hisobining to'g'ri yuritilishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratib berish dardkor. Bosh buxgalter esa, xodimlaridan dastlabki hujjatlar va ma'lumotlarni rasmiylashtirish, qayta ishlashlarini hamda ularni tegishli hisobvaraqlarga to'g'ri va o'z vaqtida kiritish borasidagi talablarini bank xodimlari tomonidan sifatli bajarilishini nazorat qilib borishlari lozim bo'ladi.

Tijorat banklarida bosh buxgalterlik lavozimiga, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunga binoan, bank rahbari tomonidan tavsiya etilgan va O'zbekiston Respublikasi markaziy bankining «Buxgalteriya hisobi va hisoboti departamenti» direktori (boshqarma boshligi, bosh buxgalteri) ning suhbatidan o'tgan hamda oliy ma'lumotga (o'rta), kamida 3 ( 5 yil) yillik stajga ega bo'lgan shaxslar tayinlanadi.

Bosh buxgalter lavozimiga tayinlanayotganda va lavozimidan ozod qilinayotganda buxgalteriya hisobi va hisobotining ahvoli tekshirilib, bank rahbari tomonidan tasdiqlanganidan keyin bo'linmalarni qabul qilish-topshirish jarayoni dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi. Ushbu dalolatnomaning nusxasi yuqori bank muassasasiga yuboriladi. Zarur hollarda bosh buxgalter tomonidan ishlarni qabul qilish-topshirish jarayonida yuqori bankning vakili qatnashadi.

Shuningdek, qonunning 20-moddasiga muvofiq<sup>11</sup>, bank xizmatchisi bank Boshqaruvining roziligiga ko'ra boshqa joyda o'rindoshlik asosida ishlashi mumkin. Bosh buxgalter buxgalteriya hisobini yuritilishi yuzasidan belgilangan qoidalar asosida quydagilarni bajarishlari lozim:

- hisob-kitob-pul hujjatlarini qabul qilish va ularni qayta ishlash, bankning barcha tegishli hisobvaraqlariga o'tkazish, hujjatlar aylanishini, kunlik balans tuzilishini ta'minlash;

- elektron to'lov hujjatlarining to'g'riligini ularning asl nusxasi bilan taqqoslash;

- davlat budjetiga to'lovlar, ijtimoiy sug'urta fondiga badallar, boshqa fondlar hamda rezervlarga ajratmalarning to'g'ri yozilishi hamda o'z vaqtida o'tkazilishi;

- mijozlarning depozit va qarz hisobvaraqlari bo'yicha foizlarning to'g'ri va belgilangan muddatlarda hisoblanishi;

- buxgalteriya hisobi va hisobotining to'g'ri tashkil etilishini tekshirish, buxgalteriya hisobi, hisoboti, nazorat va iqtisodiy tahlil masalalari yuzasidan xodimlarga o'z vaqtida yo'l-yo'riqlar ko'rsatib borish;

- bankning operatsion kunining to'liq yakunlanligi va vakillik hisobvarag'i orqali o'tkazilgan to'lov hujjatlarining har kuni arxivlash tartibiga rioya etilishini nazorat qilib boradi.

Shunday qilib, tijorat banklarida buxgalteriya apparatining ish faoliyatini tashkil qilishda amaldagi qonuniy va me'yoriy hujjatlar talablariga mos kelishini va ularning sifatli bajarilishini ta'minlashga yaqindan yordam beradi.

---

<sup>11</sup> Ўзбекистон Республикасининг "Банк ва банклар фаолияти тўғрисида"ги Қонуни. 25.04.1996 й.

#### **1. 4. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasi mazmuni va mohiyati**

Respublikamizda bank tizimining uzluksiz rivojlanishi bozor munosabatlari sharoitidagi ob'ektiv zaruriyat bo'lib, bu o'z navbatida, banklar faoliyatini uzluksiz nazorat qilishni va ularni samarali boshqarish uchun zarur ma'lumotlar bazasini vujudga keltiruvchi buxgalteriya hisobining uslubiy asoslarini takomillashtirib borishni talab etadi.

Banklarda buxgalteriya hisobi tizimini takomillashtirish ko'p jihatdan uning uslubiy asoslari hisoblangan buxgalteriya hisobining hisobvaraqlar rejasining tuzilishiga bog'liqdir. Ushbu hisobvaraqlar rejasi tijorat banklarida amalga oshiriladigan barcha bank operatsiyalarni xalqaro standartlar asosida amalga oshirish imkoniyatini beradi. Ungacha tijorat banklarida qo'llanadigan hisobvaraqlar rejasi markazlashgan rejali iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, uning ishlash tamoyiliga quydagilarni:

- kredit resurslarini markazlashgan holda hududiy va tarmoqlar bo'yicha yig'ish va taqsimlash;

- kredit resurslarini xalq xo'jaligi rejalarining bajarilishiga xizmat qilishini nazorat qiluvchi ma'lumotlar bilan ta'minlash;

- davlat mablag'larining harakatini va sarflanishini pastdan yuqoriga va yuqoridan pastga hisobvaraqlar rejasi yordamida kuchli nazorat ostiga olish uchun asos qilib olgan edi.

Albatta, hisobning bunday tizimi mazmun va mohiyat jihatidan butunlay boshqacha bo'lgan bozor iqtisodiyotiga o'tish davri talabiga to'liq javob bera olmay qolgan edi. Shu boisdan, bank tizimini isloh qilishda dastlab hisobvaraqlarning ishlab chiqilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yangi hisobvaraqlar rejasini ishlab chiqishda ularning o'ziga xos xususiyatlari inobatga olingan va ular quydagilardan iborat:

- yangi hisobvaraqlar rejasi buxgalteriya hisobining xalqaro standartlariga mos kelib, daromadlar va xarajatlar hisobot oyining o'zida aks ettiriladi. Eski hisobvaraqlar rejasida daromadlar kelib tushganda, xarajatlar esa to'langanda buxgalteriya hisobida aks ettiriladi;

- yangi hisobvaraqlar rejasida aktivlar mavjudlik tamoyili bo'yicha joylashtirilgan bo'lib, bu aktiv moddalarini operativ ravishda boshqarish imkoniyatini beradi. Passivlar esa muddati bo'yicha joylashtirilgan bo'lib, mijozlar oldidagi majburiyatlarini bajarilishini nazorat qilish imkoniyatini beradi;

- yangi setlar rejasida aktivlar va majburiyatlarning real baholash imkoniyati mavjud bo'lib, bundan kelib chiqqan holda, aktivlarning tavakkalchilik darajasi bo'yicha yoqotishlar uchun zaxiralar tuzish imkoniyatini beradi;

- yangi hisobvaraqlar rejasida qimmatli qog'ozlar ikki guruhga bo'lingan bo'lib, birinchi guruh oldi-sotdi qilishga, ikkinchi guruh esa investitsiyaga yonaltirilishi rejalashtirilgan;

- bankning o'z kapitali tarkibi mustaqil bo'limlarga bo'lingan bo'lib, u e'lon qilingan, chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, shuningdek, oddiy va imtiyozli aksiyalar to'g'risida to'la ma'lumot beradi;

- foyda va zararlar (daromad va xarajatlar) bankning ichki hisobvarag'i bo'lib, ular ham mustaqil bo'limlarga bo'lingan.

Respublika hukumati tomonidan tijorat banklarida buxgalteriya hisobini isloh qilish borasida amalga oshirilgan ishlar o'zining ijobiy natijasini berdi. Hozirgi kunda Respublika tijorat banklarining buxgalteriya hisobi tizimi jahondagi rivojlangan mamlakatlarning bank tizimiga ancha yaqinlashtirildi va xalqaro banklar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirishi mumkin.

Har bir bank o'z buxgalteriya hisobini barcha banklar uchun bir xil bo'lgan hisobvaraqlar rejasi asosida olib boradi. 1997-yil aprelega qadar respublikadagi barcha banklar sobiq ittifoq davrida tuzilgan yagona hisobvaraqlar rejasi asosida ish yuritir edilar. Lekin iqtisodiyotimizni yangi bozor munosabatlari asosida tashkil etar ekanmiz, iqtisodiyotni izga solib, uni nazorat qilish uchun buxgalteriya hisobini xalqaro miqiyosda qabul qilingan yaxlit tizimga moslashtirib olib borish talab etildi. Shu sababli, respublika banklari buxgalteriya hisobini yangi hisobvaraqlar tizimi asosida tashkil etishga kirishdilar.

Shu maqsadda 1995-yil Artur Andersen auditorlik firmasi bilan shartnoma tuzilgan edi. Shartnomada O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida buxgalteriya hisobini isloh qilish ko'zda tutilgan edi. Firma respublika Markaziy banki bilan birgalikda bankning yangi hisobvaraqlar rejasini ishlab chiqdi. 1996-yil 13-noyabrda Vazirlar Mahkamasining 289- sonli qarori bilan "Respublika Markaziy bankining hisobvaraqlar rejasi", 290- sonli qarori bilan esa "Tijorat banklarining hisobvaraqlar rejasi" tasdiqlandi. 1997-yil 1-apreldan barcha banklar buxgalteriya hisobi yangi hisobvaraqlar rejasi asosida olib borila boshlandi. Banklarning yangi hisobvaraqlar rejasiga o'tishi nimalar bilan belgilanadi? Umuman, O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimotiga qo'yilganligi, jahon bozor munosabatlari tizimiga o'tganligi banklar uchun yangi hisobvaraqlar rejasiga o'tish zaruriyatini keltirib chiqardi. qolgan barcha sabablar shulardan kelib chiqadi: birinchidan, respublikada ikki pog'onali bank tizimining barpo etilishi; ikkinchidan, davlat mulki yagona bo'lmagan holda turli mulkchlik shakllarining paydo bo'lish; uchinchidan chet el investitsiyalarning jalb qilinish; to'rtinchidan, chet el korxonalar va tashkilotlari bilan sherikchilik munosabatlarining o'rnatilishi; beshinchidan, hisobotlarni jahon andozalari talablariga javob beradigan darajada tuzilishni ta'minlash zarurligi va hokazo. Yangi hisobvaraqlar rejasi avvalgisidan farq qiladi. Eski hisobvaraqlar rejasi 2 qismdan iborat bo'lib, biri balans ichidagi hisobvaraqlarni, ikkinchi qismi balansdan tashqari hisobvaraqlarni o'z ichiga olar edi. Balans ichidagi hisobvaraqlar mazmunan guruhlash tamoyili asosida tuzilgan bo'lib, 24 bo'limdan iborat. Har bir bo'limda aktiv, passiv va aralash xarakterdagi aktiv, passiv hisobvaraqlar joylashgan, hamda ular bo'yicha operatsiyalar ikki yoqlama yozuv asosida olib borilar, balansdan tashqari hisobvaraqlar esa 8 bo'limga guruhlanib, bu hisobvaraqlar bo'yicha yozuvlar bir tomonlama, ya'ni, kirim yoki chiqim ko'rinishda yuritilar edi.

Ilgari Markaziy bank ham, tijorat banklar ham buxgalteriya hisobini yagona hisobvaraqlar rejasi asosida yuritir edilar. Har bir hisobvaraqa nomeri va nomi yoniga qaysi bankda ishlatilishi haqida belgi qo'yilgan edi. Yangi hisobvaraqlar rejasi ham mazmunan, ham tuzilish jihatidan eskisidan farqlanib, Markaziy bank uchun alohida, tijorat banklari uchun alohida ishlab chiqildi. Bunda har ikki bank

faoliyatining xususiyatlari hisobga olingan. Masalan, Markaziy bank emissiya markazi bo‘lib hisoblangani uchun kassadagi pullar banknota va tangalarga bo‘lingan holda ko‘rsatiladi. Tijorat banklari kassalaridagi pullarni bunday bo‘lish uchun alohida hisobvaraqlar ochilmaydi. Bundan tashqari, Markaziy bank barcha tijorat banklari o‘rtasidagi banklararo hisob-kitoblarni tashkil etadi. Shu sababli bunday hisob-kitoblar hisobini yuritish uchun olinadigan banklararo hisob-kitoblar bo‘yicha tranzit hisobvaraqlar va to‘lanadigan banklararo hisob-kitoblar bo‘yicha tranzit hisobvaraqlar ochilgan. Bunday hisobvaraqlar tijorat banklarining hisobvaraqlar rejasiga kiritilmagan. Tijorat banklari turli mulkchlik shaklidagi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarga xizmat ko‘rsatadi, shunga asosan, ularda alohida hisobvaraqlar ochiladi. Markaziy bankda esa, faqat hukumat va nazorat organlariga xizmat ko‘rsatadi. Hisobvaraqlar rejasi 6 bo‘limdan iborat bo‘lib, ulardan 5 tasi balans ichidan hisobvaraqlardan va oltinchi bo‘lim esa balansdan tashqari hisobvaraqlardan tashkil topgan<sup>12</sup>. Yangi rejaning yana bir xarakterli xususiyatlari shundan iboratki, bundagi balansdan tashqari hisobvaraqlar ham balans ichidagi hisobvaraqlar kabi ikki yoqlama yozuv asosida olib boriladi. Har bir bo‘lim asosiy va yordamchi hisobvaraqlar (subschet)ni o‘z ichiga mujassamlagan. Xulosa qilib aytganda, bank aktivlari, passivlari, kapitali, daromadlari va xarajatlari bo‘yicha hisobvaraqlar alohida bo‘limlarga kiritilgan, ya'ni, I bo‘lim 10000-“Aktivlar”, II bo‘lim 20000 - “Passivlar”, III bo‘lim 30000 - “Kapital”, IV bo‘lim 40000, - “Daromadlar”, V bo‘lim 50000- “Xarajatlar”, VI- bo‘lim 90000 -“Ko‘zda tutilmagan holat bo‘yicha (balansdan tashqari) hisobvaraqlar”.

Yangi hisobvaraqlar rejasi bosh buxgalteriya kitobidagi hisobvaraqlar tizimini ifodalaydi. Ular moliyaviy operatsiyalarni guruhlashtirish, ikki yoqlama yozuvni amalga oshirish, hisobotlarni tuzish va tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan bo‘lib, bunda quyidagilar: birinchidan, barcha hisobvaraqlarning asosiy va yordamchi kitoblarda joylashuvini osonlashtirish; ikkinchidan, hisobvaraqlarni guruhlash va turkumlash; uchinchidan, hisob ishlarini kompyuterlashtirish; to‘rtinchidan, operatsiyalar bo‘yicha yozuvlarni bajarishni tezlashtirishni ta'minlash mumkinligi hisobga olingan. Hisobvaraqlar rejasidagi hisobvaraqlar Bosh daftar uchun beshta raqamdan iborat qilib kodlashtirilgan va ularning raqamlanishi quyidagi ko‘rinishga ega. S MM SS Bunda, S - schetlar kategoriyasini bildiradi, ya'ni 1 - aktivlar, 2 - passivlar, 3 - kapital, 4 - daromadlar, 5 - xarajatlar, 9 - ko‘zda tutilmagan holatlarni ifodalaydi. M - yuqorida sanab o‘tilgan kategoriyalardan biriga qarashli asosiy schet, ya'ni, 01 - bank aktivlaridan biri bo‘lgan naqd pullarni bildiradi. SS - asosiy hisobvaraqlarga qarashli bo‘lgan subschet hisoblanadi. Masalan, 10000 - aktivlarni, 10100 – “Aktivga qarashli naqd pullarni” bildiruvchi asosiy hisobvaraqlar, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar”ni anglatadi. Demak, 1 - aktivlar, 01 - naqd pullar, 01 - kassadagi naqd pullar bo‘yicha ma'lumot beradi. Boshqa barcha kategoriyaga qarashli hisobvaraqlar ham xuddi shunday tartib raqamlanadi. Masalan: 10100 - “Naqd pullar va boshqa kassa hujjatlari” deb nomlanadi va quyidagi shaxsiy varaqlarni o‘z ichiga oladi: 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar”,

<sup>12</sup> Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎЗР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таърири).



10105 – “Cheklar va boshqa kassa hujjatlari”, 10109 – “Yo‘ldagi pullar” bo‘yicha ma‘lumot beradi.

Xuddi shunday misolni “Passivlar” kategoriyasi bo‘yicha bank passivlari talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit» hisobvaraqlaridan boshlanadi: ya'ni, 20200-«Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit» hisobvaraqlari, bunda: 2 - passivlar kategoriyasini, 02 esa shu passivlarga tegishli asosiy hisobvaraqlarni bildiradi. Korxonalar va tashkilotlar o‘zlarining ortiqcha pul mablag‘larini jamg‘armali (20400) yoki muddatli (20600) depozitlarda saqlashlari mumkin. Bu asosiy hisobvaraqlar ham talab qilib olinadigan depozitlar hisobvaraqlari kabi raqamlanib, o‘z ichiga yuqorida ko‘rsatilgani kabi 6ta qo‘shimcha hisobvaraqlarni oladi. Hisobvaraqlar rejasining qolgan bo‘limlari ham xuddi shunday tartibda raqamlanadi.

### **1.5. Bank balansining tuzilishi va operatsiyalar natijasida balansdagi o‘zgarishlar**

Tijorat banklarida amalga oshirilayotgan operatsiyalarning analitik va sintetik hisob ma‘lumotlari birlamchi ma‘lumotlar hisoblanadi. Shu boisdan, ushbu hisob ma‘lumotlarning bosh hamda yordamchi kitoblarda to‘g‘ri rasmiylashtirilishi buxgalteriya hisobini yuritishni osonlashtiradi. Shuningdek, ularni banklarda buxgalteriya hisobining hisobvaraqlari tizimida aks ettirishga yaqindan yordam beradi. Bu o‘z navbatida, bankning buxgalteriya balansini tuzishga sharoit yaratadi. Buxgalteriya balansini ikki qismdan: aktiv va passivdan iborat bo‘lib, ularning o‘zaro tengligi balansning to‘g‘ri tuzilganligini, ya'ni, bankning ish kuni to‘liq yakunlanganligini ifodalaydi.

Banklarda amalga oshirilgan operatsiyalar ro‘y berishidan qat‘iy nazar har doim tegishli hisobvaraqlarda 2 yoki undan ortiq hisobvaraqlarda aks ettiriladi, ya'ni ikkiyoqlama yoziladi. Ikki yoqlama yozuv, bu ro‘y berayotgan operatsiyalar yuzasidan vujudga keladigan o‘zgarishlarni hisobvaraqlar tizimi orqali ifodalashdir. Ikki yoqlama yozuv usulining ahamiyati shundaki, uning yordamida, hisob ishlari to‘g‘ri yuritilayotganligini nazorat qilib borish imkoniyati yaratiladi. Ikkiyoqlama yozuv buxgalteriya o‘tkazmalari orqali amalga oshiriladi. Operatsiyalarni bir hisobvaraqlarning debeti va ikkinchi hisobvaraqlarning kreditida aks ettirishga buxgalteriya o‘tkazmasi deyiladi. Buxgalteriya o‘tkazmasining ikki turi mavjud bo‘lib, oddiy va murakkab o‘tkazmalardan iboratdir. Oddiy buxgalteriya o‘tkazmasi, bu bir hisobvaraqlarning debetlanishi va ikkinchi hisobvaraqlarning kreditlanishidir. Murakkab buxgalteriya o‘tkazmasi esa, bir hisobvaraqlarning debetlanishi va bir necha hisobvaraqlarning kreditlanishi yoki bir necha hisobvaraqlarning debetlanishi va bir hisobvaraqlarning kreditlanishidir.

Bank faoliyatini amalga oshirish davomida turli operatsiyalar ro‘y berib, bu operatsiyalar natijasida ushbu bankka tegishli bo‘lgan bank mablag‘lari va ularning tashkil topish manbalari tarkibiy hamda qiymat jihatidan o‘zgaradi. Demak, tabiiyki, mablag‘lar va ular tashkil topish manbalarining o‘zgarishi natijasida balansda ham o‘zgarishlar ro‘y berishiga olib keladi. Sababi, o‘zgarish natijasida mablag‘larning o‘zaro ikki turi yoki mablag‘ manbalari turlarining ikki yoki undan ortig‘i o‘zgarishi yoki ham mablag‘ ham ularning tashkil topish manbalari o‘zgarishi mumkin. Bank

operatsiyalari amalga oshirish natijasida balansda o'zgarishlar ro'y berishining ta'sirini 4 turga ajratish mumkin va ular quyidagicha bo'ladi:

1. Balansning aktiv tomonidagi bir (yoki bir necha) moddasi ko'paysa, aktiv tomonidagi boshqa bir moddasi kamayadi, lekin balansning jami summasi o'zgarmaydi. Masalan: bank kassasidan safar xarajatlari uchun hisobdor shaxsga 50000 so'm bo'nak (avans) berildi. Bunda:

Dt	19908	Kt	Dt	10101	Kt
Kun boshiga qol:			Kun boshiga qol:		
150000			400000		
1) 50000				1) 50000	
obor: 1) 50000				obor: 1) 50000	
Kun oxiriga qol:			Kun oxiriga qol:		
200000			350000		

2. Balansning passiv tomonidagi bir (yoki bir necha) moddasi ko'paysa, passiv tomonidagi boshqa bir moddasi kamayadi, lekin balansning jami summasi o'zgarmaydi. Masalan: mijozning talab qilib olunguncha saqlanadigan mablag'idan 200000 so'm muddatli depozitga o'tkazildi. Bunda:

Dt	20208	Kt	Dt	20408	Kt
		Kun boshiga qol:			Kun boshiga qol:
		2200000			1200000
1) 200000				1) 200000	
obor: 1) 200000				obor: 1) 200000	
		Kun oxiriga qol:			Kun oxiriga qol:
		2000000			1400000

3. Balansning aktiv tomonidagi bir (yoki bir necha) moddasi ko'paysa, balansning passiv tomonidagi bir (yoki bir necha) moddasi ham ko'payadi, balansning jami summasi ham shu summaga ortadi. Masalan, jismoniy shaxsdan 100000 so'm jamg'arma depozit qabul qilindi. Bunda:

Dt	10101	Kt	Dt	20406	Kt
Kun boshiga qol:			Kun boshiga qol:		
350000			300000		
1) 100000			1) 100000		
obor: 1) 100000			obor: 1) 100000		
Kun oxiriga qol:			Kun oxiriga qol:		
450000			400000		

4. Balansning aktiv tomonidagi bir (yoki bir necha) moddasi kamaysa, balansning passiv tomonidagi bir (yoki bir necha) moddasi ham kamayadi, balansning jami summasi ham shu summaga kamayadi. Masalan, jismoniy shaxsning arizasiga asosan jamg'arma depozit hisobvarag'idan 50000 so'm hisobdan chiqarildi. Bunda:

Dt	10101	Kt	Dt	20406	Kt
----	-------	----	----	-------	----

Kun boshiga qol: 450000		Kun boshiga qol: 400000
	1) 70000	1) 70000
	obor: 1) 70000	obor: 1) 70000
Kun oxiriga qol: 380000		Kun oxiriga qol: 330000

Yuqorida keltirilgan to'rtta operatsiya yuzasidan bank balansida quyidagicha o'zgarishlarni kuzatish mumkin:

1-jadval

Bank balansi\*  
200\_\_ yil \_\_\_\_\_ holatiga

Aktiv	O'zgarishg a-cha	O'zgaris h (-,+)	O'zgaris hdan so'ng
10101- Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar	400000	- 50000 +10000 0 -70000	380000
13101- Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarga berilgan qisqa muddatli kreditlar	2500000	-	2500000
16103- Bosh bank/filiallardan filiallar va banklararo hisob- kitoblar bo'yicha olinadigan mablag'lar	5000000	-	5000000
16509- Bankning imoratlari - Binolar va boshqa imoratlar	6450000	-	6450000
19908- Bank xodimlari bilan hisob-kitoblardagi olinishi lozim bo'lgan mablag'lar	150000	+50000	200000
<b>Jami aktivlar</b>	<b>14500000</b>	<b>+30000</b>	<b>14530000</b>
			<b>0</b>
<b>Passiv</b>	O'zgarishg a-cha	O'zgaris h (-,+)	O'zgaris hdan so'ng
<b>Majburiyatlar</b>			
20208- Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlari	2200000	-200000	2000000
20210- Davlat korxonasi, tashkilot va muassasalarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlari	3000000	-	3000000
20406- Jismoniy shaxslarning jamg'arma depozitlari	300000	+10000 0 -70000	330000
20408- Xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarning jamg'arma depozitlari	1200000	+20000 0	1400000

20410- Davlat korxonalar va muassasalarining jamg'arma depozitlari	800000	-	-
<b>Jami majburiyatlar</b>	<b>7500000</b>	<b>+30000</b>	<b>7530000</b>
<b>Kapital</b>			
30315- "Chiqarilgan ustav kapitali – Imtiyozli" - Chiqarilgan ustav kapitali-Imtiyozli	300000	-	300000
30318- Chiqarilgan ustav kapitali - Oddiy-Chiqarilgan ustav kapitali-Oddiy)	2700000	-	2700000
30903- Umumiy zaxira fondi	750000	-	750000
31206- Sof foyda (zarar) (aktiv-passiv)- Sof foyda (zarar) (aktiv-passiv)	3250000	-	3250000
<b>Jami kapital</b>	<b>7000000</b>	<b>-</b>	<b>7000000</b>
<b>Jami passivlar</b>	<b>1450000</b>		<b>1453000</b> <b>0</b>

\* Ma'lumotlar shartli ravishda berilgan.

Shunday qilib, tijorat banklarida analitik va sintetik hisob ma'lumotlarining dastlabki hisobi har bir hisobvaraqlar bo'yicha o'z vaqtida aniq hamda to'g'ri rasmiylashtirilishi, ularning qayta ishlanishi buxgalteriya hisobi ishlarini tashkil qilishni yengillashtiradi va balans hisobotlarini tuzishni tezlashtiradi, shuningdek, bankning ish kuni yakunlanishiga yordam beradi.

### **Qisqa xulosalar**

Banklarda buxgalteriya hisobini tashkil etish - uning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanishidir. Chunki banklarda buxgalteriya hisobi korxonalar va tashkilotlarda yuritiladigan buxgalteriya hisobidan farqli o'laroq, hisobni yuritishdagi operativligi, aktiv va passivlarni real baholashning mavjudligi, kapitaldan samarali foydalanish imkoniyatining realligi, kundalik mijozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarning o'z vaqtida rasmiylashtirilishi va shaxsiy hisobvaraqlarga to'g'ri o'tkazilib, kundalik balans tuzish orqali umumlashtirish asosida nazorat qilish xususiyatlari bilan keskin farq qilishligidir.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Bugungi kunda banklarda buxgalteriya hisobining ahamiyati nimalardan iborat?
2. Banklarda buxgalteriya hisobini yuritishning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Banklarda buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Bank operatsiyalari qanday turkumlanadi?
5. Buxgalteriya apparatining tarkibi kimlardan tashkil topadi?
6. Buxgalteriya apparatini kim boshqaradi va uning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
7. Banklarda buxgalteriya hisobini yuritish qaysi me'yoriy hujjatlar asosida tartibga solinadi?

8. Buxgalteriya hisobining schyotlar rejasi necha bo'limdan iborat va ularning farqlanishini aytib bering.
9. Banklarda tuziladigan buxgalteriya hisobotidan foydalanuvchilarning manfaatlari nimadan iborat?
10. Bank balansi deganda nimani tuchunasiz?

### **Adabiyotlar**

1. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуни. 30.08.1996й
2. Ўзбекистон Республикасининг “Банк ва банклар фаолияти тўғрисида»ги қонуни. 25.04.1996й.
3. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎЗР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
4. Банк В.Р. Организация и бухгалтерский учет банковских операций: Учеб. пособие. - М.: Финансы и статистика, 2004. - 350 с.
5. Наврўзова К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техника. Ўқув қўлланма.- Т.: ТМИ, 2003. - 170 б.
6. [www. gaap.ru](http://www.gaap.ru) (Халқаро стандартлар)
7. [www. buhgalt.ru](http://www.buhgalt.ru) (Российский журнал «Бухгалтерский учет»)
8. [www. consult.ru](http://www.consult.ru) (Бухгалтерский консультации)
9. [www. dis.ru](http://www.dis.ru) (Издательство «Дело и Сервис»)

## **2- Bob. Tijorat banklarida hujjatlashtirish va hujjat aylanishi**

### **2.1. Tijorat banklarida ish kuni va hisob-kitob-pul hujjatlarini rasmiylashtirish tartibi**

Buxgalteriya xodimlarining ish kuni shunday tashkil etilishi lozimki, bunda kelayotgan hisob-kitob-pul hujjatlari o‘z vaqtida ijro etilishi hamda ular hisobvaraqlar bo‘yicha buxgalteriya hisobida aks ettirilib, kundalik balans tuzilishini ta‘minlashlari lozim. Shu boisdan, tijorat banklarining buxgalteriya hisobida qo‘llaniladigan usullardan biri hujjatlashtirish bo‘lib, uning ahamiyati xo‘jalikni yuritishda, boshqaruvni oqilona tashkil etishda, shuningdek, hisob ishlarini yuritishning oldiga qo‘ygan asosiy vazifa hamda talablariga javob berish zarur. Bunda banklarda buxgalteriy hisobini tashkil etishda bajarilgan operatsiyalarni hujjatlashtirish va hujjatlar aylanishi amaldagi nizomga<sup>13</sup> muvofiq amalga oshiriladi. Banklarda ish kuni va hujjatlashtirishni tashkil etishda quyidagi asosiy talablar bajarilishi:

- ish kunining birinchi yarmida bankka kelib tushgan barcha hisob-kitob-pul hujjatlari shu kunning o‘zida qabul qilinishi, rasmiylashtirilishi va buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida aks ettirilishi hamda operatsiya kuni tugagandan keyin bankka kelib tushgan hisob-kitob-pul hujjatlari, keyingi ish kunida mijozlarning hisobvaraqlariga kiritilishi;

- operatsiya kuni davomida mijozlardan hisob-kitob-pul hujjatlarini bevosita buxgalteriya xodimlarining o‘zlari qabul qilib olishi, operatsiya kundan tashqari vaqtlarda hujjatlar bankka maxsus qurilmalar orqali topshirilishi;

- operatsiyalar hajmini tartibga solib turish uchun har bir bankda doimiy ravishda bankka katta miqdorda to‘lov hujjatlari taqdim etib turadigan asosiy mijozlardan hujjatlarni qabul qilish grafigi belgilanishi;

- ijro uchun qabul qilingan bank mijozlarining hisob-kitob va kassa operatsiyalarini buxgalteriya xodimlari tomonidan operatsiya kuni davomida amalga oshirish;

- barcha hisob-kitob-pul hujjatlari bo‘yicha talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlaridan amalga oshiriladigan to‘lovlar, jumladan, budjetga ajratmalar va ish xaqi uchun to‘lovlar faqat ushbu hisobvaraqlarda mablag‘ bo‘lgan taqdirda amalga oshirilishini nazorat qilishlari lozim.

Yuqorida bayon etilganlarni hisobga olib, har bir bankda mijozlarga xizmat ko‘rsatish grafigi tuzilishi zarur. Unda xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarga hisob-kitob-kassa xizmatlarini ko‘rsatishning aniq vaqti hamda ularni qayta ishlash vaqtini, mijozlarga xizmat ko‘rsatish va hujjatlarni qabul qilish grafigini bank rahbari tomonidan tasdiqlanishini talab etadi.

Banklarda hujjatlashtirish xususiyatlariga ko‘ra turkumlarga ajratiladi, bunday guruhlashga sabab, hujjatlashtirish ishlarini, ulardan hisob ishlarida foydalanishni hamda ularning aylanishini va saqlashini osonlashtirishdir. Hujjatlar tuzilishi tartibiga, vazifasiga, operatsiyalarni aks ettirishiga, qayerda tuzilishi xususiyatlariga ko‘ra turkumlarga ajratiladi. Tuzilish tartibiga ko‘ra, dastlabki va yig‘ma hujjatlarga

---

<sup>13</sup> “Бухгалтерия ҳисобида ҳужжатлар ва ҳужжатлар айланиши тўғрисида” низом. ЎзР АВ томонидан 14.01.2004 йилда 1297-сон билан рўйхатга олинган

bo'linadiki, buni quyidagicha izohlash mumkin: biror bir operatsiya amalga oshirilganda albatta hujjatlashtirilishi lozim.

Dastlabki hujjatlar qayta ishlanib, guruhlarga ajratiladi va yig'ma hujjatlar shaklida tikiladi hamda bu hujjatlar ma'lum bir davr ichida ro'y bergan operatsiyalar yuzasidan to'la ma'lumotlar olish imkoniyatini beradi. Yig'ma hujjatlarga bank amaliyotida sodir bo'lgan hisob-kitob-pul hujjatlari, kassir hisobotini misol tariqasida keltirish mumkin.

Iqtisodiy adabiyotlarda hujjatlar, ya'ni ularning bajaradigan vazifasiga ko'ra 5 turga: farmoyish beruvchi hujjatlar; tasdiqlovchi hujjatlar; farmoyish-tasdiqlovchi hujjatlar; rasmiylashtirish hujjatlari; axborot hujjatlariga ajratiladi.

Hujjatlar qayerda tuzilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi: bankning o'zida tuzilgan hujjatlar; xo'jalik yurituvchi sub'ektlar (mijozlar) tomonidan tuzilgan hujjatlardir.

Banklarda amalga oshirilayotgan operatsiyalarning buxgalteriya hisobi avtomatlashtirilgan sharoitlarda hujjatlarning rekvizitlari kod ko'rinishida aks ettirilishi mumkin. Hujjatlardagi rekvizitlar aniq va to'g'ri holda, kimyoviy qalamda, sharikli, siyohli ruchkada, yozuv mashinalari orqali aks ettirilishi mumkin. Hujjatlardagi yozuvlarni oddiy qalamda yozishga ruxsat etilmasligiga sabab, hujjatlar arxivlarda uzoq saqlanishi davomida yozuvlarning to'liq saqlanishini ta'minlashdir. Hujjatlashtirish jarayonida blankalardagi maxsus qatorlarda bo'sh qolganlariga chiziq tortilishi, bu mumkin bo'lmagan yozuvlar yozilishining oldi olinadi.

Shuningdek, operatsiyalar tig'izligi bir me'yorda bo'lishini ta'minlash va hujjatlashtirish ishlarini tezlashtirish va sifatli amalga oshirish maqsadida banklarda mijozlarga xizmat ko'rsatish grafigi ishlab chiqiladi.

Ushbu grafikda hujjatlarga ishlov beriladigan barcha uchastkalardan o'tishi kerak bo'lgan aniq vaqtlar ko'rsatiladi. Bunda ish kuni davomida rasmiylashtirilmagan hujjatlar to'planib qolishiga yo'l qo'ymasligi lozimligi hisobga olinadi. Grafik tuzilayotganda quyidagilar:

- kunlik tushumni qabul qilishga doir hujjatlar pul mablag'larini dastlabki sanash kassasidan buxgalteriya bo'limi xodimlari qo'lga ish kuni boshlanishi oldidan kelib tushishi, bunda ish kuni mobaynida inkassa qilingan naqd pul tushumi hujjatlari kassadagi naqd pul tushumi sanab bo'linmaganligidan qat'iy nazar soat 16.00 dan kechikmay olinishi, kassa daftarlari esa, kassa ma'lumotlari bilan solishtirish soat 18.00 gacha yakunlanishi;

- ish kunining ikkinchi yarmida mijozlardan qabul qilingan hisob-kitob-pul hujjatlarini to'lash vaqti mobaynida rasmiylashtirilishi;

- mijozlardan kelib tushgan hujjatlar shu mijozlarga imkoni boricha xizmat ko'rsatish vaqtigacha to'lab berilishi;

- bank mijozlarining hisobvaraqlariga mablag'larni kiritish va chiqarib olish uchun hujjatlar kelib tushganligi hamda ishlov berilganligiga qarab buxgalteriyaning bir operatsion xodimidan boshqasiga berilishi kechiktirilmassligi;

- joriy kunning operatsiyalari bo'yicha ma'lumotlarni XKMiga ular bilan kelishilgan maxsus grafik bo'yicha topshirilishi;

- shaxsiy hisobvaraqlardagi yozuvlarni tekshirish hamda ushbu hisobvaraqlardagi yakuniy natijalarni balans hisobvaraqlari va ko'zda tutilmagan

holatlar hisobvaraqlari bilan solishtirish kun oxirida yoki keyingi kuni ertalabdan kechiktirmasdan buxgalteriya xodimlari tomonidan amalga oshirilishi;

- hujjatlar ekspertizasi bo'limiga ular rasmiylashtirilishi bilanoq topshirilishi va ekspertiza hujjatlarni qoida bo'yicha ish kuni yakunlanishiga kamida 1,5 soat qolganda qabul qilish to'xtatilishini ta'minlanishi lozim bo'ladi.

Yuqoridagi talablar va bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar tijorat banklarida ish kunini samarali boshqarishni va hisob-kitob-pul hujjatlarini rasmiylashtirishga, shuningdek, bank mijozlariga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilashga yaqindan yordam beradi hamda buxgalteriya bo'limining ish kunini tashkil etish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

## **2.2. Hisob-kitob-pul hujjatlarining rekvizitlari va ularni rasmiylashtirish tartibi**

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida barcha hisob-kitob-pul hujjatlari naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risidagi nizom<sup>14</sup> ga ko'ra belgilangan tartibda tegishli hujjatlarda rasmiylashtiriladi. Ushbu nizom talablariga asosan, yuridik va jismoniy shaxslar, O'zbekiston Respublikasining rezidentlari hamda norezident shaxslari hisob-kitob-pul hujjatlari bo'yicha o'tkazmalarini amalga oshirishlarida qo'llaydilar. Shuningdek, turli operatsiyalarini bajarishlarida hujjatlarni tuzish va ularni rasmiylashtirishda belgilangan qoida hamda talablarga amal qiladilar.

Bu o'z navbatida, bank operatsiyalarini amalga oshirishlarida boshqa xo'jalik sub'ektlari singari ushbu hisob-kitob-pul hujjatlardan foydalanishni talab qiladi va bu hujjatlar Markaziy bank tomonidan ishlab chiqiladi, shuningdek, barcha bank orqali hisob-kitoblarni, kredit va boshqa operatsiyalarni amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiy hisoblanadi. Shuning uchun, tijorat banklarida hisob-kitob-pul hujjatlari: kassa hujjatlari va hisob-kitob hujjatlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi banklarida quyidagi hisob-kitob-pul hujjatlari: memorial order, to'lov topshiriqnomasi, to'lov talabnomasi va inkasso topshiriqnomalaridan foydalaniladi.

Hisob-kitob-pul hujjatlarini rasmiylashtirishda belgilangan tartibdagi rekvizitlarga ega bo'ladi. Rekvizitlar deganda, ushbu belgilangan shakldagi hujjat bo'yicha to'liq tuchunchaga ega bo'lishdir. Hisob-kitob-pul hujjatlarining rekvizitlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: hujjatning tartib raqami, "kk.oo.yyyy" shakli bo'yicha hujjatning sanasi, bunda "kk" - kun, "oo" - oy, "yyyy" - yil, to'lovchining nomi, to'lovchi hisobvarag'ining tartib raqami, solik to'lovchining identifikatsiya raqami (STIR) (chekdan tashqari), to'lovchi bankining nomi, to'lovchi bankning kodi, oluvchining nomi, oluvchi hisobvaraqlarning tartib raqami, oluvchi bankining nomi, oluvchi bankning kodi, to'lovning summasini raqamlar va yozuvlarda ko'rsatish, to'lovning maqsadi.

Hisob-kitob-pul hujjatlarini to'ldirishda mablag'lar to'lovchilarning qisqartirilgan nomlaridan foydalanishiga yo'l qo'yiladi va bank uchun hisob-

---

<sup>14</sup> “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги” Низом. ЎзР АВ томонидан 13.12.2004 йилда 1122-2-сон билан рўйхатга олинган. (янги таърири)



kitoblarda ishtirok etuvchi tomonlarga kerak bo'lgan nusxalar sonida texnik vositalardan foydalanilgan holda to'ldiriladi va ularni bo'yash, chizish va tuzatishga yo'l qo'yilmasligi lozim. Bank xodimlari quyidagicha rasmiylashtirilgan hisob-kitob-pul hujjatlarini o'z mijozlaridan ijro uchun qabul qilishlari mumkin:

a) yuridik shaxslardan - birinchi nusxa (asl nusxa) da kartochkada ko'rsatilgan imzolar namunasi va asosiy muhrning iziga muvofiq mansabdor shaxslarning imzosi mavjud bo'lganda;

b) yuridik shaxs tashkil qilmasdan turib, dehqon xo'jaligi va yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchilardan - kartochkada ko'rsatilgan imzolar namunasidan bittasi va asosiy muhrning izi mavjud bo'lganda. Agar muhr qo'yilmagan bo'lsa, u holda hisob-kitob-pul hujjati muhr izisiz qabul qilishga ruxsat beriladi. Imzolar o'z qo'li bilan qo'yilishi talab qilinadi, aks holda, hisob-kitob-pul hujjatlarida imzo izi tushirilgan faksimildan foydalanilgan bo'lsa ijro uchun qabul qilinmaydi. Mijozlardan hisob-kitob-pul hujjatlarini qabul qilish, mijoz bilan tuzilgan shartnomada boshqa ko'zda tutilmagan bo'lsa, butun operatsion kun davomida bankning mijozlar bilan ishlash vaqtidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Mijozning talab qilib olinadigan depozit hisobvarag'idan mablag'larni hisobdan chiqarish xizmat ko'rsatuvchi bankda faqat hisob-kitob-pul hujjatlarining birinchi nusxasi, "Bank-mijoz" tizimidan foydalanuvchilardan elektron aloqa orqali olingan elektron to'lov hujjatlari, shuningdek plastik kartochkalardan foydalangan holda tuzilgan elektron hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Mijozning hisobvarag'iga mablag'larni kirim qilish banklarda dasturiy yo'l bilan elektron to'lovlar tizimi orqali kelib tushadigan elektron to'lov hujjatlari, tijorat bankining hisob-kitob chekinging asl nusxasi asosida, shuningdek, plastik kartochkalardan foydalangan holda tuzilgan elektron hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Hisob-kitob-pul hujjatlarining barcha nusxalari, shuningdek, mablag'larni kirim qilish yoki hisobdan chiqarish amalga oshiriladigan hisob-kitob-pul hujjatlarining elektron nusxalariga mijozning talab qilib olinadigan depozit hisobvarag'iga xizmat ko'rsatuvchi buxgalter tomonidan imzolanadi va to'lashga qabul qilish va to'lash sanalari ko'rsatilgan holda unga biriktirilgan bank shtampi bilan tasdiqlanadi.

### **2.3. Tijorat banklarida ichki nazorat va hujjat aylanishini tashkil etish**

Tijorat banklari tomonidan amalga oshirilayotgan operatsiyalarning qonuniy rasmiylashtirilishini va mablag'lar hamda qimmatliklarning but saqlanishini nazorat qilish alohida ahamiyatga ega. Shu boisdan, tijorat banklarida ichki nazoratni tashkil qilish va uning vazifalarini belgilab olishni talab etadi. Bu o'z navbatida, banklarda ichki nazoratni buxgalteriya bo'limi xodimlariga yuklashni va ular amalga oshirilayotgan har qanday hisob-kitob-pul hujjatlari bilan bog'liq operatsiyalarning qonuniyligini ta'minlash zarurligini uqtiradi. Bankning ichki nazorati 3 xil yo'l bilan amalga oshiriladi;

1. Dastlabki nazorat – operatsiyalar amalga oshirilayotgan paytda oldingi o'tkaziladigan nazorat tuchuniladi.

2. Joriy nazorat – hisob-kitob-pul hujjatlarining ijrosini ta'minlash jarayonida amalga oshiriladigan tekshiruvlardir.

3. So‘nggi nazorat – operatsiyalar bajarilgandan so‘nggi tekshirishdir va u bosh buxgalter yoki uning yordamchisi tomonidan amalga oshiriladi.

Buxgalteriya apparatida 5 kishigacha xodim ishlaydigan bank bo‘limlarida hujjatlar aylanishi va bank ichki nazoratini tashkil etish o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, buxgalteriya xodimlari o‘rtasidagi vazifalarning taqsimlanishi quyidagicha:

- barcha mijozlarning depozit va qarz hisobvaraqlarini bitta buxgalteriya xodimi, budjet daromadlari va xarajatlari bo‘yicha hukumat hisobvaraqlarini esa buxgalteriyaning ikkinchi xodimi yuritishi;

- bankning ichki hisobvaraqlari bo‘yicha operatsiyalarini uchinchi xodim tomonidan yuritilishi;

- shu kunga tegishli kirim-chiqim hujjatlarini bosh buxgalter muovini tayyorlashi, bunda bosh buxgalter kassa operatsiyalari bo‘yicha barcha nazorat vazifalarini bajaraishi hamda yordamchi va Bosh kitoblar ma'lumotlari bilan solishtirib borishlari lozim bo‘ladi.

Tijorat banklarining buxgalteriya xodimlari tomonidan hisob-kitob-pul hujjatlari qabul qilinayotganda belgilangan shakldagi blankalarda yozilganligi, bank ko‘zda tutgan barcha rekvizitlar to‘ldirilganligi, ko‘rsatilgan bank rekvizitlarining to‘g‘riligi, muhr izi va imzolar bankka berilgan namunalarga mos kelishi tekshirib ko‘riladi. Ushbu tekshirishlardan keyin hujjatning ijro etish sanasi ko‘rsatilgan holda bank xodimining imzosi bilan tasdiqlanadi. Shuningdek, qo‘shimcha nazorat qilinishi lozim bo‘lgan hujjatlarning har ikki nusxasi nazoratchiga yoki bosh buxgalterga topshiriladi va nazorat vizasi olinganidan keyin ijroga qabul qilinishi lozim.

Hisobvaraqlar bo‘yicha operatsiyalar qo‘shimcha nazorat qilinishi kerak bo‘lgan hollarda mablag‘larni bir hisobvaraqdan boshqasiga naqd pulsiz o‘tkazish bo‘yicha hujjatlarni o‘z imzosi bilan rasmiylashtirgan buxgalter hujjatning har ikki nusxasini nazoratchiga topshiradi.

Nazoratchi ustav faoliyatiga asoslanib, amalga oshirilayotgan operatsiyalar to‘g‘riligini tekshiradi va hujjatning birinchi hamda ikkinchi nusxalarining bir-biriga to‘liq mos kelishiga ishonch hosil qilgandan keyin, ularni imzolaydi va birinchi nusxasini operatsiyalarni buxgalteriya hisobi schetlarining tegishli shaxsiy hisobvaraqlari debetida aks ettirish uchun qayta ishlashga, ikkinchi nusxasini esa kreditlanayotgan shaxsiy hisobvaraqni yurituvchi buxgalterga jo‘natiladi.

Bankning vakolatli mansabdor shaxslari tomonidan ijro uchun qabul qilinayotgan hisob-kitob-pul hujjatlaridagi imzolarining haqiqiyiligini tekshirish uchun ushbu xodimlarda ularning imzolari namunasi bo‘lishi lozim. Chunki nazoratchilar bank xodimlari imzosi namunalarining, shuningdek, mijozlar taqdim etadigan hujjatlarga qo‘yiladigan imzolar va muhr izlari namunalarining o‘zlarida turadigan nusxalaridan foydalanishlari mumkin. Nazoratchilarga buxgalteriya xodimlari foydalanadigan mijozlarning imzolari va muhr izlari hamda bank xodimlari imzolarining namunalaridan foydalanish ta‘qiqlanadi. Shu bilan bir qatorda, to‘lovga taqdim etiladigan cheklarning raqamlarini tekshirish maqsadida bank mijozlarga bergan pul cheklari raqamlarini ijrochi va nazoratchilardagi mijozlarning imzolari hamda muhr izlari namunasi ko‘rsatilgan kartochkada o‘z aksini topishi mumkin.

Imzolar va muhr izi namunalari ko‘rsatilgan kartochkalar amaldagi hisobvaraqlar bo‘yicha almashtirilganda yangi namunalarni buxgalteriya xodimlari

qabul qilib oladilar va ushbu kartochkalar bekor qilinganlari bilan birga bosh buxgalterga yoki uning muoviniga taqdim etadilar. Bosh buxgalter va uning muovini o'z navbatida hujjatlarni tekshirib ko'rib imzolaydi. Banklarda nazoratni tashkil etish hamda buxgalteriya va kassa ishlarining barcha uchastkalarida unga amal qilinishini har kuni kuzatib borish bosh buxgalter zimmasiga yuklatiladi. Bank rahbari buxgalteriya ishi holatini umumiy kuzatish bilan bir qatorda balans va hisobotlarning o'z vaqtida tuzilishini tekshirib borishi, mijozlarning hisobvaraqlariga mablag'larning to'liq o'tkazilishi hamda hisobdan chiqarilishini muntazam nazorat qilib turadi.

Keyingi nazorat bank buxgalteriyasi xodimi bank rahbari tasdiqlagan rejaga muvofiq, buxgalteriya ishining alohida bo'limlarini muntazam ravishda keyingi nazoratdan o'tkaziladi. Bank rahbarlari va bosh buxgalterlarining xohishiga ko'ra boshqa mutaxassislar ham tekshiruvlarga jalb etilishi mumkin. Bosh buxgalter va nazoratchi xodim muntazam tekshiruvlar vaqtida aniqlangan kamchiliklarning bartaraf etilishini kuzatib borishlari va zarur hollarda takroriy tekshiruv tashkil qilishlari mumkin.

Shunday qilib, tijorat banklarida ichki nazorat buxgalteriya apparatining ish sifatini yaxshilash, hisob-kitob-pul hujjatlarning dastlabki hisobini yuritishni to'g'ri tashkil qilish hamda buxgalteriya bo'limi xodimlarining kasbiy mahoratini oshirish va ularni mustahkamlash, shuningdek, banklarda hujjatlar aylanishi bo'yicha zaruriy chora-tadbirlar ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi.

#### **2.4. Tijorat banklarida analitik hisobni yuritish va uni tashkil qilish**

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining haqqoniy va to'g'ri yuritilishini tashkil etishda analitik va sintetik hisob ma'lumotlari asosiy manba hisoblanadi. Shu boisdan, mijozlarning shaxsiy hisobvaraqlari birlamchi hujjatlar asosida dasturiy yo'l bilan ikki nusxada tayyorlanadi. Ikkinchi nusxa shaxsiy hisobvaraqdan ko'chirma bo'lib xizmat qiladi va mijozga berilishi yoki jo'natish uchun mo'ljallanadi. Shaxsiy hisobvaraqlarga yozuvlar faqat tegishli rasmiylashtirilgan hisob-kitob-pul hujjatlari asosida kiritiladi.

Shaxsiy hisobvaraqlarga quyidagi rekvizitlar: shaxsiy hisobvaraqning nomi; chiqish shaklining raqami; shaxsiy hisobvaraqning tartib raqami; shaxsiy hisobvaraqni tuzgan bank kodi va nomi; mijozning shaxsiy hisobvarag'i raqami va uning nomi; hisobvarag'iga xizmat ko'rsatuvchi buxgalterning raqami, uning familiyasi, ismi, otasining ismi; ishlov berish sanasi; hisobvaraqdagi so'nggi harakat sanasi; kun boshidagi qoldiq summasi; kun oxiridagi qoldiq summasi; buxgalteriya yozuvlari tartibi bo'yicha raqami; hujjat raqami; hisob-kitob shakli yoki operatsiya turi; vakil bankning FA bo'yicha raqami; debet aylanmasi bo'yicha summasi; kredit aylanmalari bo'yicha summasi; debet aylanmasi bo'yicha umumiy summasi; kredit aylanmasi bo'yicha umumiy summasi yoziladi. Shaxsiy hisobvaraqlardan ko'chirmalar kompyuter yordamida tayyorlansa, ular mijozlarga berilayotganda imzolar va bank shtamplari bilan rasmiylashtirilmaydi.

Kredit aylanmalari bo'yicha o'tkazilgan summalar yuzasidan shaxsiy hisobvaraqlardan ko'chirmalarga hisobvaraq bo'yicha yozuvlar kiritishda asos bo'lgan ilovalar qo'shiladi. Ko'chirmalarga ilova qilinadigan hujjatlarga shtamp, shuningdek, shaxsiy hisobvaraq bo'yicha o'tkazilgan sana kalendar shtempeli

bosiladi. Puli to'langan hisob-kitob hujjatlarining mijozlar hisobvaraqlaridan ko'chirmalariga ilova qilinadigan, ishlov berishning dastlabki bosqichidayoq bank shtampi yoki muhri bosiladigan ikkinchi nusxalari, shuningdek, kirim-kassa operatsiyalariga doir hujjatlar yuqorida aytilgan shtamp bilan tasdiqlanmaydi.

Ko'chirmalar mazkur hisobvaraqlar bo'yicha birinchi yoki ikkinchi imzo huquqiga ega bo'lgan shaxslarga yoki ularning ishonchnoma taqdim etgan vakillariga tilxat bilan beriladi. Bunday ishonchnomalar belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan bo'lishi lozim va mijoz obuna qutilari orqali ariza topshirganda esa, ko'chirmalar imzosiz beriladi.

Hisobvaraqlar egasi unga ko'chirmalar berilganidan keyin ikki ish kuni mobaynida bankka hisobvaraqlar krediti yoki debetiga xato yozilgan summalar haqida yozma ravishda xabar qilishlari lozim. Agar shu muddat ichida mijoz o'z e'tirozini bildirmasa, bajarilgan operatsiyalar hamda hisobvaraqlardagi mablag' qoldig'i tasdiqlangan hisoblanadi.

Bank ikki ish kuni o'tganidan keyin mijoz hisobvaraqlar kreditida noto'g'ri yozuvlar borligini aniqlasa, mijoz kechiktirilgan har bir kun uchun hisobvaraqlar kreditidagi umumiy summaning bank xizmat ko'rsatish to'g'risidagi shartnomada ko'zda tutilgan foizi miqdorida bankka jarima to'laydi. Bu jarima begonalar mablag'laridan o'z manfaatlarini yo'lida foydalanganliklari uchun undiriladi.

Bank mijozlari hisobvaraqlarining ahvoli to'g'risidagi yozma ma'lumotlarini faqat hisobvaraqlar egalari nisbatan yuqori turuvchi tashkilotlarning, shuningdek, sud va soliq organlarining yozma talabiga ko'ra berishi mumkin. Mijoz shaxsiy hisobvaraqlaridan ko'chirmasini yo'qotib qo'ygan taqdirda, uning dublikati mijoz arizasiga ko'ra bank rahbari yoki uning muovini tomonidan beriladigan yozma ruxsatnoma asosida berilishi mumkin. Mijoz o'z arizasida ko'chirma yo'qolishi sabablarini ko'rsatishi, arizaga korxonalar rahbari va bosh buxgalteri imzosi qo'yilgan bo'lishi lozim.

Shaxsiy hisobvaraqlardan ko'chirma dublikatlari nusxa usulida olinadi va ko'chirma dublikatiga mijozga xizmat ko'rsatuvchi buxgalter, bosh buxgalter yoki uning muovini imzo chekadi, bank muhri bosiladi, shuningdek, "200\_yil " \_\_\_\_\_ da ko'chirma dublikati berildi" degan yozuv yozib qo'yiladi.

Ko'chirmalar mijozlarga berilgandan yoki jo'natilgandan keyin buxgalter shaxsiy hisobvaraqlarini ularning raqamlari ortib borishi tartibida, ular ichida esa - sanalar bo'yicha saralaydi. Oy tugaganidan keyin ular xuddi shu tartibda balans hisobvaraqlari hamda ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo'yicha tikiladi va keyingi oyning 20-kunidan kechiktirmay ro'yxat bo'yicha joriy arxivga topshiriladi.

Shuningdek, yordamchi kitobning boshqa materiallari ham bo'lib, ular ko'zda tutilmagan holatlar bo'yicha hisobvaraqlar uchun ochilgan kartotekalarda saqlanuvchi hujjatlardan tashkil topadi. Masalan: To'lov muddatini kutayotgan hujjatlar nomli 1-sonli kartotekadagi to'lov talabnomalari; o'z vaqtida to'lanmagan hisob hujjatlari deb nomlanuvchi 2-sonli kartotekadagi to'lov talabnomasi; to'lov topshiriqnomasi; inkasso topshiriqnomalari kabi hujjatlar ham tafsiliy hisob uchun asosiy materiallar bo'lib hisoblanadi. Bu hujjatlar harakati bo'yicha ham hisobvaraqlar ochilib, ular ko'zda tutilmagan holatlar bo'yicha hisobvaraqlar deb ataladi. Ular alohida sanalar va

hisobvaraqlar raqamlari bo'yicha tikilib, keyingi oyning 20-sanasigacha bankning joriy arxiviga topshiriladi.

Shunday qilib, tijorat banklarida analitik hisob yuritishda yordamchi kitob, ya'ni, mablag'lar va moddiy boyliklar bo'yicha hisob-kitoblarning har bir turi yuzasidan alohida ma'lumotlar olish imkoniyatlarini o'rganish mumkin. Bu o'z navbatida, banklarda buxgalteriya hisobi ob'ektlari bo'yicha ma'lumotlarining ob'ektivligini va ularni tegishli hujjatlarda rasmiylashtirishning mukammalligini ta'minlashga keng sharoitlar yaratadi.

## **2.5. Tijorat banklarida sintetik hisobni yuritish va uni tashkil qilish**

Buxgalteriya hisobining jahon amaliyotida va hisob yuritishning xalqaro andozalarida jamlama hisob o'rniga Bosh kitob, analitik hisob o'rniga esa yordamchi kitoblar qo'llaniladi. Buxgalteriya hisobida kitob deb, hisobvaraqlar guruhiga aytiladi. Bosh kitob bu bank-moliya hisobotlarida (balans hisoboti, daromad va xarajatlar to'g'risidagi hisobot va boshqalar) ko'rsatiladigan hisobvaraqlar guruhidan iboratdir.

Bosh kitobdagi hisobvaraqlar umumiy ma'lumotni aks ettiradi, lekin batafsil ma'lumot bilan ta'minlamaydi. Chunki birlamchi buxgalteriya operatsiyalari hisobvaraqlari guruhida batafsil ma'lumot beradigan yordamchi kitoblar qo'llaniladi. Bosh kitobda esa, birinchi navbatda balans hisobvaraqlari bo'yicha jamlama ma'lumotlar qayd etiladi. Yordamchi kitob hisobvaraqlariga nisbatan olganda Bosh kitob hisobvaraqlari nazorat hisobvaraqlari hisoblanadi. Yordamchi kitobdagi yakuniy summalar har kundagi va oy oxiridagi ma'lumotlarni keyingi oyning birinchi kuni holatiga, Bosh kitob ma'lumotlari summasi bilan bir xil bo'lishini ta'minlaydi. Shu boisdan, yordamchi kitob ma'lumotlari asosiy o'rinni egallab, ular dastlabki hisob ma'lumotlarining tegishli hisobvaraqlarga qanchalik to'g'ri kiritilishi natijasida hosil bo'ladi.

Bosh kitobning nazorat hisobvaraqlaridagi ma'lumotlari yordamchi kitobdagi tegishli hisobvaraqlarning yakuniy summolari bilan taqqoslanadi va dastlabki yozuvlarda xato bo'lmasa, summalar teng chiqishini ta'minlaydi. Xorijiy valutadagi operatsiyalar bo'yicha Bosh va yordamchi kitoblar har bir valutaning turi bo'yicha alohida-alohida, mijozlar tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalarning hisobi har bir turdagi mablag'lar va qimmatliklar bo'yicha ochiladigan shaxsiy hisobvaraqlarda (kartochkalar, kitoblar, jurnallarda) yuritilishi lozim.

Bosh kitob balans hisobvaraqlari bo'yicha yordamchi kitob hisobvaraqlaridagi ma'lumotlar to'plami hisoblanadi va ular quyidagi:

- hisobvaraqlar qoldiqlarining kundalik balanslarini;
- balans hisobvaraqlari bo'yicha aylanmalar va qoldiqlar haqidagi jamlama ma'lumotlarni;
- oylik, choraklik va yillik qoldiq aylanma qaydnomalarini;
- kassaning kirim va chiqimi bo'yicha kassa jurnallari ma'lumotlarini;
- mahalliy budjetlarga ajratmalar qaydnomasi bo'yicha ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Bundan bosh buxgalterning xohishiga ko'ra, emissiya-kassa operatsiyalari, xorijiy operatsiyalar, shuningdek, "Ko'zda tutilmagan holatlar" hisobvaraqlari

bo'yicha jamlama kartochkalari yuritilishi mumkin. Shu boisdan, biz har bir Bosh kitob ma'lumotlarini alohida ko'rib chiqishimiz mumkin. Ma'lumki, tijorat banklari balansi har kuni tuziladi va balansning har ikki tomonining o'zaro teng bo'lishi bank ishi kuni yakunlanganligi hamda buxgalteriya hisobining analitik va sintetik hisoblari to'g'ri yuritilishidan dalolat beradi. Bosh kitob ma'lumotlari qatori kundalik balans dasturiy yo'l bilan kompyuterlar yordamida tayyorlanadi.

Demak, bankning kundalik balansida sana, balans ichidagi hisobvaraqlar raqamlari, aktiv va passiv hisobvaraqlar qoldiqlari ko'rsatilib, bank ish faoliyatining bir kunlik yakunini ifodalaydi.

Bosh kitob ma'lumotlaridan yana biri, balans hisobvaraqlari bo'yicha aylanmalar va qoldiqlarning jamlamalaridir. Bunday jamlama ma'lumotlar nafaqat balans hisobvaraqlari bo'yicha qoldiq, balki, hisobvaraqlar debeti va kreditidan o'tgan aylanmalar summasi ham aks ettiriladi. Shuning uchun aniqroq ma'lumot olishda hozirgi kunda ko'p banklar kundalik balans bilan birgalikda hisobvaraqlar bo'yicha ham aylanmalar va qoldiqlar yuzasidan jamlama ma'lumolarni tuzib boradilar. Ushbu bosh kitob ma'lumotlari ham dasturiy yo'l bilan kompyuterlar yordamida tayyorlanadi va tuziladi.

Balans hisobvaraqlari bo'yicha aylanmalar va qoldiqlar haqidagi jamlama ma'lumotlar bank rahbariyatining xohishiga ko'ra, har kuni shu bilan birga aylanmalar va qoldiq summalarining o'sib borish tartibida oylik va choraklik, ya'ni, hisobot davri uchun tayyorlanishi mumkin. Oylik, choraklik va yillik qoldiq aylanma qaydnomalar ham Bosh kitob ma'lumotlari bo'lib hisoblanadi. Qaydnomalarning har biri ma'lum bir hisobot davriga tuziladi.

Bankning bir kunlik balansi ma'lumotlari tegishli shaxsiy hisobvaraqlar bo'yicha o'tkazilganidan keyin tuziladi. Kundalik balans to'g'ri tuzilganligi aktiv va passivlarning (majburiyatlar + kapital) qoldiqlar bo'yicha yakunlari tengligi orqali, "Ko'zda tutilmagan holatlar" hisobvaraqlari qoldiqlarining yakuni to'g'riligi esa, u o'tgan kundagi balans yakuniga balans tuzilayotgan kundagi kredit aylanmalarini qo'shish va debet aylanmalarini ayirish orqali nazorat qilinadi. Balans aktivi balans passiviga (majburiyatlar hisobvaraqlari qoldiqlari plus kapital hisobvaraqlari qoldiqlari) teng.

Balans bank rahbari va bosh buxgalteri tomonidan imzolanadi. Bank rahbari va bosh buxgalteri mijozlarga sifatli xizmat ko'rsatishi, balans o'z vaqtida tuzilishi hamda hujjatlar aylanishi qoidalariga amal qilgan holda tashkil etilishi uchun shaxsan javob beradilar. Shu boisdan, ish kuni oxirida balans tuzilmasa yoki ish kuni mobaynida mijozlarga xizmat ko'rsatish izdan chiqsa, bank bu haqda, shuningdek, yo'l qo'yilgan qoida buzarlilklarni bartaraf etish uchun ko'rilgan chora-tadbirlar to'g'risida yuqori bankka xabar qiladi.

Bosh banklar rahbarlari balans tuzilmagan, hisobotda tartibga solinmagan tafovutlar chiqqanda va bir kun davomida mijozlarga xizmat ko'rsatilishi ta'minlanmagan hollarda bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun zarur barcha chora-tadbirlar ko'riladi.

Bank rahbarlari va bosh buxgalterlari balans chiqmaganligi haqida belgilangan muddatda xabar qilmasalar, ularga nisbatan egallab turgan lavozimlaridan ozod qilishgacha bo'lgan choralar ko'riladi. Bosh va yordamchi buxgalteriya kitoblarida,

shuningdek, kunlik balanslar va shaxsiy hisobvaraqlarda biron-bir tuzatishlar qilinishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Balansda summalarni o‘chirib yozish va tuzatish, shuningdek, o‘chiruvchi suyuqliklardan foydalanib, tuzatishlar kiritish, xatolar borligi aniqlanganda shaxsiy hisobvaraqlar va hujjatlar qayta yozilishi mumkin emas.

Operatsiya kuni yakunlanib, balans tuzilganidan keyin aniqlangan xato yozuvlar ushbu xato yozuvlar kiritilgan hisobvaraqlar bo‘yicha teskari yozuvlar kiritish yo‘li bilan tuzatish orderlari asosida tuzatiladi. Bunday hollarda hisobvaraqlardan summalar mijozlarning roziligisiz hisobdan chiqariladi va bu o‘z navbatida, bank xizmati ko‘rsatish to‘g‘risidagi shartnomada yozib qo‘yilgan bo‘lishi zarur.

Tuzatish orderlari to‘rt nusxada bo‘ladi, ularning birinchi nusxasi order bo‘lib, ikkinchi va uchinchi nusxalari mijozlar uchun debet va kredit yozuvlari bo‘yicha bildirishnomalar, to‘rtinchi nusxa esa order kitobchasiga tikib qo‘yiladi. Bu kitobcha bosh buxgalter yoki uning muoviniida saqlanishi va orderlarga boshqa hujjatlarnikidan farqlanadigan tartib raqamlari qo‘yilgan bo‘lishi lozim.

Tuzatish orderi matnida qachon va qaysi hujjatda xato yozuvga yo‘l qo‘yilganligi, unga mijoz arizasi sabab bo‘lgan bo‘lsa, shu sabab ko‘rsatilishi zarur. Bunda orderning to‘rtinchi nusxasining orqasiga kimning aybi bilan xatolikka yo‘l qo‘yilganligi qayd etiladi, ijrochining, shuningdek, noto‘g‘ri yozuvni nazoratdan o‘tkazgan shaxsning lavozimi va familiyasi ko‘rsatilishi, tuzatish orderlari tuzilishida asos bo‘lgan arizalar orderlari bilan birga hujjatlar orasida saqlanishi lozim.

Summasi keyinchalik storno bilan tuzatilgan shaxsiy hisobvaraqlardagi xato yozuv qarshisiga albatta "Stornolangan" belgisi qo‘yilishi, tuzatish kiritilgan sana va tuzatish orderining raqami ko‘rsatilishi, bu qayd tuzatish orderini imzolagan bosh buxgalter yoki uning muovini imzosi bilan tasdiqlanadi.

Bosh buxgalter tuzatish orderlarining kitobchada qolgan nusxalaridan foydalanib, xodimlarning ishdagi xatolar hisobini yuritadi va ushbu xatolar sabablarini o‘rganib ishni yaxshilash choralarini ko‘radi, elektron to‘lovlar bo‘yicha xatolarni memorial orderlar bilan tuzatish esa qat‘iyan man etiladi.

Shunday qilib, banklarda buxgalteriya hisobini yuritishda sintetik hisob ma'lumotlari asosiy ahamiyatga ega bo‘lib, har bir shaxsiy hisobvaraqlar bo‘yicha aylanmalarning dastlabki hisobini kompyuter dasturlarida o‘z vaqtida kiritilishi va ularning qoldiqlari kun yakunida to‘g‘ri hisoblab chiqilganligiga bog‘liqdir. Shu boisdan, ushbu ma'lumotlarning naqadar sifatli bajarilishi buxgalteriya xodimlarining bilim va malakasiga bog‘liq bo‘lib, bunday ishlarni amalga oshirishda tijorat banklarida buxgalteriya hisobining analitik va sintetik hisobi tuchunchalarini chuqur o‘zlashtirishlarini talab qiladi.

### **Qisqa xulosalar**

Tijorat banklarida ish kunini tashkil qilish – bank mijozlari uchun sifatli xizmat ko‘rsatish demakdir. Shuningdek, mijozlardan qabul qilingan hujjatlarni rasmiylashtirish ishlarining to‘g‘riligi va ularning ichki nazoratini ta‘minlashdan iboratdir.

Tijorat banklarida analitik va sintetik hisobni yuritish – buxgalteriya hisobi hamda hisobotlarining to‘g‘ri tashkil qilinishiga zamin yaratishdir. Shu bilan bir

qatorda bankda amalga oshirilgan operatsiyalarni dastlabki hisob shakllari va registrlarida rasmiylashtirilishini nazorat qilishdir.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Banklarda ish kuni va hujjatlar aylanishini tashkil etishda qanday asosiy talablar belgilangan?
2. Bankning operatsion kunini kim tashkil qiladi?
3. Banklarda hujjatlar aylanishini kim nazorat qiladi?
4. Banklarda ish kunini va ularda hujjatlar aylanishini tashkil etish uchun qaysi qonuniy hamda me'yoriy hujjatlardan foydalaniladi?
5. Banklarda hisob-kitob-pul hujjatlari bilan bog'liq operatsiyalarni qaysi me'yoriy hujjatlar asosida tartibga solinadi?
6. Hujjatlashtirish deganda nimani tuchunasiz?
7. Analitik hisob deganda nimani tuchunasiz va unga misol keltiring.
8. Sintetik hisob deganda nimani tuchunasiz va unga misol keltiring.
9. Banklarda Bosh kitob va yordamchi kitoblarning asosiy vazifasi nimadan iborat?
10. Banklarda Bosh kitob va yordamchi kitoblardagi xatoliklar qanday tuzatiladi?
11. Analitik va sintetik hisob ma'lumotlari o'zaro qanday solishtiriladi?

### **Adabiyotlar**

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банклардаги депозит ҳисобварақлардан нақд пул тўловларини узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида» ги 05.08.2005 йилдаги ПК-147-сонли қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси банк тизимида бухгалтерия ҳисобини юритишга оид қонунчилик ҳужжатлари тўплами. - Т.: Ўзбекистон, 2003, - 317 б.
3. Ўзбекистон Республикаси банкларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 16.11.1998 йилда 533-сон билан рўйхатга олинган.
4. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎЗР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
5. Наврўзова К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техникаси. Ўқув қўлланма. –Т.: ТМИ, 2003, -170 б.
6. Белуза М.Я., Мурзин В. Е., Писцов Г.Е. Ровкина Л.А. Большая книга бухгалтера банка (БКББ) Часть 1. Налогообложения ежегодный справочник. -М, 2003г.
7. Крис Дж. Барлтроп, Диана МакНотон. В 2-х томах. Организация работы в банках. –М.: “Финансы и статистика”, 2003 г
8. [www.bankclub.ru/renkings-uzbek-insurance311204.htm](http://www.bankclub.ru/renkings-uzbek-insurance311204.htm)
9. [www.gaap.ru](http://www.gaap.ru) (Халқаро стандартлар)
10. [www.buhgalt.ru](http://www.buhgalt.ru) (Российский журнал «Бухгалтерский учет»)



### **3- Bob. Tijorat banklarida hisob-kitob operatsiyalari hisobi**

#### **3.1. Mijozlarga bank hisobvaraqlarini ochish va amalga oshiriladigan operatsiyalar hisobi**

Tijorat banklari tomonidan mijozlarga milliy va xorijiy valutada bank hisobvaraqlarini ochishi, ularni qayta rasmiylashtirishi hamda yopishi mumkin<sup>15</sup>. Bank hisobvarag'i deganda, bu bank va mijoz o'rtasida tuziladigan maxsus shartnoma (xizmat ko'rsatish) ga muvofiq, mijozning pul mablag'larini saqlash uchun ochilgan hisobvarag'i tuchuniladi. Bank hisobvaraqlari quyidagi: talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlar; jamg'arma depozit hisobvaraqlar; muddatli depozit hisobvaraqlar; depozit hisobvaraqlarning boshqa turlari; kredit hisobvaraqlari kabi turlarga bo'linadi.

Yuridik va jismoniy shaxslar o'zlariga hisob-kitob va kassa xizmatlarini ko'rsatish uchun xohlagan banklarida milliy va xorijiy valutadagi talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlari hamda depozit hisobvaraqlarning boshqa turlarini ochishlari mumkin. Bunda, mijoz va bank o'rtasida tuzilgan hisobvarag'iga xizmat ko'rsatish to'g'risidagi shartnoma asosida rasmiylashtiradi. Mijozlar tomonidan hisobvaraqlar ochish uchun bankka ariza bilan birgalikda boshqa zaruriy (hisobvaraq ochish to'g'risida ariza, davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi, imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha) hujjatlar taqdim qilingan kundan boshlab, banklar ikki bank ish kuni mobaynida ularga hisobvaraqlar ochishlari va keyingi ish kunidan kechiktirmay, hisobvaraqlar ochilganligi to'g'risida tegishli soliq organiga yozma ravishda xabar beradi. Mijozlar tomonidan xorijiy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlarini hamda ikkilamchi talab qilib olinguncha, jamg'arma, muddatli va depozit hisobvaraqlarning xorijiy va boshqa milliy valutadagi turlarini ochish uchun bankka yuqoridagi hujjatlar taqdim qilinadi. Bankda mijoz tomonidan ilgari ochilgan hisobvaraq mavjud bo'lsa, faqat hisobvaraq ochish to'g'risida ariza taqdim qilinadi.

Shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'zlariga xohlagan banklarda hisobvaraqlar ochishlari uchun tegishli hujjatlar bilan birga, imzo namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqchalar ikki nusxada taqdim qilinadi. Varaqchanning bir nusxasi buxgalterda, ikkinchisi esa pul cheklarini rasmiylashtiruvchi nazoratchida turadi. Imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha notarial yoki yuqori tashkilot tomonidan tasdiqlanadi. Agar bank operatsiya qismlarini joylashtirish shartlari bo'yicha zarur bo'lsa, ushbu bankda bittadan ko'p hisobvaraqqa ega bo'lgan hisobvaraq egalari imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqchanning qo'shimcha nusxalari talab qilinishi mumkin. Bunda qo'shimcha nusxalar bank bosh buxgalteri yoki uning o'rinbosari tomonidan varaqchanning asosiy nusxasi bilan solishtirgandan keyin tasdiqlanadi. Varaqchalarning bunday nusxalarini qo'shimcha

---

<sup>15</sup> Ўзбекистон Республикаси банкларида очиладиган банк ҳисобварақлари тўғрисида йўриқнома. ЎзР АВ 29.09.2003 й. 1080-1-сон билан рўйхатга олинган ва "Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги" Низом. ЎзР АВ томонидан 13.12.2004 йилда 1122-2-сон билан рўйхатга олинган. (янги таърири)

tasdiqlash talab qilinmaydi. Imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqchalarda hisobvaraqlarning raqamlari ko'rsatiladi. Imzo namunalari varaqchasiga yuridik shaxsning rahbari va bosh buxgalteri imzolari yoki rahbar tomonidan vakolat berilgan shaxslarning imzolari kiritiladi va muhr bilan tasdiqlanadi. Dehqon xo'jaligi rahbari va yakka tartibdagi tadbirkorning asosiy muhri bo'lmagan holda ular faqat o'zlarining imzolari namunalarini taqdim qiladilar.

Mijozlar tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalarning hisobi har bir turdagi mablag'lar va qimmatliklar bo'yicha ochiladigan shaxsiy hisobvaraqlarda (kartochkalar, kitoblar, jurnallarda) yuritiladi. Bunda ularning maqsadi, shuningdek, hisobvaraq egalari ko'rsatiladi. Mijozlarning shaxsiy hisobvaraqlari birlamchi hujjatlar asosida dasturiy yo'l bilan ikki nusxada tayyorlanadi. Ikkinchi nusxa shaxsiy hisobvaraqdan ko'chirma bo'lib xizmat qiladi va mijozga berish yoki jo'natish uchun mo'ljallanadi. Shaxsiy hisobvaraqlarga yozuvlar faqat tegishli rasmilashtirilgan hisob-kitob-pul hujjatlari asosida kiritiladi. Shaxsiy hisobvaraqlardan ko'chirmalar kompyuter yordamida tayyorlansa, ular mijozlarga berilayotganda imzolar va bank shtamlari bilan rasmilashtirilmaydi. Kredit bo'yicha o'tkazilgan summalar yuzasidan, shaxsiy hisobvaraqlardan ko'chirmalarga hisobvaraq bo'yicha yozuvlar kiritishda asos bo'lgan ilovalar qo'shiladi.

Ko'chirmalarga ilova qilinadigan hujjatlarga shtamp, shuningdek, hujjat shaxsiy hisobvaraq bo'yicha o'tkazilgan sana kalendar shtempeli bosilishi kerak (agar bu sana hujjat yozilgan sanaga mos kelmasa). Shtamp faqat ko'chirmaning asosiy ilovasiga qo'yiladi. Asosiy ilovada qayd etilgan operatsiyalarning mundarijasi va umumiy summasini tuchuntiruvchi hamda talqin etuvchi qo'shimcha hujjatlarga shtamp qo'yilmaydi.

Bank ikki ish kuni o'tganidan keyin mijoz hisobvarag'i kreditida noto'g'ri yozuvlar borligini aniqlasa, mijoz kechiktirilgan har bir kun uchun hisobvaraq kreditidagi umumiy summaning bank xizmati ko'rsatish to'g'risidagi shartnomada ko'zda tutilgan foizi miqdorida bankka jarima to'laydi. Mijoz shaxsiy hisobvaraqdan ko'chirmani yo'qotib qo'ygan taqdirda, uning dublikati mijoz arizasiga ko'ra, bank rahbari yoki uning muovini beradigan yozma ruxsatnoma asosidagina mijozga berilishi mumkin.

Agar mijozning asosiy hisobvarag'ini boshqa bankka o'tkazish uning arizasiga asosan hisobvaraqning qoldig'i tasdiqlanishi va chek daftarchalari qaytarilishi bilan amalga oshiriladi. Bunda ushbu mijozning ikkilamchi hisobvaraqlari yopilmaydi. Mijozni qabul qilayotgan bank uning arizasiga asosan o'zida "Mijozlarga to'lanishi lozim bo'lgan mablag'lar hisob-kitobi" ichki bank hisobvarag'ini ochadi va bu to'g'rida mijozga xabar beradi. Asosiy hisobvaraqni yopayotgan bank mijozning farmoyishiga asosan unga asosiy hisobvaraq ochayotgan bankka uning hisobvarag'i qoldig'ini o'tkazishi, shuningdek ro'yxat bo'yicha yuridik yig'majildini, kartotekasidagi hisob-kitob hujjatlari va boshqa hujjatlari beriladi.

Mijozning barcha hujjatlari olingandan keyin bank unga belgilangan tartibda, asosiy talab qilib olinguncha asosiy depozit hisobvaraq ochadi va ushbu hisobvaraqqa unga ilgari ochilgan ichki bank hisobvarag'idagi mablag'lar qoldig'ini o'tkazadi. Hisobvaraq o'tkazilganligi to'g'risidagi ma'lumot axborotlar bazasida 2 oy davomida saqlanadi. Ushbu muddat tugagandan so'ng o'tkazilgan hisobvaraq to'g'risidagi

ma'lumot arxivlanadi va belgilangan tartibda saqlanadi, shu bilan bir vaqtda hisobvaraqlar to'g'risidagi ma'lumot bazadan o'chiriladi. O'tkazilgan hisobvaraqlar bo'yicha kelib tushgan hisob-kitob hujjatlari ro'yxatdan o'tkazilgach, quyidagi: masalan, "Hisobvaraqlar yopildi. UzR AT "Paxtabank" ning Xamza filialiga murojaat qiling" mazmudagi xabar bilan jo'natuvchiga qaytariladi.

### **3.2. Tijorat banklarining o'zaro (filiallararo) hisob-kitob operatsiyalari hisobi**

O'zaro yoki filiallararo hisob-kitoblar bu O'zbekiston Respublikasidagi banklar o'rtasida bo'ladigan hisob-kitoblardir. Banklar o'rtasidagi vakillik munosabatlari - shartnomaviy munosabatlar bo'lib, ularga ko'ra bir bank (vakil bank) boshqa banklarning tegishli depozitlarini saqlaydi va ularga to'lov bilan bog'liq hamda boshqa operatsiyalar yuzasidan xizmatlar ko'rsatadi.

Banklararo hisob-kitoblar har bir bankka Markaziy bankda ochiladigan "Rezident banklarning vakillik hisobvaraqlari - Vostro", "XKKMning HMDagi vakillik hisobvaraqlariga - Vostro", banklarda "Markaziy bankning vakillik hisobvaraqlari - Nostro" vakillik hisobvaraqlari orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, boshqa tijorat banklarida xorijiy valutada vakillik hisobvaraqlari ochilishi mumkin. Vakillik hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalar faqat tijorat banklari taqdim etadigan to'lov topshiriqnomalari asosida, bu hisobvaraqlarda mavjud bo'lgan mablag'lar doirasida amalga oshiriladi.

Vakillik hisobvaraqlari bo'yicha ikki nusxada shaxsiy hisobvaraqlar yuritiladi. Ularning birinchisi hisobvaraqlar egasi bo'lgan bankda (tijorat banki) va vakil bankda vakillik hisobvaraqlaridan ko'chirma sifatida xizmat qiladi.

Markaziy bank va boshqa barcha banklar vakillik hisobvaraqlarining ahvolidan xabardor bo'lib turishlari, "Boshqa banklarning vakillik hisobvaraqlari - Vostro", "XKKMning HKMdag vakillik hisobvaraqlari - Nostro" hisobvaraqlari bo'yicha debet qoldiq yuzaga kelishiga yo'l qo'yilmaydi.

Ushbu hisobvaraqlar bo'yicha Markaziy bankda yuzaga kelgan debet saldosi hisobi "Rezident banklarning vakillik hisobvaraqlari - Vostro, overdraft" hisobvaraqlarida yuritiladi. Markaziy bankda yuzaga kelgan debet saldosi hisobi bank bo'limlarida "Markaziy bankning vakillik hisobvaraqlari - Nostro, overdraft" hisobvaraqlarida, tijorat banklarida esa "XKKMning hisob markazidagi vakillik hisobvaraqlariga - Nostro, overdraft" hisobvaraqlarida yuritiladi. Markaziy bankda vujudga kelgan debet saldosi bo'yicha banklar har bir kun uchun debet saldosi summasining 1 foiz miqdorida jarima, shuningdek, overdraft qarzidan foydalanganlik uchun foizlar to'laydi. Bu to'lovlar vakillik hisobvaraqlari bo'yicha xizmat ko'rsatish to'g'risidagi shartnomaga muvofiq debet saldosi batamom yo'qotilgunicha to'lanadi. Jarima debet saldosi qoplanganidan keyin Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmasi yozgan inkasso topshiriqnomalari bilan undiriladi.

Shuning uchun tijorat banklari vakillik hisobvaraqlaridagi operatsiyalarni nazorat qilib turishlari shart hamda to'lovlar o'tkazilishi uchun zarur hajmdagi mablag'lar ularning vakillik hisobvaraqlariga o'z vaqtida kelib tushishini ta'minlashlari lozim. Har kuni ish boshlanishidan oldin (8.00 dan) vakillik hisobvaraqlari tekshirib chiqiladi. Tijorat banklari hisob-kitoblar markaziga ichki vakillik hisobvaraqlarida

turgan qoldiqlar haqida ma'lumot berib turishlari kerak. Hisob-kitob markazida bank bo'limlaridan olingan ma'lumotlar ulardagi qoldiqlar bilan taqqoslanadi. Agar o'rtada tafovut chiqsa, tijorat banki mazkur tafovut sabablarini aniqlab, bartaraf etmagunicha, hisob-kitob markazi orqali ishlashiga ruxsat etilmaydi

O'zaro hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining hisobvaraqlar rejasidagi 16103- «Bosh bank/filiallardan filiallar va banklararo hisob kitoblar bo'yicha olinadigan mablag'lar» va 27406- "Filiallararo aylanmalar tranzit hisobvaraqlari" hisobvaraqlarida hisobga olinadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida banklararo hisob-kitoblar tijorat banklarining Markaziy banki hududiy Bosh Boshqarmalari (hisob-kitoblar Markazi)da ochilgan vakillik hisobvaraqlari orqali elektron to'lovlar tizimi bo'yicha milliy valutada amalga oshiriladi. Banklarda hujjat aylanishi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi doirasida Markaziy bank tomonidan tasdiqlangan amaldagi Nizom<sup>16</sup> talablari asosida tashkil qilinadi.

### **3.3. Memorial orderlar bilan hisob-kitoblar**

Bank to'lovchi bo'lib chiqqan va memorial orderlar ishlatilgan hollarda, ular bank rahbarining va bosh buxgalterning imzolari bilan tasdiqlanadi, boshqa holatlarda memorial orderlar ushbu bank hisobvarag'ini olib boruvchi bosh buxgalter va buxgalterning imzosi bilan tasdiqlanadi. Memorial orderlar bilan sodir etilayotgan operatsiyalarning to'g'riligi bo'yicha javobgarlik bankning rahbariga va bosh buxgalteri zimmasiga yuklatiladi. Banklar memorial orderlardan fuqarolarning olib borayotgan tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda, yozma topshiriqnomalari bo'yicha naqd pulsiz pul mablag'larini o'tkazishni amalga oshirishda foydalanishlari mumkin. Bunda, topshiriqnoma bo'yicha to'lash amalga oshirilgandan so'ng memorial order bilan birga bankning kunlik hujjatlariga tikib qo'yiladi.

### **3.4. To'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar**

To'lov topshiriqnomasi - bu to'lovchi mijozning bankdagi depozit hisobvarag'idagi pul mablag'qlarining ma'lum bir summasini boshqa mijozning hisobvarag'iga o'tkazish haqida o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bankka bergan topshirig'idir. To'lov topshiriqnomasi 0505411002 shakldagi maxsus blanka bo'lib, to'lovchi tomonidan rasmiylashtiriladi va quyidagi to'lovlarni: tovarlar va xizmatlar uchun hisob-kitoblar; notovar operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblar; markaziy bankning me'yoriy hujjatlarida ko'zda tutilgan bo'lsa, bank kreditlari va unga hisoblangan foizlarni undirish uchun mablag'larni o'tkazishda; hukumat qarorlari va bank qoidalarida belgilangan hollardagi to'lovlarni amalga oshirishda qo'llaniladi.

To'lov topshiriqnomasi bank tomonidan mijozning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlarida mablag'lar mavjud bo'lgandagina qabul qilinadi va unda to'lov topshiriqnomasining sanasi, uni bankka taqdim etilgan sana

---

<sup>16</sup> «Ўзбекистон Республикаси банклари ўртасида электрон тўловлар тизими бўйича ҳисоб-китоблар юритиш тўғрисида» низом. ЎзМБ Бошқарувининг 08.02.2001 йилдаги 485-сонли қарори билан тасдиқланган.

bilan bir xil bo'lishi kerak, ular mos kelmagan holda to'lov topshiriqnomasi ijro uchun qabul qilinmaydi.

Kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlar hisobvarag'idagi mablag'lardan foydalanish xo'jalik sub'ektlarining bankdagi hisobvaraqlaridan pul mablag'larini hisobdan chiqarish tartibi to'lov to'lovchisidagi yo'riqnomaga muvofiq mijozlarning to'lov topshiriqnomalari asosida amalga oshiriladi. To'lov topshiriqnomasining to'lov maqsadi satriga «Kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlar summasi hisobidan» deb yozib qo'yiladi. To'lovchi va oluvchiga bitta bankda xizmat ko'rsatilsa, ular tomonidan bankka taqdim qilingan to'lov topshiriqnomalari uch nusxada yozilib, birinchi nusxa to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikilishi, ikkinchi nusxasi esa mablag' oluvchining shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirmaga ilova qilinishi va uchinchi nusxa to'lovchining shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirmaga ilova qilinishi lozim.

To'lovchi va oluvchiga boshqa-boshqa banklarda xizmat ko'rsatilgan taqdirda, topshiriqnomalar ikki nusxada yozilib, birinchi nusxa to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bankning kunlik hujjatlar yig'masiga va ikkinchi nusxasi esa mablag' oluvchining shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirmaga ilova qilinadi. "Bank-Mijoz" tizimidan foydalanadigan mijozlardan aloqa kanali orqali olingan elektron to'lov topshiriqnomalari dasturiy nazoratdan o'tkaziladi va zarurat tug'ilganda qog'ozga chiqariladi hamda tegishli tekshiruvdan so'ng uzatiladi. To'lovlar amalga oshirilgandan so'ng mijozlardan olingan elektron topshiriqnomalar ikki nusxada qog'ozga chiqarilib, bir nusxasi bankning kunlik hujjatlar yig'masiga va ikkinchi nusxasi pul-hisob-kitob hujjatlarining asl nusxasi olingunga qadar taqqoslash uchun bankda qoldiriladi, so'ng belgilangan tartibda bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikilishi lozim. Agar elektron to'lovlar tizimi orqali olingan elektron to'lov topshiriqnomalari mablag'larni oluvchi bankda ikki nusxada qog'ozga chiqarilib, birinchi nusxasi bankning kunlik hujjatlar yig'masiga va ikkinchi nusxa esa mablag' oluvchining shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirmaga ilova qilish uchun foydalaniladi.

### **3.5. To'lov talabnomalari bilan hisob-kitoblar**

To'lov talabnomasi - bu mahsulot yetkazib beruvchi va mablag' oluvchilarning belgilangan summani to'lovchi bank orqali to'lashi to'lovchisidagi talabnomani o'z ichiga olgan hisob-kitob hujjatidir. To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblar "aksept" shaklidagi hisob-kitoblar ham deb yuritiladi.

Talabnoma yuklab jo'natilgan tovarlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar, shuningdek, tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnomada ko'zda tutilgan boshqa to'lovlarning o'z vaqtida to'lab berilmaganligi sababli qo'yilishi mumkin. Ushbu talabnoma akseptlangan (tan olinishi) va akseptlanmagan (tan olinmasligi) turlarga bo'linadi. Aksept bilan to'langan talabnomalar to'lov summasini to'lovchi tomonidan tan olishni talab qiladi. Bunda mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan qo'yilgan talabnomaning to'lov maqsadi satriga, shartnoma sanasi va tartib raqamini hamda kontraktatsiya shartnomalari bo'yicha mahsulot yetkazib berishda "kontraktatsiya shartnomasi" deb ko'rsatilishi, mahsulotni yuklab jo'natish sanasi va tovar-transport yoki qabul qilish-topshirish hujjatlar raqami, transport turi, mahsulot

sotib oluvchining transport vositasi bilan olib ketilganda "Sotib oluvchining transporti bilan olib chiqib ketilgan - sonli ishonch xati" ko'rsatilishi, qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan boshqa rekvizitlari aniq keltirilishi lozim.

Agar to'lovni oluvchi mijoz oldin ham talabnoma yuborgan bo'lsa, takroran talabnoma yuborolmaydi. Bunda, talabnoma reestr bilan birga to'lovni oluvchi tomonidan xaridorga xizmat ko'rsatuvchi bankka taqdim qilinadi. Reestr ikki nusxada tuziladi va reestrning birinchi nusxasi xaridorning rahbari va bosh buxgalteri tomonidan imzolangan va muhr bilan tasdiqlanadi. Reestrning birinchi nusxasini olgan sanasi ko'rsatilgan holda, buxgalter imzosi va ushbu buxgalterga biriktirilgan bankning muhri bilan tasdiqlangan holda to'lovni oluvchining bankida qoldiriladi. Ikkinchi nusxasi esa, qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda buxgalterning imzosi va ushbu buxgalterga biriktirib qo'yilgan bankning muhri bilan tasdiqlangan holda mablag' oluvchiga qaytariladi.

Aksept bilan to'lanadigan talabnomada quyidagilar: agar to'lovchi va mablag' oluvchiga bir bankda joylashgan bo'lsa uch nusxada yozilib, birinchi va ikkinchi nusxalar to'lovni olish uchun bankda, uchinchi nusxasini bank to'lov kelib tushgan kunning ikkinchi kunidan kechiktirmay, hujjatni qabul qilish sanasini ko'rsatgan holda, aksept uchun to'lovchiga topshiradi. Aksept va to'lovdan keyin esa, talabnomaning birinchi nusxasi bankning kun hujjatlari, ikkinchi nusxasi to'lovni oluvchining shaxsiy hisobvarag'idan ko'chirmaga biriktirib qo'yiladi. Mabodo, oluvchi va to'lovchilarga turli banklarda xizmat ko'rsatilgan taqdirda, talabnoma uch nusxada tuzilib, talabnomalarning barcha nusxalari pochta orqali to'lovchining bankiga jo'natiladi, bu yerda, birinchi va ikkinchi nusxalar to'lovni kutib bankda qolishi, uchinchi nusxa keyingi ish kunidan kechiktirmay hujjatni qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda aksept uchun to'lovchiga topshirilishi lozim. Bunda to'lovchi belgilangan muddatda talabnomani bankka rahbar imzosi bilan yuqoridagi chap burchakka akseptni olganligi to'g'risida belgi qo'yib qaytarishi zarur. Shundan so'ng to'lovchi tomonidan aksept uchun belgilangan muddatda o'zining roziligi yoki to'lovdan to'laligicha yoxud qisman bosh tortganligi to'g'risida ma'lum qilinishi, aks holda, talabnoma bank tomonidan umumiy tartibda aksept uchun qabul qilinadi va to'lovchining hisobvarag'ida mablag' bo'lgan taqdirda to'lov amalga oshiriladi. Unda, talabnomaning birinchi nusxasi bankning kun hujjatlariga tikilishi, ikkinchi nusxasi to'lovchining shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirmaga qo'shib beriladi.

Akseptsiz to'lanadigan talabnoma qo'llanilganda to'lovchi va mablag'ni oluvchiga bitta bankda xizmat ko'rsatilsa, uch nusxada chiqariladi, bunda, to'lov to'langandan so'ng, birinchi nusxasi bankning kunlik hujjatlar yig'masiga, ikkinchi nusxasi to'lovchining shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirmaga, uchinchi nusxasi mablag' oluvchining shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirmaga ilova qilinadi.

Agar to'lovchi va mablag'ni oluvchiga turli xil banklarda xizmat ko'rsatilsa, talabnoma ikki nusxada tuzilib, barcha nusxalari pochta orqali to'lovchining bankiga yuboriladi, to'lov to'langandan so'ng, birinchi nusxasi bankning kunlik hujjatlari yig'masiga tikish uchun, ikkinchi nusxasi shaxsiy hisobvarag'idan ko'chirma bilan birga to'lovchiga beriladi.

Ko'pchilik hollarda to'lovchining depozit hisobvarag'ida mablag'lar yo'qligi sababli, talabnoma shartlarini bajarish imkoniyati bo'lmaydi, unda talabnoma 2-sonli

kartotekaga 96321-"Muddatida to'lanmagan hisob-kitob hujjatlari" hisobvarag'iga joylashtiriladi va ushbu haqda to'lovni oluvchining bankiga uch kun ichida xabar yuboriladi va qonun hujjatlari bilan belgilangan tartibda mablag'larni kelib tushishiga qarab to'lab boriladi. To'lovchining depozit hisobvarag'ida bor bo'lgan mablag'larni to'lab beradi va qolgan summani 2-sonli kartotekaga joylashtirilgan talabnomaning orqasiga qisman to'langan summani yozib qo'yadi.

Shuningdek, akseptlangan va akseptlanmagan to'lanadigan talabnomalarning ham amalga oshirilishi yuqoridagining aksi bo'lib, talabnoma bankka kelib tushgan kunning keyingi kundan kechiktirmay, to'lovchining vakiliga "To'lov muddatini kutayotgan hisob-kitob hujjatlari" jurnalida imzo chekdirib, topshiriladi va shundan so'ng 1-sonli kartotekaga 96321- "To'lov muddatini kutayotgan hisob-kitob hujjatlari" hisobvarag'iga joylashtiriladi.

To'lovchining banki tomonidan talabnoma akseptining quyidagi: aksept uchun talabnoma topshirilganidan keyingi kundan boshlab uch ish kuni - bir shahardagi mijozlar uchun, aksept uchun talabnoma topshirilganidan keyingi kundan boshlab besh ish kuni - boshqa shahardagi mijozlar uchun, aksept uchun talabnoma topshirilgan kundan keyingi kundan boshlab 10 kungacha - to'lovchining asosli iltimosnomasi bo'yicha muddati belgilanadi.

### **3.6. Inkasso topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar**

Inkasso topshiriqnomasi - ushbu topshiriqnomani bergan bank mijozining bank-emitentga to'lovchining hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag'larni hisobdan chiqarish to'g'risidagi talabidir. Inkasso topshiriqnomalari bo'yicha to'lovlarni undirib olish huquqiga ega tashkilotlarga quyidagilar: soliq organlari, bojxona organlari, sud ijrochilari va undiruvchilari hamda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi kiradi.

Ijro hujjatlari asosida qo'yilgan pul vositalarini undirish bo'yicha inkasso topshiriqnomalari bank tomonidan ijro hujjatining asl nusxasi yoki uning dublikati ilova qilingan holda qabul qilinadi. Undirib olishni vaqtincha yoki to'liq to'xtatib qo'yish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi va undirib olish to'xtatilgan hujjat inkasso talabnomasini qo'ygan shaxsga qaytarilishi shart.

Inkasso topshiriqnomasi bankka taqdim qilinganda, agar to'lovchi va mablag' oluvchiga bitta bankda xizmat ko'rsatilganda - to'rtta nusxada tuzilib, birinchi, ikkinchi va uchinchi nusxalari ijro uchun bankda qoldirilishi, to'rtinchi nusxa qabul qilish sanasini ko'rsatgan holda buxgalter tomonidan imzolanib va unga biriktirilgan bankning muhri bilan tasdiqlanib mablag' oluvchiga qaytarilishi lozim. Agar bir shahar ichida hisob-kitoblar qilishda inkasso topshiriqnomalari bevosita to'lovchining bankiga uch nusxada taqdim qilinishi mumkin, bunda, birinchi va ikkinchi nusxalar ijro hujjatlari ilova qilingan holda ijro uchun bankda qoldirilishi va uchinchi nusxa qabul qilish sanasini ko'rsatgan holda buxgalter tomonidan imzolanib va unga biriktirilgan bankning muhri bilan tasdiqlanib mablag' oluvchiga qaytariladi. Mabodo, boshqa shaharlar bilan hisob-kitoblar qilishda inkasso topshiriqnomalari faqat xizmat ko'rsatuvchi bankka uch nusxada taqdim qilinadi, bunda, birinchi va ikkinchi nusxalari ijro hujjatlari bilan birga pochta orqali to'lovchining bankiga buxgalterning imzosi qo'yilib va unga biriktirilgan bankning muhri bilan tasdiqlanib,

hujjatlarni qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda jo'natilishi hamda uchinchi nusxa qabul qilish sanasini ko'rsatgan holda buxgalter tomonidan imzolaniib, unga birlashtirilgan bankning muhri bilan tasdiqlangan holda mablag' oluvchiga qaytariladi.

To'lovchining bankida inkasso talabnomalarini bajarish quyidagi tartibda bajariladi: agar to'lovchi va mablag' oluvchiga bitta bankda xizmat ko'rsatilsa, inkasso topshiriqnomasining birinchi nusxasi bankning kunlik hujjatlar yig'masiga, ikkinchi nusxasi ijro hujjatlari ilova qilingan holda shaxsiy hisobvarag'idan ko'chirma bilan birga to'lovchiga, uchinchi nusxasi shaxsiy hisobvarag'idan ko'chirma bilan birgalikda mablag' oluvchiga qaytariladi. Agar inkasso talabnomalari bir shahar ichidagi hisob-kitoblar bo'lsa, birinchi nusxasi bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikish uchun, ikkinchi nusxasi ijro hujjatlari ilova qilingan holda shaxsiy hisobvarag'idan ko'chirma bilan birga to'lovchiga berilishi lozim. Aksariyat hollarda boshqa shaharlar bilan hisob-kitoblarda, birinchi nusxasi bankning kunlik hujjatlar yig'masiga, ikkinchi nusxasi ijro hujjatlari ilova qilingan holda shaxsiy hisobvarag'idan ko'chirma bilan birga to'lovchiga beriladi. Shuningdek, bir shahar ichidagi yoki boshqa shaharlar bilan hisob-kitoblarda to'langan elektron to'lov tizimida qabul qilingan elektron inkasso topshiriqnomasi mablag' oluvchining bankida ikki nusxada qog'ozga chiqarilib, birinchi nusxasi bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikilishi, boshqa nusxasi mablag' oluvchining shaxsiy hisobvarag'idan ko'chirmaga ilova qilinishi lozim. Agar to'lovchining hisobvarag'ida mablag' bo'lmaganda, inkasso topshiriqnomasi 2-sonli kartotekaga joylashtiriladi va qonun hujjatlari bo'yicha belgilangan tartibda to'lanab boriladi. Inkasso talabnomasi bankning aybi bilan bajarilmagan taqdirda, bank qonunchilikda ko'zda tutilgan asoslar va miqdorlarda jarimalar to'lashlari mumkin.

### **3.7. Akkreditivlar bilan hisob-kitoblar**

Akkreditiv - mijozning topshirig'iga ko'ra shartnoma bo'yicha uning kontrogenti foydasiga berilayotgan bankning shartli pul majburiyatidir. Unga ko'ra, akkreditiv ochgan bank mahsulot yetkazib beruvchiga to'lovni bajarishi yoki boshqa banklar tomonidan akkreditivda ko'zda tutilgan hujjatlar taqdim qilinganda va akkreditivning boshqa shartlari bajarilganda ularga bu to'lovlarni bajarish uchun vakolat berishi mumkin. Akkreditiv so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, "ishonchli" degan ma'noni bildiradi.

Akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi va uning amal qilish muddati to'lovchi va mablag'ni oluvchi o'rtasida tuzilgan shartnomaga asosan belgilanadi. Shartnomada quyidagilar ko'rsatilishi lozim: bank-emitentning nomi; akkreditivning turi va uni bajarish usullari; akkreditiv ochilganligi to'g'risida mablag' oluvchini xabardor qilish usuli; akkreditivlar bo'yicha mablag'larni olish uchun mablag' oluvchi tomonidan taqdim qilinadigan hujjatlarning to'liq ro'yxati va aniq tavsifnomasi; mahsulotlar yuklab jo'natilgandan (bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmat) keyin hujjatlarni taqdim qilish muddati, ularni rasmiylashtirishga doir talablar. Hozirgi kunda korxonalar o'rtasidagi hisob-kitoblarni amalga oshirishlari uchun banklar tomonidan akkreditivlarning quyidagi turlari ochilishi mumkin: qoplangan akkreditiv (deponentlangan) va qoplanmagan (deponentlanmagan).



Qoplangan akkreditivlar - bank-emitent uni ochishda mijozning shaxsiy mablag'larini yoki unga berilgan kredit miqdorini bank-emitentning majburiyatlari amalda bo'lgan muddatda ijrochi bank ixtiyoriga o'tkazishga majburdir. Buni ochishda bank-emitent ijrochi bankka bank-emitentning ijrochi bankda yuritilayotgan hisobvarag'idan barcha akkreditiv summasini hisobdan chiqarish huquqini beradi. Banklarda akkreditivlar 95497- «Boshqa ko'zda tutilmagan holatlar» hisobvarag'ida va 22602-"Mijozlarning akkreditiv bo'yicha depozitlari" hisobvarag'ida hisobga olinadi. Har bir mablag' oluvchi uchun unga xizmat ko'rsatuvchi bankda akkreditivlar bo'yicha alohida depozit hisobvaraqlari ochiladi.

Qoplangan va qoplanmagan akkreditivlar chaqirib olinadigan va chaqirib olinmaydigan bo'lishi mumkin. Uning matnida ushbu belgi bo'lmagan holatda akkreditiv chaqirib olinuvchi hisoblanadi. Chaqirib olinuvchi akkreditiv bank-emitent tomonidan mablag' oluvchi bilan oldindan kelishib olinmasdan ham o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Akkreditivni chaqirib olish mablag' oluvchi oldida bank-emitent uchun qandaydir majburiyatlarni vujudga keltirmadi. To'lovchi mablag' oluvchiga chaqirib olinadigan akkreditivning shartlarini o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi barcha farmoyishlarni faqat bank-emitent orqali berishi mumkin, ushbu bank esa, mablag' oluvchining bankiga va mablag' oluvchiga xabar berishi lozim.

Hisob-kitobning akkreditiv shaklida to'lovchi bankka akkreditiv olish uchun ariza beradi. Akkreditivni ochish to'g'risidagi ariza bank-emitentga ikki nusxada topshiriladi, birinchi nusxa to'lovlar amalga oshirilgandan so'ng bankning kunlik hujjatlar yig'masiga, ikkinchi nusxasi esa mablag'lar to'lovchining shaxsiy varaqasidan olingan ko'chirmaga ilova qilinadi. Bir vaqtning o'zida akkreditiv summasi 22602-"Mijozlarning akkreditiv bo'yicha depozitlari" hisobvarag'iga kirim qilinadi.

Mablag'ni oluvchining depozit hisobvarag'iga mablag'larni o'tkazishda ijrochi bankka to'rt nusxada memorial order yozilib, to'lov maqsad satriga to'lov amalga oshirilayotgan shartnomaning tartib raqami va sanasi ko'rsatiladi va memorial orderning birinchi nusxasi tasdiqlovchi hujjatlarning bir nusxasi bilan birga bankning kunlik hujjatlari yig'masiga tikilishi, ikkinchi va uchinchi nusxalari, ularga tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilingan holda bank-emitentga jo'natilishi, memorial orderning to'rtinchi nusxasi mablag' oluvchiga uning shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirma bilan birgalikda beriladi. Bir vaqtning o'zida akkreditiv bo'yicha to'langan summa 1-sonli kartotekadan hisobdan chiqariladi.

Bank-emitent akkreditivning ijro etilganligi to'g'risidagi hujjatni ijrochi bankdan olgandan so'ng, olingan memorial orderga asosan, 95497- «Boshqa ko'zda tutilmagan holatlar» hisobvarag'idan akkreditiv summasini hisobdan chiqaradi va tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilingan memorial orderning bir nusxasini to'lovchiga beradi.

Mablag' oluvchining bankida akkreditivni yopish quyidagi hollarda: akkreditivni amal qilish muddati tugaganda; mablag' oluvchining akkreditivdan keyinchalik foydalanishdan bosh tortish to'g'risidagi yozma arizasiga binoan; to'lovchining akkreditivni to'liq yoki qisman chaqirib olish to'g'risidagi yozma talabnomasiga binoan amalga oshiriladi. Akkreditiv bank-emitent tomonidan

xabarnoma olingan kunda 22602- "Akkreditivlar bo'yicha mijozlarning depozitlari" hisobvarag'idagi summadan kam bo'lmagan summaga kamaytiriladi yoki yopiladi. Shundan so'ng, ijrochi bank akkreditivni yopganligi to'g'risida bank-emitentga xabar beradi va foydalanilmagan summa to'lovchining bankiga, mablag'lar deponentlangan hisobvaraqa o'tkaziladi.

Akkreditiv to'liq ishlatilmagan yoki to'lovchining talab qilib olinuvchi depozit hisobvarag'i joylashgan bank-emitentga qaytarilgan hollarda, ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'i ham yopiladi. Mablag' oluvchining bankida akkreditivga qisman haq to'langanda, to'langan summalar haq to'lash davomida bank-emitentning ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'idan hisobdan chiqarib boriladi.

### **3.8. Tijorat banklarida hisob-kitob cheklari bo'icha hisoblashishlar**

Hisob-kitob cheki hisobvaraqa egasi (chek beruvchi) o'z hisobvarag'idan oluvchining (chek egasi) hisobvarag'iga chekda ko'rsatilgan summadan mablag'larni o'tkazib berish uchun banking maxsus blankasida bankka bergan topshirig'idir. Chek blankalari tipografik yo'l bilan tijorat banklari buyurtmasiga ko'ra, ularning faoliyati uchun yetarli bo'lgan miqdorda tayyorlanadi. Bunda cheklar belgilangan namunadagi 0505411005 shaklda har bir bank uchun alohida bo'lgan bank nomi va firma belgisidan tashqari barcha zaruriy rekvizitlarga ega bo'ladi.

Chekning maksimal summasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan, minimal summasi esa - tijorat banklari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Mijozlarning arizasiga binoan, bank tomonidan chek berilganda chekning summasiga 20206- "Jismoniy shaxslarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar" hisobvarag'iga alohida ikkilamchi shaxsiy hisobvaraqa ochiladi va to'lovlarni faqat shu hisobvaraqdan amalga oshiradilar. Chek omonat qo'yuvchi jismoniy shaxsning depozit hisobvarag'ida saqlanayotgan mablag'lar hisobiga yoki topshirilgan naqd pul summasiga beriladi va u ikki qismdan, ya'ni chekning o'zi hamda uning milki (koreshogi)dan iborat bo'lib, milki chekida ko'rsatilgan summani tasdiqlovchi nazorat raqamlari ko'rsatilgan bo'ladi.

Chekning amal qilish muddati tijorat banklari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Agar chekning amal qilish muddatida bankka taqdim qilinmagan bo'lsa, u holda, chek summasi 29842- "Harakatsiz depozit majburiyatlari" hisobvarag'ida o'tkaziladi. Chek egasi amal qilish muddati tugagan chek bilan bankka murojaat qilgan taqdirda, bank qarshiliksiz chek egasining pasporti bo'yicha chekni qabul qilishi va to'lab berishi lozim. Mijoz chekni berayotganda bankning javobgar xodimi quyidagi rekvizitlar: chek berilgan sanani, chek bo'yicha beriladigan summani raqam va so'z bilan yozilishi, oluvchining familiyasi, ismi va sharifini, pasport ma'lumotini, chek beruvchining talab qilib olinadigan depozit hisobvarag'ini, chek bergan bankning xos raqami va nomini, chekning amalda bo'ladigan oxirgi sanani tekshirishi lozim. Shundan so'ng, uni talab bo'yicha rasmiylashtiradi va kassirga beradi. Kassir barcha hujjatlarni tekshirib, rasmiylashtirgandan keyin hisob-kitob chekini oluvchi shaxsni chaqiradi, oluvchidan chek uchun to'lovni qabul qilib, oluvchiga hisob-kitob chekini qaytaradi va chek milkini operatsion kunining oxirigacha o'zida qoldiradi.

Hisob-kitob chekining milki raqamlari va sanalari bo'yicha to'langan yoki qoplangan chek taqqoslash yoki chek summasi bron qilingan 20206- "Jismoniy

shaxslarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlari" hisobvarag'idan hisobdan chiqarish uchun bankka kelgunga qadar saqlanadi. Shundan so'ng, hisob-kitob cheklarining milklari bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikib qo'yiladi.

Agar mijozlar tomonidan hisob-kitob cheklari bo'yicha to'lovlar amalga oshirilsa, ularni to'lash tartibi quyidagicha amalga oshiriladi: tovarlar (ish va xizmat) uchun haq to'lashga chek taqdim qilinganda, ushbu cheklarni qabul qilish vazifasi yuklatilgan chek ushlovchi korxonada xodimining chek berishga asos bo'lgan hujjatini to'g'riligini tekshirib ko'rib, chek to'lovga qabul qilingandan so'ng chek ushlovchi tashkilotning xodimi hisob-kitob chekining orqa tomonidan tashkilotning muhri va mansabdor shaxsning imzosini qo'yadi.

Agar sotilayotgan tovar (bajarilgan ish yoki ko'rsatilgan xizmat) ning qiymati chekning summasidan past bo'lsa, u holda, chek ushlovchi tashkilot ushbu chek summasining 25 foizidan oshmagan miqdordagi qiymatini naqd pulda berishi mumkin. Bank tomonidan qabul qilingan cheklar bo'yicha to'lovlar quyidagi tartibda amalga oshiriladi, agar chek beruvchi va chek ushlovchi bitta bankda xizmat ko'rsatilsa, cheklar chek ushlovchining 20206- "Jismoniy shaxslarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlari" hisobvarag'ining krediti va 19903- "Inkasso qilingan pul tushumlari va cheklar" hisobvarag'i orqali chek beruvchi hisobvarag'ining debeti bo'yicha o'tkaziladi. Chekning asl nusxasi bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi.

### **3.9. Plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblar**

Plastik kartochkalar bank tomonidan chiqarilgan personi-fitsirlangan to'lov vositasi bo'lib, kartochka egasining tegishli bankdagi hisobvarag'ida mablag' borligiga guvohlik beruvchi va naqd pul to'lamasdan tovarlar (ish va xizmat) larni sotib olish huquqini o'zida aks ettiradi. Plastik kartochkada bir xil ma'noda tenglashtiruvchi emitentning nomi va bosma usulda terilgan bo'g'inli belgilari ko'rsatilgan bo'ladi. Plastik kartochkalar barcha yuridik va jismoniy shaxslarga, yakka tartibdagi tadbirkorlarning tovarlar (ish va xizmat)lar bo'yicha o'zaro naqd pulsiz hisob-kitoblarini amalga oshirishlarida, shuningdek, bank shaxobchalaridan va bankomatlardan naqd pul mablag'larini olishlarida qo'llaniladi.

Vakolatli banklar xalqaro plastik kartochkalarini muomalaga chiqarish va ularga xizmat ko'rsatishlari mumkin, bunda ular xalqaro to'lov tizimlari bilan tuzilgan shartnomalarga muvofiq operatsiyalarni o'tkazish qoidalariga amal qiladilar. Plastik kartochkalarga xizmat ko'rsatish bo'yicha tuzilgan shartnoma quyidagilarni o'z ichiga oladi: tomonlarning nomi, shartnoma predmeti, tomonlarning huquq va majburiyatlari, tomonlarning javobgarligi, hisob-kitoblarni o'tkazish shartlari, shartnomani amal qilish muddati va uni bekor qilish shartlari, nizolarni echish tartibi, tomonlarning yuridik manzili.

Tegishligiga ko'ra plastik kartochkalar shaxsiy, oilaviy va korporativ turlarga bo'linadi: shaxsiy kartochka - jismoniy shaxsga berilgan plastik kartochka, oilaviy kartochka - foydalanuvchiga shaxsiy kartochka ushlovchining ishonchnomasiga asosan berilgan plastik kartochka, korporativ kartochka - yuridik shaxslar va yuridik shaxsni tashkil etmagan yakka tartibdagi tadbirkorlarga xizmat ko'rsatishga belgilangan plastik kartochkalardir.

Harakatlanish rejimiga ko'ra, debet- ulardan foydalanish uni ushlovchiga emitent va mijoz o'rtasidagi shartnoma shartlariga binoan, uning kartochka hisobvarag'ida mavjud bo'lgan pul vositalaridan tovar (ish va xizmat) larga haq to'lashda foydalanishi yoki naqd pul mablag'larini olish imkoniyatini beradigan, kredit- undan foydalanish uni ushlovchiga emitent bilan tuzilgan shartnomaga asosan, tovar (ish va xizmat) larga haq to'lash yoki naqd pul mablag'larini olish uchun emitent tomonidan berilgan kredit liniyasi hajmida operatsiyalarni amalga oshirish imkonini beradigan, elektron xamyon- jismoniy shaxsning kartochkasi bo'lib, undan foydalanish uni ushlovchiga tovar (ish va xizmat) larga haq to'lash yoki plastik kartochkadagi qoldiq mablag'lar chegarasida naqd pul mablag'larini olish imkoniyatini beradi. Bitta kartochkada bir nechta "elektron xamyonlar" joylashishi mumkin. Agar ular personalizatsiya qilinsa, plastik kartochkaga quyidagi rekvizitlar yozilishi kerak: identifikatsiyalovchi ma'lumotlar, bank-emitentning xos raqami, hisobvarag'ining tartib raqami va kartochka ushlovchining familiyasi, ismi, sharifi, kartochkaning amal qilish muddati.

Agar plastik kartochkada bir nechta hamyon mavjud bo'lsa, birxillashtiruvchi ma'lumotlar har bir xamyonni bir xil ma'noda birxillashtirishi kerak bo'ladi. Ko'rsatilgan rekvizitlardan tashqari, kartochkaga operatsiyani amalga oshirish va hisob olib borish uchun zarur bo'lgan boshqa qo'shimcha ma'lumotlar ham kiritilishi mumkin. Qaytadan personalizatsiya qilish uchun qaytarilgan plastik kartochkalarining hisobi 93609- "Saqlanayotgan qimmatbaho buyumlar" ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'ining alohida shaxsiy hisobvarag'ida yuritiladi.

### **Qisqa xulosalar**

Banklarda hisob-kitob operatsiyalar hisobi- sub'etklar o'rtasida bo'ladigan o'zaro iqtisodiy munosabarlarni buxgalteriy hisobi shakllari va registrlarida to'g'ri rasmiylashtirishdir. Shuningdek, naqd va naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini buxgalteriya hisobida, ularning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib yuritish bilan izohlanadi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirishda qaysi me'yoriy hujjatlar asos bo'lib hisoblanadi?
2. Pul-hisob-kitob hujjatlari qanday rekvizitlarga ega bo'lishi kerak?
3. Memorial orderlardan qachon va qayerda foydalaniladi?
4. To'lov topshiriqnomalari bo'yicha hisob-kitoblarning afzalliklarini ayting.
5. To'lov talabnomalari bo'yicha hisob-kitoblarning afzalliklarini ayting.
6. Inkasso topshiriqnomalari bo'yicha hisob-kitoblarning afzalliklarini ayting.
7. Akkreditivlar bo'yicha hisob-kitoblarning afzalliklarini ayting.
8. Hisob-kitob cheklari bo'yicha hisob-kitoblarning afzalliklarini ayting.
9. Plastik kartochkalar bo'yicha hisob-kitoblarning afzalliklarini ayting.
10. Banklararo hisob-kitoblar qanday amalga oshiriladi?

## **Adabiyotlar**

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банклардаги депозит ҳисобварақлардан нақд пул тўловларини узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида» ги 05.08.2005 йилдаги ПК-147-сонли қарори.
2. “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги” Низом. ЎзР АВ томонидан 13.12.2004 йилда 1122-2-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
3. Ўзбекистон Республикаси банкларида очиладиган банк ҳисобварақлари тўғрисида йўриқнома. ЎзР АВ 29.09.2003 й. 1080-1-сон билан рўйхатга олинган.
4. Ўзбекистон Республикаси банкларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги йўриқнома. ЎзР. АВ томонидан 16.11.1998 йилда 533-сон билан рўйхатга олинган.
5. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎзР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
6. Банк В.Р. Организация и бухгалтерский учет банковских операций: Учеб. пос. - М.: ФиС, 2004. - 350 с.
7. Соколинской Н.Е. Учет и операционная техника в сберегательном банке. – М.: Финансы и статистика, 2003 г.
8. Соколова Е.С. Бухгалтерское дело: Учеб. пособ. -М.: МГУ экономики, статистики и информатики, 2004. - 125 с.
9. Маренков Н.Л. Международные стандарты бухгалтерского учета, финансовой отчетности и аудита в Российских фирмах. - М.: Едиториал УРСС, 2005. - 296 с.
10. [www.bankclub.ru](http://www.bankclub.ru)
11. [www.gaap.ru](http://www.gaap.ru) (Халқаро стандартлар)
12. [www.buhgalt.ru](http://www.buhgalt.ru) (Российский журнал «Бухгалтерский учет»)
13. [www.consult.ru](http://www.consult.ru) (Бухгалтерский консультации)
14. [www.dis.ru](http://www.dis.ru) (Издательство «Дело и Сервис»)

## **4- Bob. Banklarda kassa operatsiyalari hisobi**

### **4.1. Tijorat banklarida kassa operatsiyalari bo'yicha hujjatlar aylanishini tashkil qilish**

Tijorat banklari dastlabki faoliyatini amalga oshirishlarida bank kassasi shakllantiradilar va O'zbekiston Respublikasi markaziy bankining litsenziyasini oladilar. Ushbu litsenziyaga ko'ra, kassa operatsiyalari bo'limlari tashkil etiladi va bank rahbari tomonidan kassa mudiri (bank sohasida uch yil ishlagan), kassa xodimlari tayinlab, kassa bo'limlari (kirim kassasi, chiqim kassasi, kechki-inkassatorlardan pul qabul qilish kassasi) ni tashkil etadilar. Mijozlarga kassa xizmatini ko'rsatish uchun bank Markaziy bankning hududiy Bosh boshqarmasiga pul omborini tashkil etish bo'yicha pasportini va boshqa hujjatlarni topshiradi va ular ko'rib chiqib, Markaziy bankning Emissiya-kassa operatsiyalari departamentiga yuboradi. Ular ijobiy xulosa berganda bank operatsiyalari kassasi ochiladi. Shuningdek, bankning kassa operatsiyalari bo'limi maxsus jihozlangan, ya'ni, ichki devorlari va to'shdevorlari qalinligi 80 mm bo'lgan juftlashtirilgan gips-beton panellarga yoki qalinligi kamida 120 mm bo'lgan g'isht devordan iborat bo'lishi kerak. Kassa darchasining hajmi 200x300 mm dan oshmasligi, kassa darchasi eshikchasi va to'siqdevorlar qalinligi kamida 40 mm bo'lgan taxtalardan yasaladi, ular ikki tomondan ruxlangan, metall listlar taxtalarga uzunligi kamida 40 mm bo'lgan mixlar bilan perimetr va diagonallar bo'yicha 60 mm ga qadar masofada mahkamlanadi.

Bank kassa operatsiyalarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan naqd pul mablag'larining me'yorini belgilash uchun Markaziy bankka kassa arizasini beradi, bunda, bank chiqimlari va tushumlari hamda kassa limiti qoldig'i o'z aksini topadi. Shuningdek, bank kassasida naqd pullar qoldig'i limitlari doirasida naqd pullarga ega bo'lishlari va me'yorlar doirasida tushumdan ularni ishlatishlari mumkin. Kassadagi naqd pullar qoldig'i limitlari va tushumni ishlatish me'yorlarini Markaziy bank bilan kelishgan holda belgilangan me'yoriy hujjatlarga rioya qilgan holda amalga oshiradi. Kassada naqd pullar qoldig'ining belgilangan limitlaridan ortiqcha bo'lgan barcha naqd pullarni Markaziy bankning hisob-kitob-kassa markaziga topshiradilar.

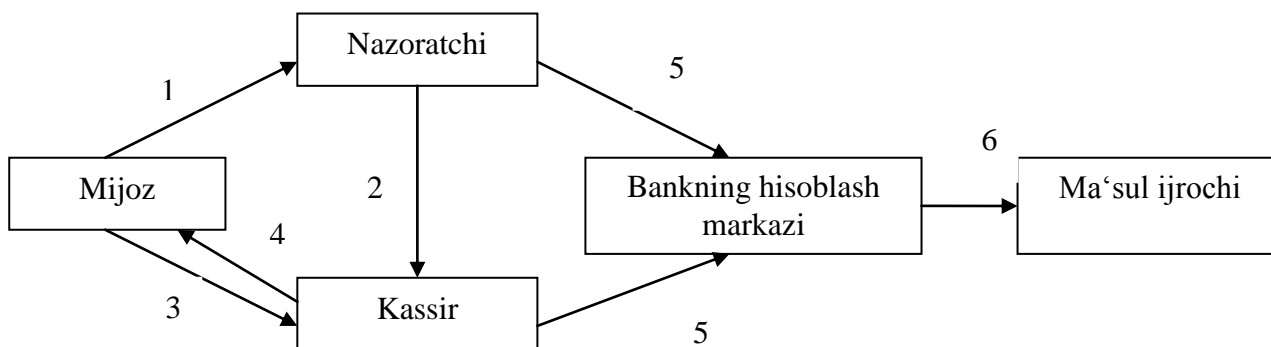
Naqd pullik hisob-kitob operatsiyalari bankning kassa operatsiyalari bo'lib, ularga kassa bo'limi xodimlari tomonidan xizmat ko'rsatiladi. Ular asosan, bank kassasiga mijozlardan, inkassatorlardan, bank xodimlari va jismoniy shaxslardan qabul qilingan hamda ularga ish haqi va unga tenglashtirilgan boshqa barcha to'lovlarni hisob-kitob cheklari bo'yicha naqd pul shaklida bankning operatsion kassasidan beriladi. Bu operatsiyalar Markaziy bank tomonidan ishlab chiqilgan me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solib turiladi<sup>17</sup>.

---

<sup>17</sup> Tijorat banklarida kassa ishini tashkil etish, inkassatsiya va qimmatliklarni taqsimlashga doir ijtisodiy qonunlar. ЎзР АВ 29.03.2005 йилда 1263-1-сон билан рўйхатга олинган; ЎзРМБ нақд чет эл валютасига оид операцияларни амалга ошириш қоидалари. ЎзР АВ 15.04.2004 йилда 957-1-сон билан рўйхатга олинган; ЎзРМБ нақд чет эл валютасига оид операцияларни амалга ошириш қоидалари. ЎзР АВ 15.04.2004 йилда 957-1-сон билан рўйхатга олинган.

Kassa hujjatlari bank uchun, shuningdek, hisob-kitoblarda ishtirok etuvchi tomonlarga kerak bo'lgan nusxalar sonida texnik vositalardan foydalanilgan va tijorat bankining hisob-kitob cheklari esa qo'lda yozilgan holda to'ldiriladi. Kassa hujjatlarini bo'yash, chizish va tuzatishga yo'l qo'yilmaydi.

Banklarda har bir operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha hujjatlar aylanishining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Shu qatori, bankning kassa operatsiyalari bo'yicha hujjatlar aylanishiga katta ahamiyat berish zarur, chunki mijozlardan naqd pul qabul qilinayotganda yoki bank kassasidan ularga naqd pul berishda bankning operatsion kassasi markazida mijozlarning uzoq vaqt turib qolishlarining oldi olingan bo'lib, sifatli xizmat ko'rsatish imkoniyatini vujudga keltiradi. Shu sababdan, banklarda kirim kassa operatsiyalari bo'yicha hujjatlar aylanishi grafigini tuzishni talab etadi (3-chizmaga qarang).



3 -chizma. Kirim kassa operatsiyalari bo'yicha hujjatlar aylanishi tavsifi

Bu erda: 1- bank mijozni buxgalteriya nazoratchisiga naqd pul topshirish haqidagi e'lonnomani uzatishi; 2-buxgalteriya nazoratchisi mijozning naqd pul topshirish yuzasidan e'lonnomani ko'rib chiqib, uni kirim kassasi (simvol bo'yicha) jurnaliga qayd qilishi; 3-mijoz naqd pul mablag'larini bank kassiriga topshirishi; 4-kassir e'lonnoma asosida naqd pul mablag'larini sanab olib, mijozga bank kassasi pattasi (kvitantsiyasi)ni berishi; 5- nazoratchi va kassir tomonidan barcha hujjatlar hisoblash markaziga yuborilishi; 6-hisoblash markazi tomonidan yuborilgan naqd pul mablag'larini qabul qilish bo'yicha yozilgan hujjatlar asosida nazoratchi topshirilgan naqd pul mablag'larini mijozning shaxsiy hisobvarag'iga o'tkazilishi berilgan.

Tijorat banklari operatsion kassa markazidan o'zining mijozlariga ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlarni berishda kassa operatsiyalari bo'yicha hujjatlar aylanishi grafigini yuqoridagi tartibda belgilashlar va ularning grafigini bosh buxgalter va bank rahbari tomonidan tasdiqlanishi mumkin. Bu holda bank mijozlaridan belgilangan muddatlarda hisob-kitob cheklarini olib, o'rnatilgan tartibda mablag'lar berilishini ta'minlaydi.

#### 4.2. Tijorat banklarida kirim kassa operatsiyalari va ularning hisobi

Tijorat banklarida mijozlar bilan kassa operatsiyalarini amalga oshirish va naqd pullarni qayta ishlash bo'yicha kirim, chiqim, kirim-chiqim, pulni qayta sanash, kechki va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning binolaridagi maxsus kassa bo'limlarini ochadilar. Mijozlardan naqd pul mablag'larini qabul qilishda quyidagi maxsus hujjat shakllaridan foydalaniladi: 0402001-naqd pul qo'yish e'lonnomasi, 0482008-kassa

kirim orderi, 0402004-kvitantsiyalardan. 0402001-naqd pul qo'yish e'lonnomasi uch qismdan iborat bo'lib, naqd pul qo'yish e'loni, kvitantsiya va order bo'ladi. Naqd pul qo'yish e'loni kunlik kassa hujjatlariga tikiladi, kvitantsiya naqd pul topshirgan mijozga va order operatsion xodimlarga beriladi. Buxgalteriya xodimi maxsus e'lonning har uchala qismining to'g'ri to'ldirilganligini tekshirib, unga imzo qo'yadi va uning summasini kirim kassa jurnalida qayd etadi. Imzolangan e'lon bo'yicha kassir mijozdan naqd pullarni qabul qilishi va kvitantsiyaga o'z imzosini hamda kassa shtampini qo'yib, kvitantsiyani mijozga berishi lozim. Bankning kunduzgi kassasiga asosan, jismoniy shaxslarning omonatlarini kirim qilish, bank xodimlari tomonidan safar xarajatlari uchun olingan avans summalarining ishlatilmagan qismini va boshqa pullarni topshiradilar. Jismoniy va yuridik shaxslardan turli omonatlar hamda boshqacha qo'yilmalar bo'yicha naqd pul qabul qilish jarayoni buxgalteriya xodimidan olgan maxsus shakldagi e'lonnomani to'ldirib, topshiriladigan naqd pul mablag'larini tegishli simvollarda rasmiylashtiriladi

Shuningdek, naqd pullarni bank kassasiga qo'yish bo'yicha ba'zi bir operatsiyalar kirim kassa orderlari bilan rasmiylashtirilishi ham mumkin. Buxgalteriya xodimi tomonidan qabul qilingan yoki tuzilgan kirim kassa orderiga imzo qo'yilib, mablag'larni bankning ichki hisobvaraqlariga kirim qilinayoganda kirim kassa orderi ikki nusxada to'ldirilishi va ularning biri patta (kvitantsiya) vazifasini bajaradi. Buxgalteriya xodimi kassadan kassirning imzosi qo'yilgan andozali blanklar komplektidagi orderni qaytarib olgach, kassirning orderdagi imzosi haqiqiylikini, uning namunasiga solishtirib tekshiradi hamda operatsiyani buxgalteriya hisobida aks ettirish uchun uni ishlov berish maqsadida tizim bo'yicha o'tkazadi.

Shu bilan bir qatorda, inkassatsiya xizmati xodimlaridan naqd pul va boshqa qimmatliklar solingan xaltalarni qabul qilish kassa va buxgalteriya xodimlari tomonidan tayinlangan kechki kassa xodimlari qabul qiladilar. Ushbu pullarni kechki kassaning kassiri inkassatorlar brigada boshlig'idan uning a'zolari guvohligida yukxatlar, bo'sh xaltalar soni va tashrif varaqlari haqidagi hamda yo'nalishga beriladi tashrif varaqlar haqidagi ma'lumotnomani qabul qilishlari lozim. Bunda, yukxati bilan tashrif varaqlari bir-biriga mos kelishi tekshirib, tashrif varaqlarini ularga qaytarib berishda nazoratchi-buxgalter inkassatorlar daftarining ikkala nusxasiga imzo qo'yadilar. So'ng, birinchi nusxasiga inkassatorlarning muhri bosilgan holda, ikkinchi nusxasiga kechki kassaning muhri bosilgan holda inkassatorlar brigada boshlig'iga beriladi. Qabul qilingan barcha naqd pullar qayta sanashdan o'tkazilib, maxsus seyflarga solinadi va ikkita surg'uchli muhr bosiladi. Kalitning biri muhr bilan kassirda va ikkinchisi buxgalter-nazoratchida saqlanadi. Keyingi operatsion kun ertalab kechki kassa kassiri va nazoratchi-buxgalteri bilan maxsus kassaning naqd pul solingan qoplari hamda yuk xatlari kassa mudiriga topshiradi va ma'lumotnomaning har ikki nusxasiga imzo qo'ydiradi.

Qabul qilingan naqd pullar kassa jurnaliga asosan, mijozlarning hisobvarag'iga kirim qilinadi va buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi:

Dt 10101- «Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar» hisobvarag'i

Kt 20200- «Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» hisobvarag'i yoki mijozning boshqa depozit hisobvarag'i.



Shundan so‘ng, mijozlarning analitik va sintetik hisob ma'lumotlari olinib, ular taqqoslangandan keyin mijozning hisobvarag‘idan ko‘chirma bilan birga order mijozga beriladi, ya'ni bankka qo‘yilgan naqd pullar bo‘yicha mijoz ikkita hujjat oladi - kvitantsiya va order. Order mijozlar tomonidan bankka pullarning tushishi va ularning tegishli hisobvaraqlari bo‘yicha amalga oshirilgan yozuvlarning to‘g‘riligini tekshirishni ta'minlaydi. Naqd qo‘yilmalarga e'lon kassirda qoladi va amaliyot kuni oxirida boshqa hujjatlar va qimmatliklar bilan birga bosh kassirga beriladi.

### **4.3. Tijorat banklarida chiqim kassa operatsiyalari va ularning hisobi**

Mijozning talab qilib olinadigan depozit hisobvarag‘idan naqd pul mablag‘larini hisobdan chiqarish ikki usulda, ya'ni, belgilangan shakldagi pul cheklari bo‘yicha va jismoniy shaxslar – qarz oluvchilarga, omonatchilarga, pensionerlarga esa chiqim kassa orderlari bo‘yicha beriladi. Shuningdek, "Bank-mijoz" tizimidan foydalanuvchilardan elektron aloqa orqali olingan elektron to‘lov hujjatlari, shuningdek, plastik kartochkalardan foydalangan holda tuzilgan elektron hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Kassa operatsiyalari bo‘limi operatsion kuni boshlash oldidan kassadagi naqd pul qoldig‘ini kassa mudiri ishtirokida qayta sanaydi va va so‘ng kassirlarga chiqim operatsiyalariga zarur bo‘lgan naqd pul summalarini tegishli daftarga yozib, imzo qo‘ydirib beradi.

Banklarda yilning har choragi uchun korxonalar va tashkilotlardan kassa rejasini tuzib topshirishlarini talab qiladilar. Bunda, kassa rejasida naqd pulning tushumi bo‘yicha alohida moddalar, naqd pulning xarajati bo‘yicha alohida moddalar ko‘rsatilgan bo‘lib, ish haqi olish bo‘yicha belgilangan sanalar belgilanishini nazorat qiladi. Ushbu kassa rejalariga binoan, bankning har kungi kassa operatsion bo‘limlarining ish kuni maromiyligini ta'minlash uchun operatsiya kuni davomida qancha naqd pul zarurligi, qancha naqd pul bank tushumlari hisobidan amalga oshirilishi kassa prognozlari asosida hisoblab boriladi.

Mijozlar tomonidan ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlarni olish uchun bir kun avval pul chek daftarchasiga olinishi lozim bo‘lgan mablag‘ summasi rasmiylashtirilib, ushbu mablag‘ni olish huquqiga ega bo‘lgan shaxsning pasporti bilan birgalikda ularga xizmat ko‘rsatuvchi mas'ul ijrochiga beriladi. Mas'ul ijrochi eng avval, shu mijozning hisobraqamida yetarli pul miqdorining mavjudligini tekshirib, shundan so‘nggina pul chek daftarchasining to‘liq va to‘g‘ri to‘ldirilganligini ikkita imzo va muhrning imzolari hamda muhr namunasi tushirilgan kartochkalar bilan solishtirib ko‘radi. hammasi to‘g‘ri bo‘lsa, pul chek daftarchasining burchagidagi nazorat markasini qirqib olib, mablag‘ni oluvchining pasporti bilan birga mijozga qaytarib beradi. Nazoratchi tekshiruvdan so‘ng, barcha rekvizitlarni kassa chiqim jurnaliga qayd qiladi. Chiqim jurnalida sana, hisobvaraqa raqami, pul chek daftarchasidagi summasi, hisobot simvoli, korrespondentsiya hisobvarag‘i raqami ko‘rsatiladi. Nazoratchi chiqim jurnali bilan birgalikda cheklarni ichki tartibda kassaga topshiradi. Kassir mijozni chaqirib, uning pasporti va nazorat markasini oladi. Nazorat markasi raqami hisob-kitob chek daftarchasi raqami bilan, pul chek daftarchasidagi pasport ko‘rsatgichlari pasportdagi bilan mos kelgan taqdirda, bank kassiri ushbu ko‘rsatilgan summani mijozga sanab berishi lozim.

Buxgalterlar amalga oshirgan chiqim kassa operatsiyalari markazlashgan tartibda buxgalteriya nazoratchisi tomonidan nazorat qilinadi. Nazoratchining ish joyi imkoni boricha kassaga yaqin bo'lishi lozim. Chiqim operatsiyalarini nazorat qilish shunday tashkil etilishi lozimki, bunda quyidagilar:

– noto'g'ri rasmiylashtirilgan hujjatlar bo'yicha to'lovni amalga oshirish, cheklarga qo'yilgan imzo va muhr izi taqdim etilgan namunadagisiga mos kelmaganda hamda shu mijozga tegishli bo'lmagan pul chek daftarchasidan yozib berilgan cheklar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish;

– pul chek daftarchasi va boshqa chiqim kassa hujjatlari buxgalteriya xodimlari hamda bank nazoratchisini chetlab o'tgan holda to'g'ridan-to'g'ri kassaga kelib tushish hollari;

– kassa hujjatlariga asossiz tuzatish va qo'shimchalar kiritish kabilarga yo'l qo'ymaslik lozim.

Kirim va chiqim kassa jurnallari kompyuter texnikasi yordamida tuzilib, unda mijozning hisobvarag'i, kirim va chiqim hujjatining raqami hamda uning summasi ko'rsatiladi.

Nazoratchining kassirdan tilxat olib chiqim kassa orderlari bo'yicha to'lovni amalga oshirish uchun kassaga berish tartibi bankning rahbari va bosh buxgalteri tomonidan belgilanib, kirim kassa operatsiyalari bo'yicha hujjatlar aylanishi shunday tashkil etilishi lozimki, bunda kassaga pul amalda kelib tushganidan keyingina mijozlarga patta (kvitantsiya)lar berilishi hamda ushbu summalar ularning shaxsiy hisobvaraqlariga kirim qilinishi zarur.

Kun oxirida nazoratchi va kassir bajargan operatsiyalari bo'yicha hujjatlarni o'zaro solishtirib boshqarish hisob markaziga topshiradilar. Hisob markazidan hujjatlar asosida mijozning shaxsiy hisobvaraqlari chaqirib beriladi va buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 20200-«Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» hisobvarag'I debetlanib, 10101- «Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar» hisobvarag'i kreditlanadi.

Shuningdek, tijorat banklarining kassasida Markaziy bank tomonidan belgilan limitdan ortiq bo'lgan taqdirda, me'yordan ortiqchasi Markaziy bankda ochilgan 10307-«Markaziy bankdan olinishi lozim bo'lgan mablag'lar-naqd pullar» hisobvarag'iga o'tkazishlari mumkin. Bunda, buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 10307- «Markaziy bankdan olinishi lozim bo'lgan mablag'lar - naqd pullar» hisobvarag'i debetlanib, 10101- «Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar» hisobvarag'I kreditlanadi.

Ushbu naqd pullar vaqtinchalik Markaziy bankda zaxira sifatida saqlanib turilishi, aks holda ushbu mablag'larga ehtiyoj sezilganda bank tomonidan oldindan kassa arizasi beriladi va banka qaytarib beriladi, u holda buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 10101- «Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar» hisobvarag'i debetlanib, 10307- «Markaziy bankdan olinishi lozim bo'lgan mablag'lar - naqd pullar» hisobvarag'i kreditlanadi.

### **Qisqa xulosalar**

Kassa ishi va hujjatlar aylanishi– bankning o'z xodimlari va mijozlari uchun sifatli xizmat hamda sharoitlar yaratishi demakdir.

Kassa operatsiyalari hisobi, bu- banklarda naqd pul mablag‘laridan maqsadli foydalanish, ularning kirimi va chiqimini tegishli hujjatlarda rasmiylashtirish hamda buxgalteriya hisobida to‘g‘ri yuritilishini nazorat qilishdir.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Banklarda kassa ishlari qanday tashkil etiladi?
2. Banklarda kassa operatsiyalarni olib borish uchun qanday kassalar tashkil etiladi?
3. Kassa operatsiyalari bo‘yicha hujjatlar aylanishini tashkil etish uchun qanday choralar kuriladi?
4. Kunduzgi va kechki kassalarning bir- biridan farqi nimada?
5. Kirim va chiqim operatsiyalari bo‘yicha kassalar qanday jihozlangan bo‘lishlari lozim?
6. Kirim operatsiyalari va chiqim operatsiyalari qanday hujjatlar asosida rasmiylashtiriladi?
7. Bank kassasida naqd pul mablag‘larini saqlash va ularning limiti qaysi hujjatda o‘z aksini topgan?
8. Kassadagi ortiqcha limit bo‘yicha pul mablag‘lari qayerda saqlanadi?
9. Bank ehtiyojlari uchun zaxiradagi naqd pullar qanday tartibda bankning o‘ziga qaytariladi?
10. Naqd pullarning maqsadli ishlatilishi kim tomonidan nazorat qilinadi?

### **Adabiyotlar**

1. Тижорат банкларида касса ишини ташкил этиш, инкассация ва қимматликларни ташишга доир йўриқнома. ЎзР АВ 29.03.2005 йилда 1263-1-сон билан рўйхатга олинган.
2. ЎзРМБ нақд чет эл валютасига оид операцияларни амалга ошириш қоидалари. ЎзР АВ 15.04.2004 йилда 957-1-сон билан рўйхатга олинган.
3. Тижорат банкларининг Марказий банкдаги мажбурий захираларини депонентлаш тартиби тўғрисидаги низоми. ЎзР АВ 16.07.2005 йилда 1444-1-сон билан рўйхатга олинган.
4. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎзР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
5. Кроливецкая Л.П. и др. Бухгалтерский учет в коммерческом банке в проводках. –М.: Финансы и статистика, 2004, 192 стр.
6. Масленченков Ю.С. и др. Расчетные кассовые услуги банка. Учебное пособие. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005г.
7. [www.buhgalt.ru](http://www.buhgalt.ru) (Российский журнал «Бухгалтерский учет»)
8. [www.consult.ru](http://www.consult.ru) (Бухгалтерский консультации)
9. [www.lbank.lt](http://www.lbank.lt). Банк Литвы
10. [www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html](http://www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html) Украина

## **5- Bob. Banklarda asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va material zaxiralar hisobi**

### **5.1. Asosiy vositalarning turkumlanishi, baholanishi va ularning hisobini yuritishning vazifalari**

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilik shaklidan qa'tiy nazar barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy xo'jalik faoliyatini amalga oshirishlarida, birinchi navbatda, moddiy bazasini yaratishlariga katta e'tibor qaratadilar. Shular qatorida, tijorat banklari ham o'z faoliyatlarini amalga oshirish jarayonida asosiy vositalar bilan to'liq ta'minlanishga harakat qiladilar. Banklar uchun asosiy vositalar eng muhim moddiy asos bo'lib, ularning faoliyati bevosita ularga bog'liq bo'ladi. Chunki bank faoliyatini amalga oshirishda bank binosi va boshqa asosiy vositalarini shakllantirgandan so'nggina ish boshlaydilar.

Shu boisdan, tijorat banklarida asosiy vositalardan foydalanish va ularning butligini ta'minlash hamda asosiy vositalarining harakatini buxgalteriya hisobi orqali nazorat qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun tijorat banklarida foydalanishda bo'lgan asosiy vositalarning turkumlanishi, qayta baholanishi va ularning buxgalteriya hisobini to'g'ri tashkil etish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu o'z navbatida, asosiy vositalar to'g'risida to'liq ma'lumot va tuchunchaga ega bo'lishni talab qiladi.

Asosiy vositalar deb, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasida foydalanadigan, shuningdek, uzoq muddatli ijaraga beriladigan va uzoq muddat davomida (bir yildan ortiq) xizmat qiladigan vositalarga aytiladi.

Shuningdek, asosiy vositalar ilmiy asoslangan holda o'zining xususiyatlaridan kelib chiqib alohida turkumlanadi. Shu boisdan, asosiy vositalar tarmoq belgilariga, tayinlanishiga, turlariga, qaysi sohaga tegishli ekanligiga va foydalanishiga ko'ra turkumlanadi. Asosiy vositalarni tarmoq belgilariga qarab guruhlash (sanoat, qurilish, savdo, qishloq xo'jaligi va boshqalar) har bir tarmoqqa tegishli asosiy vositalarning qiymati to'g'risida aniq ma'lumotlar olish imkonini beradi.

Tayinlanishiga ko'ra, asosiy vositalar asosiy ishlab chiqarishdagi asosiy vositalar, boshqa tarmoqlardagi asosiy ishlab chiqarish vositalari va noishlab chiqarishdagi asosiy vositalardan tashkil topadi. Asosiy vositalar turlariga ko'ra, binolar va inshootlar; uzatuvchi moslamalar; mashina va asbob-uskunalar; transport vositalari; asbob - uskunalar; ishlab chiqarish inventarlari va buyumlar; xo'jalik inventarlari; ish va mahsuldor hayvonlar; ko'p yillik daraxtlar; yerlarni yaxshilashga sarflangan kapital sarflar va boshqa asosiy vositalar kabilarga guruhlanadi.

Shuningdek, ijaraga olingan asosiy vositalarga sarflangan kapital qo'yilmalar ham asosiy vositalar tarkibida hisobga olinadi. Asosiy vositalarni turlari bo'yicha turkumlashdan ko'zlangan asosiy maqsad ularning analitik hisobini tashkil qilishdir.

Kimga tegishligiga qarab, asosiy vositalar o'ziga tegishli va ijaraga olingan asosiy vositalarga, foydalanish belgilariga qarab esa, asosiy vositalar foydalanishdagi, rekonstruksiyaadagi va qayta qurollantirishdagi asosiy vositalarga bo'linadi.

Tijorat banklarida asosiy vositalarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, boshlang'ich qiymati; tiklanish qiymati; qoldiq qiymat; tugatish qiymati bo'yicha baholanadi. Ayrim hollarda ular qayta baholanishi mumkin.

Asosiy vositalar balansda birinchi marta aks ettirilgandan keyin, haqiqiy qiymati bo'yicha davriy ravishda qayta baholab borilishi, qayta baholangandan keyin, asosiy vositalar ob'ekti qayta baholash kunidagi uning haqiqiy qiymati bo'yicha hisobga olinishi lozim. Asosiy vositalarning alohida ob'ektlari qiymati qayta baholanayotganda, ushbu aktiv guruhiga kiruvchi boshqa barcha aktivlar ham qayta baholanadi. Qayta baholash bank tomonidan mustaqil ravishda yoki qonunchilikka muvofiq, baholash faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lgan malakali baholovchi-ekspertlar tomonidan amalga oshiriladi.

Tijorat banklarida asosiy vositalarni qayta baholashda quyidagi usullardan foydalanilgan holda amalga oshiriladi: indeks usuli; to'g'ridan – to'g'ri qayta baholash usuli. Indeks usuli - bu asosiy vositalarning balans qiymati va qayta baholash kunidagi shu aktivlar bo'yicha jamg'arilgan amortizatsiyasining ma'lum indeksidan foydalangan holda amalga oshirilishidir. Bunda, aktivlarning qayta baholangan qiymati ularning balans qiymati va jamg'arilgan eskirish summasi bilan taqqoslanadi hamda o'rtadagi farq summasiga tegishli buxgalteriya hisobi yozuvlari amalga oshiriladi.

Shuningdek, asosiy vositalarni qayta baholashning indeks usulida ularning alohida guruhi bo'yicha aktivlarni sotib olish davridan kelib chiqib, har xil indekslar qo'llanilishi mumkin. Bunda, to'g'ridan-to'g'ri qayta baholash usulidan foydalanilganda, asosiy vositalarning to'liq tiklanish qiymati alohida ob'ektlar qiymatini, shunga o'xshash yangi ob'ektlarning qayta baholash sanasida shakllangan tegishli hujjatlar bilan tasdiqlangan bozor qiymati asosida qayta hisoblash orqali aniqlanadi.

To'g'ridan-to'g'ri usul bilan asosiy vositalarni qayta baholashda, buxgalteriya hisobida tegishli asosiy vositalar bo'yicha hisoblangan jamg'arilgan eskirish summasi, shu aktivning qayta baholangandagi tiklanish qiymatini qayta baholangunga qadar bo'lgan balans qiymatiga bo'lish natijasida hosil qilinadigan koeffitsientga ko'paytiriladi. Qayta baholashdan keyin aktivlarning haqiqiy qiymati ularning boshlang'ich qiymati va yig'ilgan eskirish summasi bilan taqqoslanadi hamda farq summalariga muvofiq buxgalteriya hisobi o'tkazmalari amalga oshiriladi.

Asosiy vositalarni hisobga olishda buxgalteriya hisobining oldiga qo'ygan asosiy vazifalari quyidagilardan:

- asosiy vositalarni kirim qilish, ichki harakati va ularni hisobdan chiqarish vaqtida tegishli hujjatlarga asosan rasmiylashtirish hamda hisob registrlarida aks ettirish;

- asosiy vositalarga eskirish hisoblashda amortizatsiya hisoblashning samarali bo'lgan usullaridan foydalanish va buxgalteriya hisobi registrlarida o'z vaqtida to'g'ri rasmiylashtirish;

- asosiy vositalarning turli xil chiqib ketishi bo'yicha moliyaviy natijalarni to'g'ri aniqlash;

- asosiy vositalar bo'yicha mulk solig'i to'lovlari miqdorini to'g'ri hisoblash va ularni belgilangan muddatlarda soliq idorlariga o'tkazib berish;

- asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari va ularni qoplash manbalarini belgilash hamda ulardan samarali foydalanishni nazorat qilish;

- asosiy vositalarning naqliligi va ularning harakati to'g'risidagi statistik hamda buxgaleriya hisobida talab qilingan ma'lumotlarni olish imkoniyatini yaratish va h.k.

## **5.2. Asosiy vositalarni kirim qilish va ularning harakatini hisobga olish**

Asosiy vositalar hisobini yuritishning asosiy qoidalari, ularning balans qiymati va shu aktivlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin bo'lgan amortizatsiya usullarini aniqlash, shuningdek, asosiy vositalarning balans qiymati o'zgarishini aniqlash va hisobini yuritish, amortizatsiya hisoblash hamda ularni hisobdan chiqarishdan ko'rilgan moliyaviy natijalar hisobini yuritish tartibidan iboratdir.

Asosiy vositalarning hisob birligi bo'lib, alohida inventar ob'ektlari hisoblanadi. Inventar obektlari deganda, bitta vazifani bajarishga mo'ljallangan, to'la qurib bitkazilgan yoki ishlab chiqarilgan alohida predmet yoki predmetlar kompleksi tushuniladi.

Har bir inventar obektiga alohida inventar raqamlari belgilanadi va foydalanish, tugatish, ta'mirlash jarayonida ushbu inventar raqamlari saqlanadi. Inventar raqamlari hisobga olinadigan vositaga biriktirib qo'yiladi va tegishli hujjatlarda aks ettiriladi. Ijaraga olingan asosiy vositalar esa, ijaraga beruvchi inventar raqamlar bo'yicha hisobga olinadi.

Tijorat banklarining asosiy vositalari quyidagi manbalar hisobidan: sotib olish yo'li bilan; ob'ektlarni qurish yoki rekonstruktsiya qilish yo'li bilan; qaytarib bermaslik sharti yoki subsidiya shaklida; shartnoma asosida moliyaviy ijaraga (lizing) olish yo'li; bankning o'zida hisobga olinmagan asosiy vositalarning kirim qilish yo'li bilan shakllanadi. Ularning hisobini yuritish tijorat banklarining buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida hisobga olinadi<sup>18</sup>.

Asosiy vositalar bankning buxgalteriya hisobi yozuvlarida aks ettirilishi uchun kelajakda ushbu aktivlar bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy samara keltirish ehtimoli bor va uning qiymatini ishonchli tarzda baholash mumkin bo'lishi lozim.

Aktivlardan foydalanish natijasida kelajakda olinadigan iqtisodiy samara, bank undan foydalanish natijasida yuzaga kelgan xizmatlarni sotishdan tushadigan tushum va xarajatlarni tejash hamda boshqa foydalarni o'z ichiga olishi mumkin. Sotib olingan asosiy vositalar balansda boshlang'ich (haqiqiy) qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Ma'lum hollarda aktiv bilan bog'liq xarajatlarning umumiy summasini qismlarga bo'lish va har bir qismni alohida hisobga olish lozim. Bunday hisob yuritish ushbu ob'ektning alohida qismlari har xil foydali xizmat qilish muddatiga ega bo'lgan holda amalga oshiriladi. Bank hisobidan qurilgan asosiy vositalar dastlab balansda qurilishning amaldagi tannarxi bo'yicha aks ettiriladi.

Bankka tegishli bo'lgan asosiy vositalarning harakati va ularning moliyaviy natijalari tijorat banklarida buxgalteriya hisobi schetlar rejasida tayinlangan birinchi (ikkinchi) tartibli hisobvaraqlarida hisobga olinadi: ular, 16500- «Asosiy vositalar» hisobvarag'i, 56600- «Eskirish xarajatlari» hisobvarag'i, 45900- «Boshqa foizsiz daromadlar» hisobvarag'idir.

---

<sup>18</sup> Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎЗР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таърири)

Yuqorida keltirilgan hisobvaraqlar bo'yicha asosiy vositalarning hisobi bosh va yordamchi kitoblarida, katochkalarda, shuningdek, jurnallarda yuritiladi. Kartochkaning old qismida bank nomi, asosiy vositalar nomlari, inshoot sotib olingan sana va uning joylashgan joyi, hisobvaraq raqami, kredit va debet bo'yicha aylanmalari hamda qoldig'i, buxgalteriya yozuvining mazmuni, buxgalteriya yozuvi qayd qilingan sana, nazoratchining imzosi va boshqa rekvizitlar ko'rsatiladi. Kartochkaning orqa tomonida ob'ektning qisqacha tavsifi hamda texnik ahvoli bayon etiladi.

Barcha asosiy vositalar balansda dastlabki qiymat bo'yicha, ya'ni, uni sotib olish yoki qurish xarajatlari milliy valutada hisobga olinib, ularni keltirish va o'rnatish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar ham shu qiymatga qo'shiladi.

Asosiy vositalarni barpo etishda loyiha-tatqiqot ishlari, qurilish materiallari, binolarni qurish - ta'mirlash xarajatlari va ularni sotib olish bilan bog'liq boshqa kapitallashtirilgan xarajatlar qiymatini oldindan to'liq yoki qisman to'lab beriladi. Bunday operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: Dt 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar, Kt 16103- "Bosh bank/filiallardan filiallar va banklararo hisob-kitoblar bo'yicha olinadigan mablag'lar". Agar bank faoliyati uchun bino sotib olingan bo'lsa, u holda, bank balansida 16509- "Bankning imoratlari - Binolar va boshqa imoratlar" debetlanib, 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" kreditlanadi. Shuningdek, bank uchun ofis jihozlari olinganda esa, 16535- "Mebel, moslama va jihozlar" debetlanib, 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" kreditlanadi. Ushbu sotib olingan asosiy vositalarni bank omboriga kirim qilish buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 16561- "Ombordagi asosiy vositalar" - debetlanib, 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" - kreditlanadi.

Tijorat banklari o'z faoliyatini kengaytirishi yoki binolarini ta'mirlash ishlarini amalga oshiradi, ularda ta'mirlash ishlari tugagunga qadar qilingan barcha xarajatlar 16505- «Tugallanmagan qurilishlar» hisobvarag'ining alohida shaxsiy hisobvarag'ida yig'ilib boradi. Bunda binolarni qurish va ta'mirlash bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar qabul qilish - topshirish dalolatnomalari tuziladi va bunday xarajatlar buxgalteriya hisobida 16505-«Tugallanmagan qurilishlar» debetlanib, 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" kreditlanadi.

Agar banklarda shunday xarajatlar chet ellik hamkor bilan tuzilgan shartnomaga asosan, amalga oshirilsa, ushbu xarajatlar 16505- hisobvarag'ida amalga oshirilgan kundagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining chet el valutasidagi kurs bo'yicha so'mdagi ekvivalentda amalga oshiriladi. Yil oxirida 16505- «Tugallanmagan qurilishlar» hisobvarag'idagi qoldiq bosh bankda va uning filiallarida tugallanmagan qurilishning hajmiga mos kelishi va u keyingi yilga o'tkazilishi lozim.

Qurib bitkazilgan yoki ta'mirlangan binolar foydalanishga tayyor bo'lgan holda ularning qiymati qabul qilish-topshirish dalolatnomalariga ko'ra, 16509- "Bankning imoratlari - Binolar va boshqa imoratlar" hisobvarag'iga kirim qilinadi. Agar qurilish yoki ta'mirlash ishlarining xarajatlar smetasida mebel va jihozlarni sotib olish ko'zda tutilgan bo'lsa, unda qabul qilish-topshirish dalolatnomasiga asosan, qiymati umumiy

qiymatdan chegirilib, ularning to'liq ro'yxati ilova qilinadi. Bunda buxgalteriya hisobida quyidagi yozuvlar amalga oshiriladi: a) binoning dastlabki qiymatiga: 16509- "Bankning imoratlari - Binolar va boshqa imoratlar" debetlanib, 16505 - «Tugallanmagan qurilishlar» kreditlanadi; b) mebel va jihozlarning chegirilgan qiymatiga: 16535- "Mebel, moslama va jihozlar" debetlanib, 16505 -«Tugallanmagan qurilishlar» kreditlanadi.

Shundan so'ng, qabul qilingan asosiy vositalarning qiymati kirim hujjatlariga asosan, bank tomonidan to'lab beriladi va buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 1. a) moddiy aktivlar kelib tushganda va ular darhol foydalanishga berilganda: 16535- "Mebel, moslama va jihozlar" yoki 16505- «Tugallanmagan qurilishlar» (agar qayta ta'mirlashni talab qiladigan bino, tugallanmagan qurilish yoki qurilish uchun materiallar sotib olinayotgan bo'lsa) debetlanib, 29802- "Tovar – moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" kreditlanadi; b) agar ushbu asosiy vositalar bank omboriga kirim qilinganda: 16561- "Ombordagi asosiy vositalar" debetlanib, 29802- "Tovar – moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" kreditlanadi.

2. Bank tomonidan aktivlarning qiymati to'lab berilganda: 29802- "Tovar – moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" debetlanib, 16103- "Bosh bank/ filiallardan filiallar va banklararo hisob-kitoblar bo'yicha olinadigan mablag'lar" kreditlanadi.

3. Shuningdek, bank omboridan asosiy vositalarini foydalanishga berganda: 16535- "Mebel, moslama va jihozlar" debetlanib, 16561- "Ombordagi asosiy vositalar" kreditlanadi.

Tijorat banklari o'z faoliyatlarini amalga oshirish jarayonida ayrim asosiy vositalar yuqori tashkilotlar yoki homiylar tomonidan bepul berilishi mumkin. Bunday bepul olingan asosiy vositalar bank daromadi sifatida hisobga olinadi va buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi (bepul olingan asosiy vositalarning haqiqiy qiymatiga): 16500- "Asosiy vositalar" yoki 16561- "Ombordagi asosiy vositalar" debetlanib, 45994- "Boshqa foizsiz daromadlar" kreditlanadi. Bunda yuzaga keladigan xarajatlar joriy xarajatlarning hisobiga olinadi. Agar, asosiy vositalar subsidiya shaklida olingan bo'lsa, u holda, 16500- "Asosiy vositalar" debetlanib, 22896- "Boshqa muddati uzaytirilgan daromadlar" hisobvarag'i kreditlanadi.

Tijorat banklari asosiy vositalarni bank infratuzilmasini rivojlantirish doirasida soliqdan ozod qilingan mablag'lar hisobidan sotib olgan bo'lsa, ularning qiymatini 30903- hisobvarag'ining tegishli shaxsiy hisobvarag'ida hisobga olishlari mumkin va ular buxgalteriya hisobida quyidagicha: 30903- «Umumiy zaxira fondi» «Bank infratuzilmasini rivojlantirish fondiga yo'naltirilgan mablag'lar» debetlanib, 30903- «Umumiy zaxira fondi» «Bank infratuzilmasini rivojlantirishga sarflangan mablag'lar» hisobvaraqlariga kreditlanadi.

Tijorat banklari tomonidan asosiy vositalarning sotib olinishi va ularning harakatini doimiy nazorat qilib turishda, buxgalteriya xodimlari tomonidan ularning butligi hamda naqdligiga ham katta e'tibor qaratiladi. Albatta, bunday nazorat bank mulkining jami qiymatidagi asosiy vositalarning ulushi qanchaligi va ulardan olinadigan iqtisodiy samaraga ham bog'liqdir. Shu boisdan, bankning asosiy



vositalari bir yilda bir marta inventarizatsiyadan o'tkazilib turiladi va u bank rahbari tomonidan tayinlangan komissiya tarkibiga binoan amalga oshiriladi.

Agar inventaritsiya o'tkazilishi davomida ortiqcha chiqqan asosiy vositalar aniqlansa, komissiya qaroriga ko'ra, baholangan qiymat bo'yicha qabul qilish-topshirish dalolatnomasi asosida balansga qabul qilinadi va buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 16500-“Asosiy vositalar” debetlanib, 45994-“Boshqa foizsiz daromadlar” kreditlanadi. Agar omborga qabul qilinsa, 16561-“Ombordagi asosiy vositalar” debetlanib, 45994- “Boshqa foizsiz daromadlar” kreditlanadi.

Mabodo, inventarizatsiya natijalari bo'yicha aniqlangan kamomad bank xodimlari aybi bilan sodir etilsa (o'zlashtirilsa), ushbu zarar qonunchilik talablariga ko'ra, belgilangan tartibda bank xodimidan undirib olinishi mumkin, u holda bu operatsiya buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 1) Yig'ilgan eskirish summasiga: 16500-“Asosiy vositalar” tegishli hisobvaraqlar bo'yicha yigilgan eskirish summasiga debetlabib, 16500-“Asosiy vositalar” tegishli hisobvaraqlarning dastlabki qiymati kreditlanadi. 2) Agar undiriladigan summa asosiy vositaning qoldiq qiymatidan ortiq bo'lsa, 19908- “Bank xodimlari bilan hisob-kitoblardagi olinishi lozim bo'lgan mablag'lar” undiriladigan summasi debetlabib, 16500-“Asosiy vositalar” qoldiq qiymati va 45994- “Boshqa foizsiz daromadlar”- farq summasiga kreditlanadi. 3) Agar undiriladigan summa asosiy vositaning qoldiq qiymatidan past bo'lsa, 19908- “Bank xodimlari bilan hisob-kitoblardagi olinishi lozim bo'lgan mablag'lar” undiriladigan summasi va 55995 – “farq summasi”ga debetlabib, 16500-“Asosiy vositalar” qoldiq qiymatiga kreditlanadi. 4) Kamomadlar to'liq undirilganda, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” va 29803- “Bank xodimlari bilan hisob-kitoblardagi to'lanishi lozim bo'lgan mablag'lar” ish haqidan ushlab qolishlar hisobvarag'i debetlabib, 19908- “Bank xodimlari bilan hisob-kitoblardagi olinishi lozim bo'lgan mablag'lar” undiriladigan summasiga kreditlanadi.

Shunday qilib, tijorat banklarida asosiy vositalarning saqlanishi va butligini ta'minlashda inventarizatsiya o'tkazishdan tashqari, buxgalteriya bo'limida maxsus jurnallar, kartochkalar va dasturiy yo'l bilan ham nazorat qilish iqtisodiy samara beradi, deb hisoblaymiz.

### **5.3. Asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblashning buxgalteriya hisobi**

Tijorat banklarida asosiy vositalarga eskirish hisoblash, foydalanishga berilgan hisobot oyining 15-sanasi gacha bo'lganda, oyning 1-sanasi dan, agar 15-sanadan keyin bo'lsa, keyingi oyning 1-sanasi dan boshlab hisoblanadi. Asosiy vositalarning amortizatsiyalanadigan summasi ularning foydali xizmat qilish muddati mobaynidagi oylar bo'yicha mutanosib ravishda bank xarajatlariga o'tkazilib boriladi. Asosiy vositalarning foydali xizmat qilish muddati quyidagicha ikki sababga ko'ra chegaralanadi:

a) jismoniy eskirishi - asosiy vositalarning xizmat qilish muddati davomida bank xizmatlarini amalga oshirish jarayoniga o'z qiymatini asta-sekinlik bilan o'tkazib borish xususiyatidir;

b) ma'naviy eskirishi - asosiy vositalardan foydalanish jarayonida ularning eskirib borishi yoki zamonaviy takomillashgan turlarining ishlab chiqilishi natijasida mehnat unumdorligi pasayib borishi tuchuniladi.

Ob'ektning foydali xizmat qilish muddati bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar hajmida, yurish ko'rsatkichida (agar avtomobil nazarda tutilsa) o'lchanishi mumkin. Aktivning foydali xizmat qilish muddatini aniqlanishi lozim.

Asosiy vositaning foydali xizmat qilish muddati, uning dastlabki ko'rsatkichlarini yaxshilaydigan keyingi xarajatlar natijasida uzaytirilishi mumkin va aksincha, texnologik o'zgarishlar yoki xizmat ko'rsatish bozoridagi o'zgarishlar aktivning foydali xizmat qilish muddatini qisqartirishi mumkin. Bunday hollarda foydali xizmat qilish muddati va shundan kelib chiqib, amortizatsiya me'yori joriy va kelgusi davrlar uchun taqsimlanadi.

Aktivning amortizatsiyalanadigan summasi uning boshlang'ich qiymatidan tiklash qiymatini ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Amaliyotda, aktivning tugatish qiymati ko'pincha juda kichik miqdorni tashkil etganligi sababli, amortizatsiyalanadigan qiymatni aniqlashda unchalik ahamiyatga ega emas.

Tijorat banklarida foydalanishda bo'lgan asosiy vositalarga amortizatsiya quyidagi usullardan birini qo'llash yo'li bilan hisoblanadi:

1. To'g'ri chiziqli usul.
2. Bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda teng taqsimlash usuli.
3. Tezlashtirilgan usul.
  - 3.1. Yillar yig'indisi usuli (kumulyativ usul);
  - 3.2. Kamayadigan qoldiq usuli.

Asosiy vositalarga eskirish hisoblash bo'yicha tanlangan usul hisob siyosatidan kelib chiqib belgilanishi va ketma-ket tartibda bir hisobot davridan keyingi hisobot davrigacha qo'llanilishi hamda tanlangan usul yil davomida o'zgarmasligi, amortizatsiya usulini tanlashda foydalanilayotgan ob'ektning nimaga mo'ljallanganligidan va ushbu usulni mazkur ob'ektga nisbatan qo'llashning maqsadga muvofiqligidan kelib chiqish lozim.

1. Bir tekisda (to'g'ri chiziqli) hisoblash usuli doimiy eskirish summasini asosiy vositalarning qiymatidan kelib chiqqan holda ularning foydali xizmat qilish muddati davomida teng taqsimlashdan iborat. Bunda, quyidagi formuladan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

$$Yes = \frac{AQ}{100} \times Em \quad Axqm = \frac{1}{Em} \times 100\% \quad Oes = \frac{AQ}{12 \times 100} \times Em$$

Bunda:

Yes- yillik eskirish summasi, AQ- aktivning amortizatsiya qiymati, Em- eskirish me'yori, Axqm- aktivning xizmat qilish muddati, Oes- oylik eskirish summasidir.

2. Bajarilgan ishlar hajmiga mutonasib ravishda teng taqsimlash usuli - asosiy vositalarning eskirish miqdorini hisoblash uchun ularning butun foydali xizmat qilish muddati aniq yillar davomidagi ish hajmini aniqlashdir. Ish hajmi sifatida ishlangan soatlar miqdori va ish hajmi olinadi. Bunday amortizatsiya hisoblash jarayonida quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$As = \frac{AQ}{Abs} \times Dbs$$

Bunda: As-amortizatsiya summasi, AK- aktivning amortizatsiyalanadigan qiymati, Dbs- Ushbu davr uchun birliklar soni (ish hajmi), Abs- aktivning butun foydali xizmat qilish muddati uchun mo'ljallangan birliklar soni (ish hajmi)dir.

3. Aktivlardan jadal ravishda foydalanilganda, shuningdek, ilmiy-texnika taraqqiyotining ta'siri katta bo'lganda aktivlar eskirishini tezlashtirilgan eskirish usullari asosida hisoblash maqsadga muvofiqdir.

3.1. Yillar yig'indisi usuli - ob'ektning xizmat qilish muddati, hisoblangan yillar yig'indisidan iborat bo'lib, u hisoblash koeffitsientining maxrajida bo'ladi. Ushbu koeffitsientning suratida ob'ektning xizmat qilish muddati oxirigacha qoladigan yillar soni (teskari tartibda) hisoblanadi.

3.2. Kamayib boruvchi qoldiq usuli - aktivning foydali xizmat qilish muddati davomida hisoblanayotgan amortizatsiya summasini kamayib borishini nazarda tutadi. Bu usul ham yillar yig'indisi usulidagi kabi tamoyillarga asoslangan. Ushbu usulda to'g'ri chiziqli usuldagiga nisbatan ikki baravar oshirilgan amortizatsiya me'yori qo'llaniladi.

Banklarda asosiy vositalarga amortizatsiya ajratmalari bank xarajatlariga o'tkaziladi va bu buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi: 56600 – “Eskirish xarajatlari” tegishli hisobvarag'i debetlabib, 16500-“Asosiy vositalar” tegishli hisobvarag'i kreditlanadi.

Yuqorida bildirilgan fikrlar va ko'rib chiqilgan amaliy ma'lumotlarga asoslanib, shuni ta'kidlash joizki, banklarda foydalanishda bo'lgan asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblashda, aktivlarning foydalanish muddatidan kelib chiqib, ularga eng samarali bo'lgan usullarning birini tanlashda, bankning moliyaviy natijalariga ta'siri nuqtai nazardan yondoshishni talab qiladi. Chunki, ushbu samarali usul hisobot oyida ko'rsatilgan xizmatlar tannarxiga kiritilishiga qarab, ularning ortishi yoki kamayishiga olib keladi.

#### **5.4. Asosiy vositalarni hisobdan chiqarish va uning buxgalteriya hisobi**

Tijorat banki binolari va keraksiz anjomlar sotilayotganda, bepul berilayotganda, shuningdek, yaroqsiz holga kelgan bino-inshootlar hamda anjomlar balansdan chiqarilayotganda ularning qiymati qabul qilish- topshirish dalolatnomalari hamda yuqori banklarning farmoyishlariga amalga oshiriladi. Bunda, asosiy vositalarning chiqib ketishi ularni tugatish haqidagi AV-4-sonli dalolatnomaga binoan hisobdan chiqariladi. Asosiy vositalar tarkibida avtotransport vositalari bo'lganda, tugatish haqidagi AV-4a-sonli dalolatnomaga binoan hisobdan chiqariladi.

Asosiy vositalarni tugatish to'g'risidagi dalolatnomalarda ularni tugatishdan olingan materiallar, ehtiyot qismlar va boshqa tugatish bilan bog'liq xarajatlar, shuningdek, boshlang'ich qiymati, eskirish qiymati va tugatish natijasi ko'rsatiladi.

Tijorat banklarida asosiy vositalar quyidagi holatlarda hisobdan chiqarilishi mumkin: to'liq jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirganda; sotilganda; qaytarib bermaslik sharti bilan berilganda; fors-major hollarda; kamomad va yo'qotishlar aniqlanganda; aktivlardan foydalanish to'g'risida bank rahbariyati qaror qabul

qilinganda; uni hisobdan chiqarish jarayonida hech qanday iqtisodiy foyda bermaganda.

Asosiy vositalar sotilayotganda sotishdan tushgan tushum uning qoldiq qiymatidan yuqori yoki pastligiga qarab, moliyaviy natija aniqlanib, hisobotlarda daromad va xarajat sifati tan olinadi. Agar banklarda asosiy vositadan foydalanish to'xtatilgan va boshqa holatlarda hisobdan chiqarish rejalashtirilgan paytda aktivning foydalanish to'xtatilgan kundagi balans qiymati aniqlanadi. U holda ushbu hisobdan chiqarilayotgan asosiy vositaning qoldiq qiymati buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi:

Masalan: a) bank binolari bo'lsa, 16511- "Binolar va boshqa imoratlarning yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv)" debetlanib, 16509 – "Bankning imoratlari- Binolar va boshqa imoratlar" kreditlanadi. b) 30908- "Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi" hisobvarag'idagi mazkur asosiy vosita ob'ektiga tegishli bo'lgan qoldiq summasiga, 30908- "Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi" debetlanib, 31203- "Taqsimlanmagan foyda (aktiv-passiv)" kreditlanadi.

Shuningdek, bankning asosiy vositalari boshqa tashkilotlar va boshqa banklarga quyidagi narxlarda sotilishi mumkin: binoning sotuv narxi - qoldiq qiymatidan yuqori bo'lishi yoki binoning sotuv narxi - uning qoldiq qiymatidan kam bo'lishi mumkin. Agar, bankning transport vositasi sotilganda, sotib oluvchi asosiy vositani to'liq rasmiylashtirgandan so'ng, uning qiymatini to'lab berganda, 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" debetlanib, 16529- "Transport vositalari" kreditlanadi. Agar sotilgan asosiy vosita bo'yicha to'lov kelib tushsa, 16103- "Bosh bank/ filiallardan filiallar va banklararo hisob-kitoblar bo'yicha olinadigan mablag'lar" debetlanib, 29802- "Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" kreditlanadi. Agar, bank tomonidan sotilayotgan transport vositasining sotish qiymati uning qoldiq qiymatidan yuqori bo'lsa, u holda, 29802- "Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" -sof tushum summasiga debetlanib, 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" qoldiq qiymati va 45909- "Bank asosiy vositalarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda"- farq summasiga kreditlanadi.

Bank tomonidan sotilayotgan transport vositasining sotish qiymati uning qoldiq qiymatidan past bo'lsa, u holda, 29802- "Tovar – moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" hisobvarag'i -sof tushum summasi, va 55902- "Bank asosiy vositalarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar" - hisobvarag'i –farq summasiga debetlanib, 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" -hisobvarag'i- qoldiq qiymatiga kreditlanadi.

Agar, bank tomonidan sotilayotgan asosiy vositalarga xaridor tomonidan oldindan to'lov amalga oshirilsa: a) aktivning sotish summasiga, 16103- "Bosh bank/ filiallardan filiallar va banklararo hisob-kitoblar bo'yicha olinadigan mablag'lar" debetlanib, 29802- "Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" kreditlanadi; b) bank tomonidan sotilayotgan transport vositasining sotish qiymati uning qoldiq qiymatidan yuqori bo'lsa, u holda, 29802-

“Tovar–moddiy qimmatliklar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘lar” - sof tushum summasi, 45909- “Bank asosiy vositalarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda”- farq summasi va 16529-Транспорт vositalari - qoldiq qiymatiga kreditlanadi; v) agar, bank tomonidan sotilayotgan transport vositasining sotish qiymati uning qoldiq qiymatidan past bo‘lsa, u holda, 29802- “Tovar–moddiy qimmatliklar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘lar” - sof tushum summasi va 55902-“Bank asosiy vositalarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko‘rilgan zararlar”–farq summasiga debetlanib, 16529-“Transport vositalari” - qoldiq qiymatiga kreditlanadi.

Ushbu operatsiyalarning amalga oshirilishini amaliy ma'lumotlar asosida quyidagi misolni ko‘rib chiqamiz

1. Deylik, bankning transport vositasi 7,0 mln. so‘mga sotildi va uning qoldiq qiymati 5,0 mln. so‘m. ( 400,0 ming so‘mi qo‘shimcha qiymat solig‘i sifatida to‘landi). 1) Transport vositasi xaridorga berildi (qoldiq qiymati balansdan chiqarildi). 19909-“Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to‘langan mablag‘lar” - 5,0 mln.so‘mga debetlanib, 16529-“Transport vositalari” - 5,0 mln.so‘mga kreditlanadi. 2) Transport vositasining sotish qiymatiga, - 7,0 mln. so‘mga debetlanib, 29802-“Tovar – moddiy qimmatliklar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘lar” - 7,0 mln. so‘mga kreditlanadi.

3) QQS hisoblanganda: a) Dt 29802- “Tovar – moddiy qimmatliklar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘lar”-400,0 mln. so‘mga debetlanib, 22504-“Hisoblangan boshqa soliqlar” - 400,0 mln. so‘mga kreditlanadi; b) QQS tegishli davlat soliq idoralariga to‘lab berilganda, 29802- “Tovar – moddiy qimmatliklar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘lar” - 400,0 ming. so‘mga debetlanib, Kt xxxxx- budjetning QQS bo‘yicha hisobvarag‘i - 400,0 ming. so‘mga kreditlanadi.

4) QQS to‘lab berilgandan so‘ng qolgan summaga, 29802-“Tovar– moddiy qimmatliklar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘lar” -6,6 mln. so‘mga debetlanib, 19909-“Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to‘langan mablag‘lar” - 5,0 mln.so‘m va 45909- “Bank asosiy vositalarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda”- 1,6mln. so‘mga kreditlanadi.

2. Agar, yuqoridagi operatsiya bo‘yicha bankning transport vositasi 4,0 mln. so‘mga sotilgan deylik, uning qoldiq qiymati esa 5,0 mln. so‘mni tashkil etgan, u holda, - 4,0mln. so‘mga debetlanib, 29802- “Tovar–moddiy qimmatliklar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘lar” - 4,0mln. so‘mga kreditlanadi. Bir vaqtning o‘zida ko‘rilgan salbiy natijaga esa, 29802- “Tovar–moddiy qimmatliklar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘lar” - 4,0 mln. so‘m va 55902- Bank asosiy vositalarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko‘rilgan zararlar- 1,0 mln. so‘mga debetlanib, Kt 16529-“Transport vositalari” -5,0 mln. so‘mga kreditlanadi.

Tijorat banklarida asosiy vositalarning yaroqsiz holga kelganida, qiymati to‘liq jismoniy va ma'naviy eskirganda, kamomad yoki yo‘qotishlar aniqlanganda, tekinga berilganda, fors-major holatlari vujudga kelganda buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 55902- “Bank asosiy vositalarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan

ko‘rilgan zararlar” debetlanib, 16500-“Asosiy vositalar” tegishli hisobvarag‘i kreditlanadi.

Banklarda asosiy vositalarning xizmat qilish muddati tugashiga qaramasdan, foydalanishga yaroqli bo‘lsa, ulardan keyinchalik ham foydalanish mumkin va ular balansdan chiqarilmasligi hamda eskirish hisoblanmaydi. Agar bank tomonidan asosiy vositalar boshqa tashkilotning ustav kapitaliga qo‘yilma sifatida yo‘naltirilgandi, u holda ularning qiymati tegishli balans hisobvaraqlaridan chiqariladi va ustav kapitaliga kiritilayotgan vositaning haqiqiy qiymati 15800-«Qaram xo‘jalik jamiyatlariga, qo‘shma korxonalariga va shu'ba xo‘jalik jamiyatlariga qilingan investitsiyalar» hisobvarag‘ining tegishli hisobvaraqlariga debetlanadi.

Shuningdek, tijorat banklari (bosh bank) o‘ziga qarashli filiallarini asosiy vositalar bilan ta'minlab turishlari mumkin. Bunda, ularda berilayotgan asosiy vositalarning qiymati buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtirilishi mumkin:

- 1) bosh bankda,

- a) 16104- “Bosh bank/ filiallardan olinadigan mablag‘lar – Tovar-moddiy qimmatliklar” - qayta baholash natijasini ayirgandagi qoldiq qiymati, 30908- “Boshlang‘ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi” - qayta baholash natijasi, 16500-“Asosiy vositalar” tegishli hisobvarag‘ining - eskirish summasi debetlanib, Kt 16500-“Asosiy vositalar” tegishli hisobvarag‘i –balans qiymatiga kreditlanadi;

- b) agar asosiy vositalar ombordan berilsa, Dt 16104-“Bosh bank/ filiallardan olinadigan mablag‘lar – Tovar-moddiy qimmatliklar”– qayta baholash natijasini ayirgandagi qoldiq qiymati, Dt 30908- “Boshlang‘ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi”- qayta baholash natijasi, Dt 16500-“Asosiy vositalar” tegishli hisobvarag‘i – eskirish summalari debetlanib, Kt 16500-“Asosiy vositalar” tegishli hisobvarag‘i - yalpi balans qiymati kreditlanadi.

- 2) Agar bank filiali asosiy vositani qabul qilganda: a) 16500-“Asosiy vositalar” - tegishli hisobvarag‘i – yalpi balans qiymati debetlanib, 16500-“Asosiy vositalar” - tegishli eskirish» hisobvarag‘i kreditlanadi. 30908- “Boshlang‘ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi” - hisobvarag‘i- qayta baholash natijasi debetlanib, 22205- “Bosh bank/filiallarga to‘lanadigan mablag‘lar – Tovar-moddiy qimmatliklar” hisobvarag‘i – qayta baholash natijasidan qoldiq qiymatni ayirish summasiga kreditlanadi;

- b) asosiy vosita bank omboriga qabul qilinsa, 16561-“Ombordagi asosiy vositalar” hisobvarag‘i –yalpi balans qiymati debetlanib, 16500-“Asosiy vositalar” - tegishli yig‘ilgan eskirish» hisobvarag‘i, 30908- “Boshlang‘ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi” - hisobvarag‘i- qayta baholash natijasi, 22205- “Bosh bank/filiallarga to‘lanadigan mablag‘lar – Tovar-moddiy qimmatliklar” hisobvarag‘i - hisobvaraqlari – qayta baholash natijasidan qoldiq qiymatni ayirish summalari kreditlanadi.

Yuqorida keltirilgan ushbu operatsiyalarni tijorat banklarining yagona balansi hisobotini umumlashtirishda 16104- “Bosh bank/ filiallardan olinadigan mablag‘lar – Tovar-moddiy qimmatliklar” va 22205- “Bosh bank/filiallarga to‘lanadigan mablag‘lar – Tovar-moddiy qimmatliklar” hisobvarag‘i hisobvaraqlar chiqarib tashlanadi va balans hisobotida aks ettirilmaydi. Bosh bank va uning filiallari

o'rtasida bo'ladigan operatsiyalar harakatini quyidagi amaliy ma'lumotlar asosida ko'rib chiqamiz.

1. Deylik, bosh bankdan filialga balans qiymati – 100,0 ming so'm, unga hisoblangan eskirish summasi - 200,0 ming so'm va 30908- “Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi” hisobvaraqa qoldig'i -10,0 ming so'm asosiy vosita berildi. Ushbu operatsiya buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 16104- “Bosh bank/ filiallardan olinadigan mablag'lar – Tovar-moddiy qimmatliklar» - 70,0 ming so'm, 16500-“Asosiy vositalar” - tegishli yig'ilgan eskirish hisobvarag'i -20,0 ming so'm, 30908- “Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi” - 10,0 ming so'mga debetlanib, 16500-“Asosiy vositalar” - 100,0ming so'mga kreditlanadi.

2. Ushbu asosiy vositalar bank filiali tomonidan qabul qilinganda, 16500-“Asosiy vositalar” tegishli hisobvarag'i - 100,0 ming so'mga debetlanib, 16500-“Asosiy vositalar” -tegishli hisobvarag'ida yig'ilgan eskirish summasi - 20,0 ming so'm, 22205- “Bosh bank/filiallarga to'lanadigan mablag'lar – Tovar-moddiy qimmatliklar” hisobvarag'i - 70,0 ming so'm, 30908- “Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi” - 10,0 ming so'mga kreditlanadi.

3. Deylik, balans qiymati - 80,0 ming so'm, yig'qilgan eskirish summasi - 10, ming so'm va 30908- “Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi” hisobvaraqa qoldig'i - 10,0 ming so'm bo'lgan asosiy vosita «A» filialdan «B» filialga berilganda, ushbu operatsiya buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: a) «A» filialda, 16104- “Bosh bank/filiallardan olinadigan mablag'lar – Tovar-moddiy qimmatliklar” «B» - 60,0 ming so'm, 16500-“Asosiy vositalar” - tegishli hisobvarag'ida yig'ilgan eskirish summasi - 10,0 ming so'm, 30908- “Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi” - 10,0 ming so'mga debetlanib, 16500-“Asosiy vositalar”-tegishli hisobvarag'i 80,0 ming so'mga kreditlanadi;

b) «B» filialda esa, 16500-“Asosiy vositalar”- tegishli hisobvarag'i 80,0ming so'mga debetlanib, 16500-“Asosiy vositalar”- tegishli hisobvarag'i yig'ilgan eskirish summasi - 10,0 ming so'm, 30908- “Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi” - 10,0 ming so'm, 22205- “Bosh bank/filiallarga to'lanadigan mablag'lar – Tovar-moddiy qimmatliklar” hisobvarag'i - 60,0ming so'mga kreditlanadi.

Shunday qilib, tijorat banklarida asosiy vositalarning turlicha chiqib ketishi bo'yicha amalga oshirilgan operatsiyalarning buxgalteriya hisobini to'g'ri tashkil qilish, ulardan kutiladigan xarajatlar va daromadlarni tan olishning ob'ektivligini ta'minlaydi, shuningdek, kelgusida ulardan samarali foydalanishni nazorat qilishga yaqindan yordam beradi.

## **5.5. Nomoddiy aktivlarning turkumlanishi, baholanishi va ularning hisobini yuritish**

Buxgalteriya hisobida nomoddiy aktivlar xuddi asosiy vositalar kabi ta'rifga ega, ya'ni, ular sub'ektlar tomonidan foydalanish uchun saqlanadi va uzoq muddat foydalanish uchun sotib olinadi.

Nomoddiy aktivlar —moddiy ko‘rinishga ega bo‘lmagan va foydali xizmat muddati bir yildan ortiq bo‘lgan hamda ulardan bank xizmatlarini amalga oshirishda yoki ma‘muriy maqsadlar uchun foydalanishga mo‘ljallangan aktivlar hisoblanadi. Ular quyidagicha turkumlanadi: patentlar, mualliflik huquqlari, gudvill, savdo markalari, kompyuter dasturiy ta‘minotlari, litsenziya kabilardan iboratdir. Nomoddiy aktivlar bankga quyidagi manbalardan: sotib olish yo‘li bilan; bank ichida yaratilishi yo‘li bilan va tekinga olish yo‘li bilan kirim qilinadi.

Banklarda nomoddiy aktivlarni balansga qabul qilish jarayonida qabul qilish dalolatnomalari tuziladi va ularning haqiqiy qiymati ko‘rsatilib, quyidagi: dastlabki qiymati, tiklash qiymati, eskirish qiymati, balans qiymati bo‘yicha hisobga olinadi. Nomoddiy aktivlar hisobini yuritishning asosiy qoidalari, ularning balans qiymati va shu aktivlarga nisbatan qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan amortizatsiya usullarini, amortizatsiya hisoblash tartibini, shuningdek, balans qiymatining o‘zgarishini hamda ularni hisobdan chiqarishdan ko‘rilgan moliyaviy natijalar hisobini aniqlashdan iboratdir.

Nomoddiy aktivning o‘zining ta‘rifiga javob bersa, bank tomonidan kelajakda iqtisodiy samara olish ehtimoli mavjud bo‘lganda va aktivning qiymatini ishonchli aniqlash mumkin bo‘lsa, ushbu aktiv nomoddiy aktiv sifatida tan olinishi lozim. Bunda nomoddiy aktivlarni barpo etish va sotib olish jarayonida quyidagi tamoyillarni qo‘llash maqsadga muvofiqdir:

–sotib olishda - tannarx tamoyilini qo‘llash;

–foydalanish davridagi mutanosiblik tamoyilini qo‘llash - bunda qilingan xarajatlar va bu xarajatlar evaziga olingan daromad bir vaqtda aks ettirilishi talab qilinadi;

–muomaladan chiqim qilinayotganda daromadni e‘tirof etish tamoyilini qo‘llash, ya‘ni, chiqim qilishda - olingan to‘lov va hisobdan chiqqan aktivning balans qiymati o‘rtasidagi farqqa teng bo‘lgan foyda yoki zarar e‘tirof etiladi.

Ushbu talab chetdan sotib olingan nomoddiy aktivlar bilan birga bank ichida yaratilgan nomoddiy aktivlar uchun ham qo‘llaniladi. Bank aktivlaridan unumli foydalanish muddati davomida mavjud bo‘ladigan va kelajakda olinadigan iqtisodiy samara ehtimolini baholash lozim bo‘ladi. Bunda nomoddiy aktivlardan kelgusida olinadigan iqtisodiy samara, bank tomonidan aktivdan foydalanish natijasida vujudga keladigan, xizmatlarni sotishdan kelib tushadigan tushum va xarajatlarni tejash hamda boshqa foydalarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Agar nomoddiy aktiv, nomoddiy aktiv sifatida tan olishning ta‘rifiga ham, mezonlariga ham javob bermasa, u holda ushbu modda bo‘yicha xarajatlar ular qaysi davrga tegishli bo‘lsa, shu davr xarajatlari sifatida hisobga olinadi. Aktivlarni nomoddiy aktiv sifatida ta‘riflash imkoni bo‘lmaganda, shu elementning muhimligidan kelib chiqib aniqlanadi. Ayrim hollarda nomoddiy aktivlar qoldiq qiymatiga ega bo‘lishi mumkin, shunga haramay, ma‘lum xizmat muddati yoki amal qilish muddatiga ega bo‘lmagan nomoddiy aktivning qiymati asosli taxmin qilingan muddatda amortizatsiya qilinadi.



## **5.6. Tijorat banklarida nomoddiy aktivlarning harakatini hisobga olish**

Sotib olingan nomoddiy aktivlar boshlang'ich qiymati bo'yicha baholanib, ularning analitik hisobi har bir nomoddiy aktiv bo'yicha ochilgan tegishli shaxsiy hisobvaraqlarda yuritiladi va amaldagi me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solib turiladi<sup>19</sup>. Bank ichida yaratilgan nomoddiy aktivlar balansda haqiqiy tannarxi bo'yicha aks ettiriladi. Bepul olingan nomoddiy aktivlar dastlab balansda haqiqiy qiymati bo'yicha aks ettiriladi.

Bepul olingan nomoddiy aktivlarning qiymati, qonunchilikka muvofiq baholash bilan shug'ullanuvchi ekspertlar tomonidan yoki qabul qilish-topshirish dalolatnomalari bo'yicha aniqlanadi. Agar sotib olingan nomoddiy aktivlar qiymatini bank oldindan to'liq yoki qisman to'lab bergan taqdirda buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 19909-“Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar” debetlanib, kreditlanadi; aktivlar kelib tushganda esa, 16601-“Nomoddiy aktivlar” debetlanib, 19909-“Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar” kreditlanadi.

Agar ank tomonidan to'lov nomoddiy aktivlar kelib tushgandan keyin amalga oshirgan bo'lsa, u holda, buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuv amalga oshiriladi: a) aktivlarning kelib tushishi va balansda aks etirilishiga, 16601- “Nomoddiy aktivlar” debetlanib, 29802- “Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar” kreditlanadi; b) aktivlarning qiymati to'langanda esa, 29802- “Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar” debetlanib, kreditlanadi.

Banklar nomoddiy aktivlarni bepul olganda taqdirda, bepul olingan nomoddiy aktivlarning haqiqiy qiymati buxgalteriya hisobida quyidacha rasmiylashtiriladi: 16601- “Nomoddiy aktivlar” debetlanib, 30905- “Tekinga olingan mulklar” kreditlanadi.

Shuningdek, tijorat banklarida nomoddiy aktivlar foydalanish jarayonida o'z xususiyatlarini xizmatlar tannarxiga (ob'ektlariga ko'ra) o'tkazib, jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirib boradi. O'z navbatida, banklar tomonidan kelgusida nomoddiy aktivlarini shakllantirishlari uchun ularga mablag'lar manbaini to'ldirib borishga harakat qiladilar. Bu manba ushbu nomoddiy aktivlarning yig'ilib boradigan eskirish summaslaridan tashkil topishi mumkin. Shu boisdan, banklarda nomoddiy aktivlarga eskirishni hisoblash ularni foydalanishga berilgan oyning keyingi oyidan boshlab hisoblab, har bir ob'ekt bo'yicha alohida qaydnomalarda amortizatsiya hisoblab boriladi. Nomoddiy aktivlarning amortizatsiyalanadigan summasi, ularning foydali xizmat qilish muddati davomida muntazam ravishda bank xarajatlariga o'tkaziladi va foydali xizmat qilish muddati amortizatsiya me'yorlari yordamida aniqlanadi. Amortizatsiya me'yorlari bank tomonidan ularning boshlang'ich qiymati va foydali xizmat qilish muddatidan kelib chiqqan holda hisoblanadi. Foydali xizmat qilish muddati, ob'ektdan foydalanish vaqti davomida ko'rsatilgan xizmatlar hajmi bo'yicha hisobga olinishi mumkin.

---

<sup>19</sup> “Ўзбекистон Республикасида асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 17.12.2004 йилда 1134-сон билан рўйхатга олинган. (янги таърири).

Shuningdek, tijorat banklarida foydalanishda bo'lgan nomoddiy aktivlarga hisoblangan amortizatsiya ajratmalari buxgalteriya hisobida quyidagicha bank xarajatlariga o'tkazib boriladi: 56618- "Nomoddiy aktivlarning eskirish summasi" debetlanib, 16605- "Nomoddiy aktivlarning yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv)" kreditlanadi.

Tijorat banklarida nomoddiy aktivlar quyidagi hollarda balansdan chiqariladi: to'liq eskirganda; sotilganda; tekinga berilganda; fors-major holatlarda. Ularni hisobdan chiqarishda qoldiq qiymati quyidagicha aniqlanadi: a) jamg'arilgan eskirish summasi; 16605- "Nomoddiy aktivlarning yig'ilgan eskirish summasi (kontr-aktiv)" debetlanib, 16601- "Nomoddiy aktivlar" kreditlanadi; b) ushbu nomoddiy aktiv bo'yicha 30908- "Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi" - hisobvaraqdagi qoldiq summasi: 30908- "Boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi" debetlanib, 31203- "Taqsimlanmagan foyda (aktiv-passiv)" kreditlanadi.

Agar hisobdan chiqarilayotgan nomoddiy aktivlar sotilsa: a) xaridor tomonidan to'lov amalga oshirilgan holda: 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" debetlanib, 16601- "Nomoddiy aktivlar" kreditlanadi; b) to'lov kelib tushganda: agar nomoddiy aktivlarning sotish bahosi qoldiq qiymatidan yuqori bo'lsa; debetlanib, 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" va 45913- "Bankning boshqa xususiy mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda" kreditlanadi; agar nomoddiy aktivlarning sotish bahosi qoldiq qiymatidan kam bo'lsa va 55906- "Bankning boshqa xususiy mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar" debetlanib, 19909- "Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar" kreditlanadi; v) agar nomoddiy aktiv uchun to'lov oldindan amalga oshirilgan holda debetlanib, 29802- "Tovar – moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" kreditlanadi va bir vaqtning o'zida: agar nomoddiy aktivlarning sotilish bahosi qoldiq qiymatidan ortiq bo'lganda, 29802- "Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" debetlanib, 45913- "Bankning boshqa xususiy mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda" va 16601- "Nomoddiy aktivlar" kreditlanadi; agar nomoddiy aktivlarning sotish bahosi qoldiq qiymatidan kam bo'lsa, 29802- "Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" va 55906- "Bankning boshqa xususiy mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar" debetlanib, 16601- "Nomoddiy aktivlar" kreditlanadi.

Amaliyotda vaqt o'tishi bilan nomoddiy aktivlarning qiymati to'liq eskirganda, fors-major holatlar bilan bog'liq bo'lganda, bepul berilganda belgilangan tartibda zarar sifatida hisobdan chiqariladi va buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv amalga oshiriladi: qoldiq qiymatiga, 55906- "Bankning boshqa xususiy mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar" debetlanib, 16601- "Nomoddiy aktivlar" kreditlanadi. Agar nomoddiy aktivlarning xizmat qilish muddati tugagan bo'lsa-yu, biroq, ular foydalanishga yaroqli bo'lsa, u holda bank ulardan foydalanishni davom ettirishi va kelgusida eskirish hisoblanmaydi.

## **5.7. Material zaxiralarining turkumlanishi, baholanishi va ularni hisobga olish**

Material zaxiralariga bank xizmatlarini amalga oshirish jarayonida qatnashuvchi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar kiradi. Ulardan xizmat ko'rsatish jarayonida foydalaniladi va o'z qiymatini to'la ravishda ko'rsatilgan xizmatlar tannarxiga o'tkazib boradi. Ushbu material zaxiralar (kam baholi va tez eskiruvchi buyular)ning buxgalteriya hisobi amaldagi qonuniy va me'yoriy hujjatlarga muvofiq tegishli hujjatlarda rasmiylashtiriladi<sup>20</sup>.

Ushbu qonuniy va me'yoriy hujjatlardagi talablarga muvofiq, material zaxiralar - bu bank faoliyatida foydalaniladigan va foydalanish jarayonida quyidagi mezonlardan birortasiga javob bera oladigan moddiy aktivlardan tashkil topadi: xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lmagan; xizmat muddatidan qat'iy nazar, bir donasining narxi O'zbekiston Respublikasida o'rnatilgan (sotib olish vaqtidagi) eng kam ish haqining ellik baravarigacha qiymatga ega bo'lgan buyumlardir.

Tijorat banklarida material zaxiralar xizmat qilish muddati va qiymatidan qat'iy nazar quyidagicha turkumlanadi: maxsus asboblari va moslamalar; maxsus va sanitar kiyimlar hamda maxsus poyafzallar; yotoq jihozlari; yozuv-chizuv mollari; oshxona va ovqatlanish xonasi inventarlari, shuningdek, ovqatlanish xonasi choyshablari; qurilish-ta'mirlash ishlari tannarxiga olib boriladigan vaqtinchalik qurilma va moslamalar (titulsiz inshootlar); foydalanish muddati bir yildan kam bo'lgan almashish asbob-uskunalari va boshqa buyumlar va boshqalar. Tijorat banklarida material zaxiralar quyidagilardan eng kam qiymati bo'yicha baholanadi:

- dastlabki qiymat-materiallarni sotib olish, qayta ishlash va uni foydalanish holatiga keltirish bilan bog'liq jami xarajatlar summasi;

- haqiqiy qiymat-o'zaro aloqador bo'lmagan va umumiy shartlarda bitimni amalga oshirishni hohlovchi bohabar tomonlar o'rtasida aktivni almashtirish yoki majburiyatni qoplash uchun kelishilgan summasi;

- sof sotish qiymati-oddiy ish faoliyati davomidagi bitim tuzish va sotishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hamda hisoblangan xarajatlar chegirib tashlangan so'nggi sotish bahosi. Sof sotish qiymati bank tomonidan oddiy hollarda material zaxiralarni sotishdan olinishi kutilayotgan sof summani anglatadi. Material zaxiralarning sof sotish qiymati haqqoniy qiymatdan sotish xarajatlarini ayirib tashlangan keyingi qiymatidan farq qiladi. Material zaxiralar haqiqatdagi yoki sof sotish qiymatlarining eng kam miqdori bilan baholanadi. Ularning haqiqatdagi qiymati sotib olish va qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlarni hamda foydalanish holatiga keltirish bilan bog'liq xarajatlardan iboratdir.

Tijorat banklarida material zaxiralarning buxgalteriya hisobini yuritishda quyidagi asosiy vazifalarni bajarish lozim: material zaxiralarining saqlanishi ustidan nazorat o'rnatish; ombordagi mavjud material zaxiralarning belgilangan me'yoridan oshmayotganligini nazorat qilish; material zaxiralarning kelib tushishi va sarflanishi bilan bog'liq operatsiyalarni dastlabki hujjatlarda tog'ri rasmiylashtirish; xizmat

---

<sup>20</sup> Ўзбекистон Республикаси банкларида КБТЕБнинг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 15.07.2005 йилда 1496-сон билан рўйхатга олинган (янги таърири).

ko'rsatishga sarflanayotgan material zaxiralarning belgilangan me'yorlariga amal qilishini va taqsimlanishini nazorat qilish; material zaxiralarni inventarizatsiya qilish tartibini tashkil qilishdan iboratdir.

Material zaxiralarni sotib olish xarajatlari xarid narxi, import bojlari va boshqa to'lovlar, tashish, qayta ishlash va sotib olish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlardan iborat bo'ladi. Savdo chegirmalari, qoplab berishlar va boshqa shunga o'xshash xarajatlar sotib olish xarajatlarini aniqlayotganda chiqarib tashlanadi. Masalan:

Deylik, tijorat banki jami -500000 so'mlik 200 dona yozuv papkalarini (donasi - 2500 so'm) savdo do'konidan sotib oldi va sotib olish vaqtida sotuvchi umumiy summadan 3% chegirma berdi hamda ushbu yozuv papkalarini keltirish uchun 5000 so'mlik transport xarajatlari sarflandi. Demak, yozuv papkalarining jami qiymati ( $200 \times 2500 \text{ so'm} = 500000 \text{ so'mni}$ , chegirma  $500000 \times 3\% = 15000 \text{ so'mni}$  va transport uchun xarajat  $5000 \text{ so'm}$ ) =  $490000 \text{ so'mni}$  tashkil etgan. ( $500000 \text{ so'm} - 15000 \text{ so'm} + 5000 \text{ so'm} = 490000 \text{ so'm}$ ). Natijada, 200 dona yozuv papkalari  $490000 \text{ so'mga}$  to'ri kelgan. Ushbu operatsiya buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi: 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” –  $490000$  debetlanib, -  $490000$  kreditlanadi.

Boshqa xarajatlar materiallarning haqiqatdagi qiymatiga uni foydalanish holatiga keltirish bilan bog'liq bo'lgan qismigina qo'shiladi. Material zaxiralari qiymatiga qo'shilmasdan davr xarajatlari sifatida xarajat qilingan vaqtda tan olinuvchi xarajatlarga quyidagilar: saqlash xarajatlari; materiallarni foydalanish holatiga keltirish bilan bog'liq bo'lmagan ma'muriy xarajatlar; sotish xarajatlar kiradi.

Tijorat banklari tomonidan material zaxiralarning qiymatini oldindan to'lab berish yo'li bilan sotib olinganda buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 1) material zaxiralarga oldindan to'liq yoki qisman to'langanda: 19909-“Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar” debetlanib, yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” kreditlanadi. 2) material zaxiralar kirim qilinganda: 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” debetlanib, 19909-“Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to'langan mablag'lar” kreditlanadi. Agar material zaxiralar kelib tushgandan keyin to'lovlar amalga oshirilsa, buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 1) material zaxiralar kelib tushganda; 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” debetlanib, 29802-“Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar” kreditlanadi. 2) material zaxiralarning qiymati to'liq to'langanda esa, 29802- “Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar” debetlanib, yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” kreditlanadi.

Agar material zaxiralar Bosh bank/filialdan filiallar/bosh bankka berilganda shu kungi bank hujjatlariga moddiy javobgar shaxsga tegishli filial/ bosh bank tomonidan berilgan talabnoma va ishonchnomaga asosan, buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv amalga oshiriladi: 16104- “Bosh bank/ filiallardan olinadigan mablag'lar – Tovar-moddiy qimmatliklar» debetlanib, 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi

buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” kreditlanadi. Ushbu material zaxiralar filialga qabul qilinganda esa, 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” debetlanib, 22205- “Bosh bank/filiallarga to‘lanadigan mablag‘lar – Tovar-moddiy qimmatliklar” hisobvarag‘i kreditlanadi.

Agar omborga qabul qilingan material zaxiralar sharnomadagi shartlarning talablariga javob bermagan taqdirda yoki nuqson topilganda, molni yetkazib bergan tashkilot vakillari ishtirokida dalolatnoma tuzilib, ushbu da'vo dalolatnomasining uchinchi nusxasi mol yetkazib beruvchiga yuboriladi. Yuborilgan da'vo mol yetkazib beruvchi tomonidan qondirilmagan taqdirda sud tomonidan tegishli qaror chiqarilib, qilingan material zaxiralarni egasiga qaytarib berishlari ham mumkin. Bunda, buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuv amalga oshiriladi: 19909-“Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to‘langan mablag‘lar” debetlanib, 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” kreditlanadi. Bir vaqtda, qaytarilgan mablag‘lar qayta yozuv bilan vakillik hisobvarag‘iga o‘tkaziladi: debetlanib, 19909-“Tovar-moddiy qimmatliklar uchun to‘langan mablag‘lar” kreditlanadi.

Material zaxiralarni sotib olish bo‘yicha shartnomada moliyalashtirish elementi ishlatilgan bo‘lsa, oddiy holdagi sotib olish shartlaridagi to‘lanadigan baho bilan to‘langan baho o‘rtasidagi farq butun xaridni moliyalashtirish davomida foizli xarajatlar sifatida tan olinadi.

Shuningdek, banklarda bir xil bo‘lmagan va maxsus maqsadlar uchun ajratilgan material zaxiralarning haqiqatdagi qiymati aniq xarajatlarning alohida qiymatlarini maxsus aniqlash orqali belgilanadi. Bunda ularning qiymatini maxsus aniqlash - bu ma'lum turdagi material zaxiralar qiymatiga aniq xarajatlar kiritiladi. Bu usul maxsus maqsadlar uchun alohida ajratilgan moddalarga nisbatan talab etiladi. Agarda odatda bir xil narxli material zaxiralarning katta miqdori mavjud bo‘lsa, maxsus baholash talab etilmaydi. Bunday hollarda oldindan foyda yoki zararga ta'sirni aniqlash uchun material zaxiralarga tegishli bo‘lgan moddalarni ajratib olish usulidan foydalanish mumkin. Material zaxiralardan boshqalarining haqiqatdagi qiymati "birinchi kirim - birinchi chiqim" usuli (FIFO) yoki o‘rtacha tannarx bo‘yicha aniqlanadi. FIFO usulida bankga kelib tushgan birinchi partidagi sotib olingan material zaxiralar narxi bo‘yicha navbatma-navbat hisobdan chiqarilishi lozim.

Tijorat banklarida material zaxiralarning sarflanishni baholash uchta usul bilan hisobdan chiqariladi<sup>21</sup>. Ular:

a) o‘rtacha tortilgan qiymat usuli - TMZ har bir birligining qiymati hisobot davri boshida bir turdagi TMZ birliklari va hisobot davri davomida sotib olingan yoki ishlab chiqarilgan bir turdagi birliklarning o‘rtacha tortilgan qiymati bo‘yicha aniqlanadi. TMZ birligining o‘rtacha tortilgan qiymati TMZning butun qiymatini shu zaxiralar birliklari soniga bo‘lish bilan aniqlanadi;

b) birinchi xarid baholari bo‘yicha baholash usuli (FIFO - birinchi kirim - birinchi chiqim) – sarflanayotgan material zaxiralar oy davomida kelib tushgan

---

<sup>21</sup> Кроливецкая Л.П. и др. Бухгалтерский учет в коммерческом банке в проводках. –М.: “Финансы и статистика”, 2004, 192 стр.

birinchi partiyada material zaxiralarning narxi bo'yicha hisobdan o'chirish tuchuniladi;

v) oxirgi xarid narxlari bo'yicha baholash usuli (LIFO - oxirgi kirim - birinchi chiqim) – sarflanayotgan material zaxiralar oy davomidagi oxirgi partiyadagi xarid qilingan material zaxiralarning narxi bo'yicha hisobdan chiqarish tuchuniladi. Shu boisdan, banklarda material zaxiralarning sarflanishini baholashda Fifo usulni qo'llash bir muncha samarali usul bo'lib, ko'rsatilgan xizmatlar tannarxini shakllantirishda ob'ektiv ravishda taqsimlanadi.

Hozirgi kunda bizning amaliyotimizda ham material zaxiralarning sarflanishi shu tariqa amalgam oshirilmoqda, biroq hisobvaraqaalarda aks ettirish o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan farqlanadi. Shuningdek, tijorat banklarida material zaxiralar quyidagi hollarda hisobdan chiqariladi: foydalanishga berilganda; sotilganda; bepul berilganda; kamomad aniqlanganda va foydalanish uchun yaroqsiz bo'lganda; fors-major holatlarda.

Material zaxiralar ombordan ishlatish uchun berilganda shu sana uchun xarajat sifatida tan olinadi. Agar material zaxiralar chiqib ketayotgan bo'lsa, unga mos daromad tan olingan sanada tegishli xarajat ham tan olinadi. Materiallarni sof sotish qiymatigacha hisobdan chiqarish va ular bo'yicha ko'rilgan zararlar hisobdan chiqarish amalga oshirilgan yoki zarar ko'rilgan davrda davr xarajati sifatida tan olinadi. Ba'zi holatlarda, masalan: bank hisobidan qurilayotgan asosiy vositalar hisobiga qo'shiladigan material zaxiralar boshqa aktivlar hisobiga o'tkazilishi mumkin. Boshqa aktivlar tarkibiga bunday yo'l bilan qo'shilgan material zaxiralar aktivning foydali ishlatilish davri mobaynida xarajat sifatida tan olib borilishi lozim.

Tijorat banklarida material zaxiralarni bank xizmatlarini amalga oshirishda bo'limlariga foydalanishga berilganda buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuv bilan rasmiylashtiriladi: 56406- "Devonxona, ofis va boshqa buyumlar xarajatlari" debetlanib, 19921-"Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar" kreditlanadi.

Banklarda foydalanishdagi va ombordagi material zaxiralarning saqlanishi ustidan nazorat va ularning hisob tizimdan tashqari, maxsus jurnallarda raqamlangan, tikilgan va bankning rahbari, bosh buxgalteri imzosi va muhr izi bilan tasdiqlangan holda amalga oshiriladi. Tizimdan tashqari, hisob ishlari kunlik ravishda olib boriladi va material zaxiralarning alohida turlari bo'yicha qoldig'i har bir hisobot sanasiga aniqlanadi. Bankda foydalanilmagan va foydalanishga ehtiyoj bo'lmagan ortiqcha material zaxiralar sotilishi mumkin, bu holda (materiallar shartnomada kelishilgan narxlarda sotiladi) ularning harakati buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 1) sotish summasiga: yoki 20200-"Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar" debetlanib, 29802- "Tovar-moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" kreditlanadi. 2) moliyaviy natija aniqlanganda: 29802- "Tovar-moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" debetlanib, 19921-"Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar" kreditlanadi. 3) moliyaviy natija ijobiy bo'lganda: 29802- "Tovar-moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" - sof tushum summasi debetlanib, 19921-"Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar" va

45913- “Bankning boshqa xususiy mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda” - "sof tushum" va balans qiymati o'rtasidagi farq summasiga kreditlanadi. 4) moliyaviy natija salbiy bo'lganda: 29802- “Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar” - sof tushum summasi va 55906- “Bankning boshqa xususiy mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar” - "sof tushum" va balans qiymati o'rtasidagi farq summasiga debetlanib, 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” kreditlanadi.

Tijorat banklari material zaxiralar bo'yicha kamomad chiqishi, yaroqsiz holga kelishi (aybdor shaxslar aniqlanmagan holda), tekinga berilishi, shuningdek, fors-major holatlarda ularning qiymati belgilangan tartibda bank zarariga hisobdan chiqarilishi mumkin, u holda buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv amalga oshiriladi: 56795- “Boshqa operatsion xarajatlar” debetlanib, 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” kreditlanadi.

Ayrim holatlarda material zaxiralarning haqiqatdagi qiymati shikastlangan yoki sotish narxi pasayganda qoplanmasligi mumkin. Banklarda bunday zararlar miqdorini material zaxiralarning sof sotish qiymatini baholash orqali aniqlashlari mumkin. Material zaxiralarning baholangan sof sotish qiymati mazkur baholashni amalga oshirish davridagi eng ishonchli dalillarga va sotilishi kutilayotgan material zaxiralarning tasdiqlangan qiymatiga asoslangan bo'lishi lozim. Bu baholash bevosita hisobot sanasidan keyin ro'y bergan operatsiyalar bilan bog'liq narx o'zgarishlarini, hisobot sanasiga mavjud bo'lgan shartlar tasdiqlangan darajada hisobga olishlari zarur.

Tijorat banklari buxgalteriya hisobida har qanday zarar yoki material zaxiralarning qiymatini sof sotish qiymatigacha kamaytirish bo'yicha xarajatlarni zarar yoki qiymatining kamayishi ro'y berayotgan har bir hisobot davrida aks ettirib boriladi. Har bir material zaxiralarning sof sotish qiymatigacha hisobdan chiqarish tizimdan tashqari, alohida hisob registrlari bo'yicha ham yuritiladi. Ba'zi holatlarda agar hisobga olinayotgan material zaxiralar og'irligi yoki boshqa shu kabi ko'rsatkichlari bo'yicha bir xil bo'lsa, ularning hisobi shu ko'rsatkichlar bo'yicha guruhlashtirish orqali alohida kartochkalarda yuritilishi lozim.

Har bir keyingi davrda sof sotish qiymatini yangidan baholash amalga oshiriladi va zarur bo'lsa qo'shimcha hisobdan chiqarishlar amalga oshiriladi. Shunday qilib, yangi balans qiymati haqiqatdagi qiymat va qayta ko'rib chiqilgan sof sotish qiymatining eng kichigiga tengdir. Banklarda material zaxiralarning sof sotish qiymatigacha hisobdan chiqarish buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 56895- Boshqa aktivlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash debetlanib, 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” kreditlanadi.

### **5.8. Tijorat banklarida materiallarni inventarizatsiya qilish tartibi**

Bankka kirim qilinayotgan moddiy boyliklar, ularning saqlanishiga javobgar bo'lgan omborxonada mudiri yoki bank boshlig'ining buyrug'iga asosan tayinlangan boshqa xodim tomonidan qabul qilinadi. Javobgar shaxs - omborchi yoki boshqa xodim tomonidan bankka qabul qilinayotgan barcha material zaxiralar bo'yicha

raqamlangan, tikilgan va boshqaruvchi hamda bosh buxgalterning imzosi va bankning dumaloq muhr izi bilan tasdiqlangan jurnalda alohida maxsus tizimdan tashqari hisob yuritiladi. Tijorat banklarida foydalanilayotgan va omborda saqlanayotgan material zaxiralarning haqiqatda mavjudligi ustidan nazoratni ta'minlash uchun yilda kamida bir marta inventarizatsiya o'tkaziladi. Inventarizatsiya o'tkazish tartibi bank rahbariyati tomonidan belgilanadi.

Tovar-moddiy boyliklar turli alohida xonalarda bitta moddiy javobgar shaxsda saqlanganda inventarizatsiya qilish saqlash joylari bo'yicha ketma-ketlikda o'tkaziladi. Boyliklar tekshirilganidan keyin xona eshigi plombalanadi va komissiya ishlash uchun keyingi xonaga o'tadi.

Inventarizatsiya qilish vaqtida kelib tushadigan tovar-moddiy boyliklar moddiy javobgar shaxslar tomonidan inventarizatsiya qilish komissiyasi a'zolari hozirlikda qabul qilinadi va inventarizatsiya qilishdan so'ng reestr yoki tovar hisoboti bo'yicha kirim qilinadi. Ushbu tovar-moddiy boyliklar "Inventarizatsiya qilish paytida kelib tushgan tovar-moddiy boyliklar" nomi bilan alohida ro'yxatga kiritiladi. Ro'yxatda ular qachon, kimdan kelib tushgani, kirim hujjatining sanasi va raqami, nomi, miqdori, narxi va summasi ko'rsatiladi. Ayni vaqtda kirim hujjatida inventarizatsiya qilish komissiyasi raisining imzosi bilan ana shu boyliklar qayd etilgan ro'yxat sanasiga havola qilgan holda "inventarizatsiya qilishdan so'ng" belgisi qo'yiladi.

Agar bank ehtiyojidan kelib chiqib, boyliklar bo'limlarga berilganda "Inventarizatsiya qilish paytida berilgan tovar-moddiy boyliklar" deb nomlangan alohida inventar ro'yxatiga kiritiladi. Bu yozuv inventarizatsiya qilish paytida kelib tushgan-tovar-moddiy boyliklarga oid hujjatlarga o'xshab rasmiylashtirilishi kerak. Chiqim hujjatlarida inventarizatsiya qilish komissiyasi raisining imzosi bilan belgi qo'yiladi. Agar kelib tushgan tovar-moddiy boyliklar kirim qilinmaganligi faktlari aniqlanganda, ularni olgan shaxsdan tuchuntirish xatlari talab qilinishi, suiste'mollik holatida esa materiallar tergov organlariga oshirilishi kerak.

Shuningdek, shaxsan foydalanish uchun xodimlarga berilgan arzon baho va tez eskiruvchan buyumlar inventarlanganda guruhiy inventarizatsiya qilish ro'yxatlarini tuzishga yo'l qo'yiladi, ularda ana shu buyumlar uchun mas'ul bo'lgan, ularga shaxsiy varaqchalar ochilgan shaxslar ko'rsatilib, ro'yxatlarda tilxatga imzo chektiriladi. Ro'yxatlarda inventarning dastlabki qiymati ko'rsatiladi. Ushbu inventarning eskirishi ularning haqiqatdagi holati bo'yicha hisobga olinsa, izohda ishchi inventarizatsiya qilish komissiyasi tomonidan belgilanadigan har bir buyum yoki eskirishi bir xil hajmdagi guruhning eskirish foizi ko'rsatiladi.

Material zaxiralar kamomadi aniqlangan holda, ularning qiymati aybdor va moddiy-javobgar shaxslardan qonunchilikda o'rnatilgan tartibda, agar aybdor shaxs aniqlanganda materiallarning qiymati inventarizatsiya komissiyasining boshlig'i va a'zolari, moddiy javobgar shaxs tomonidan imzolangan dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi, ulardan belgilangan tartibda undirib olinadi. Ushbu operatsiya buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 19908- "Bank xodimlari bilan hisob-kitoblardagi olinishi lozim bo'lgan mablag'lar" debetlanib, 19921- "Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar" kreditlanadi. Agar aybdor shaxsning ish haqidan undirib olinganda esa, 29803- "Bank xodimlari bilan hisob-kitoblardagi to'lanishi lozim bo'lgan mablag'lar"



debetlanib, 19908- “Bank xodimlari bilan hisob-kitoblardagi olinishi lozim bo‘lgan mablag‘lar” kreditlanadi. Mabodo, aybdor shaxsdan belgilangan tartibda kassa orqali undirib olinsa: 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” debetlanib, 19908- “Bank xodimlari bilan hisob-kitoblardagi olinishi lozim bo‘lgan mablag‘lar” kreditlanadi.

Agar inventarizatsiya paytida omborda hisobda bo‘lmagan buyumlar aniqlansa, ular inventarizatsiya komissiyasi tomonidan bozor narxida baholanib, belgilangan tartibda omborga kirim qilinadi va buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv amalga oshiriladi: 19921-“Ombordagi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar hamda boshqa qimmatliklar” debetlanib, 45994- Boshqa foizsiz daromadlar kreditlanadi.

Ombor mudiri (omborchi) ishdan bo‘shashi, boshqa ishga o‘tkazilishi, mehnat ta‘tiliga ketishi yoki bemorligi tufayli almashtirilgan taqdirda, bank rahbarining buyrug‘i bilan xodimlar tarkibidagi hay‘at tomonidan topshiruvchi va qabul qiluvchi xodimlar ishtirokida omborda to‘liq inventarizatsiya o‘tkaziladi hamda majburiy ravishda qabul qilish-topshirish dalolatnomasi tuziladi.

Shunday qilib, tijorat banklarida material zaxiralar hisobini tashkil etishda, ularning turkumlanishini, baholanishi va harakati analitik va sintetik hisob ma'lumotlarida to‘g‘ri yuritishni talab qiladi. Buning uchun tovar-moddiy zaxiralarining iqtisodiy mazmuni va mohiyatini tuchunib olishni hamda ularning buxgalteriya hisobini yuritishni tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlarni chuqur o‘zlashtirishni talab qiladi. Ushbu talablar bajarilganda tijorat banklarida material zaxiralar hisobini yuritish bo‘yicha to‘la bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish imkoniyatini beradi.

### **Qisqa xulosalar**

Tijorat banklarida asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar hisobini yuritish – bu ularning harakatini birlamchi hujjatlarda to‘g‘ri rasmiylashtirish, baholash, shuningdek, amortizatsiya hisoblashning qulay bo‘lgan usullaridan foydalangan holda hisoblangan eskirish summalarini xarajatlarning ob‘ektlariga ko‘ra taqsimlanishi holatini buxgalteriya hisobi va hisobotlarida aks ettirishni nazorat qilishdir.

Tijorat banklarida material zaxiralar hisobini yuritish-ularning tukumlanishini, baholash usullarini, dastlabki hujjatlarda rasmiylashtirish, buxgalteriyada hisobga olish va hisobdan chiqarish jarayonini to‘g‘ri tashkil qilishdan iboratdir. Shuningdek, ulardan samarali foydalanishni buxgalteriya hisobi orqali nazorat qilish tuchuniladi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Bankning asosiy vositalariga amortizatsiya hisoblashda qaysi usul samarali usul hisoblanadi?
2. Banklarda asosiy vositalar qachon va kimning farmoyishiga asosan chiqariladi?
3. Banklarda asosiy vositalar va nomoddiy aktivlardan foydalanish muddati qanday aniqlanadi?
4. Bepul olingan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar buxgalteriya hisobida qanday hisobga olinadi?

5. Ularning harakatini hisobga olishda (daromad va xarajat sifatidan) qanday hisobvaraqlardan foydalaniladi?
6. Tijorat banklarida material zaxiralar tarkibiga nimalar kiradi?
7. Materiallarning baholanishi qanday amalga oshiriladi?
8. Materiallarning sarflanishi qanday baholarda amalga oshiriladi?
9. Materiallarning sof sotish qiymati deganda nimani tuchunasiz?
10. Banklarga materiallar qaysi manbalardan kiritiladi?
11. Banklarda materiallarning chiqib ketishi bo'yicha moliyaviy natija qaysi hisobvarqlar hisobga olinadi?
12. Inventarizatsiya qachon o'tkaziladi va qaysi me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi?
13. Inventarizatsiya natijasida aniqlangan kamomad (aybdor shaxs aniqlanganda) summasi qaysi hisobvaraqlarga aks ettiriladi?
14. Inventarizatsiya natijasi salbiy (ijobiy) bo'lganda ushbu zarar (foyda) qaysi manba hisobidan qoplanadi?

#### **Adabiyotlar:**

1. “Ўзбекистон Республикасида асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 17.12.2004 йилда 1134-сон билан рўйхатга олинган. (янги таҳрири).
2. “Ўзбекистон Республикасида номоддий активларнинг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 14.01.2003 йилда 1199-сон билан рўйхатга олинган.
3. Ўзбекистон Республикаси банкларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 16.11.1998 йилда 533-сон билан рўйхатга олинган.
4. Ўзбекистон Республикаси банкларида КБТЕБнинг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 15.07.2005 йилда 1496-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
5. Банк В.Р. Организация и бухгалтерский учет банковских операций: Учеб. пос. - М.: ФиС, 2004, - 350 с.
6. Карнаух С.Ю. Оптимизация корреспондентских отношений коммерческого банка. -М.: «Финансы и статистика», 2004г.
7. Кроливецкая Л.П. и др. Бухгалтерский учет в коммерческом банке в проводках. –М.: Финансы и статистика - 2004, 192 стр.
8. Муругова И. А. Операционная техника и учет в банках: Учеб. пос. - Т.: Таш. фин. ин-т., 2004, - 69 с.
9. <http://www.glavbukh.ru/cg...> - 49к -
10. [www. buhgalt.ru](http://www.buhgalt.ru) (Российский журнал «Бухгалтерский учет»)
11. [www. consult.ru](http://www.consult.ru) (Бухгалтерский консультации)
12. [www. dis.ru](http://www.dis.ru) (Издательство «Дело и Сервис»)

## **6-Bob. Tijorat banklarida kredit operatsiyalari hisobi**

### **6.1. Tijorat banklarida kredit operatsiyalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari**

Kredit operatsiyalari (lotincha «creditum» - kredit degan ma'noni anglatadi.) deganda, shartlar asosida, ya'ni qaytarishlilik muddatlilik va to'lovlilik shartlari asosida ma'lum bir miqdordagi pulni qarzga berish tuchuniladi. Boshqacha qilib aytganda, qarzdor qarzni belgilangan muddat ichida qaytarib berishi va undan tashqari ma'lum summani to'lashi lozim. Bu summa qarzga olingan mablag'lar uchun to'lov bahosi bo'lib, u kredit uchun foiz deb ataladi. Odatda, zamonaviy bank kreditni pul shaklida qarzga beradi.

Bank o'z tabiati jihatidan moliya-kredit tashkiloti bo'lib, uning uchun kredit operatsiyalari, bank xizmatlarinig bir ko'rinishi hisoblanib, u boshqa bank operatsiyalari ichida asosiy o'rin egallaydi.

Bank o'z kredit operatsiyalari uchun faqatgina o'ziga tegishli bo'lgan pul mablag'larini ishlatmay, balki bunday pul mablag'larining manbalarini shakllantirishdan hosil bo'lgan pul mablag'larini ham ishlatadi. Bunda boshqa tijorat banklaridan olingan kredit bilan bir qatorda, bank shuningdek pul mablag'larini o'z omonatchilaridan va tashkilotlardan turli hisobvaraqlarga jalb etadi. Bu yerda mablag'lar saqlanadi va turli xil hisob-kitoblarda qo'llaniladi. Bunday pul mablag'larni jalb etish ham kredit xarakteriga ega, chunki u ham qaytarishlilik, muddatlilik va to'lovlilik shartlariga asoslanadi, bank esa bu yerda qarzdor sifatida namoyon bo'ladi.

Bank kreditlari muddatiga qarab turlicha bo'ladi (uzoq va qisqa); qarzdorning tashkiliy-huquqiy tuzilishiga qarab (davlat, xususiy va aksionerlik jamiyati, kooperativlar, uyushmalar, boshqa banklar, qo'shma korxonalar, fermerlar, xususiy shaxslar va hokazolar); tarmoqqa qarab, (sanoat qishloq xo'jaligi, kommunal kredit); maqsadiga qarab (mavsumiy xarajatlar uchun, to'lov hujjatlarni to'lash uchun, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun va boshqa asosiy aktivlar bilan bog'liq xarajatlarni moliyalashtirish) shuningdek boshqa mezonlarga qarab yirik va kichik kreditlarga farqlanadi.

Bank kredit berish uchun jalb qilingan barcha mablag'larni va o'z mablaishrini ishlatishi mumkin. Tijorat banklari bu mablag'larning bir qismini majburiy rezervlar sifatida Markaziy bankka o'tkazishi kerak va shuningdek, ularning bir qismini yuqori likvid mablag'lar shaklida saqlanishi lozim. Mablag'lar qoldig'i bankning kredit potensialini ifodalab, kredit berish uchun ishlatiladi. Bank foyda ko'rib ishlashi uchun o'z kredit potensialidan samarali foydalanishi lozim, bu esa zamonaviy sharoitlarda juda qiyin masala hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotida rejali iqtisodiyotdan farqli o'laroq, kredit munosabatlarining markazlashtirilgan qat'iy me'yorlari bo'lmaydi. Bu esa, bank va qarzdor o'zaro munosabatlari shartnoma asosida tuzilishini anglatib, ikkala tomon qam teng huquqli va o'z maqsadlariga asoslangan holda ularni mujassamlashtirib faoliyat ko'rsatadilar. Qarzdor kredit olish uchun o'ziga munosib bankni tanlashi va

bir yo‘la turli banklar kreditlaridan foydalanishi mumkin. Bank ham o‘z navbatida mijozlarni tanlash huquqiga ega va unga kredit berishda o‘zlariga muhim va foydali deb topgan shartlarni qo‘yishi mumkin.

Kreditlashni tashkil etish kredit munosabatlarning ikki sub'ekti - bank va qarz oluvchining o‘zaro majburiyatlari hamda manfaatlarini uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi. Kreditor sifatida banklarning olib boradigan faoliyati ular uchun me'yoriy bo‘lgan hujjat kredit siyosatida o‘z aksini topadi. Tijorat banklari kredit siyosatini mustaqil tuzadilar. Har bir bank siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa jihatlarni hisobga olgan holda, o‘z kredit siyosatini shakllantirishi bank kreditlash faoliyatining muhim tomoni hisoblanadi. Tijorat banking kredit siyosati kreditlarni boshqarishning asosi hisoblanadi.

Tijorat banklarida kredit siyosatiga quyidagicha ta'rif beriladi: bankning kredit siyosati — kreditlash jarayonida yuzaga keluvchi xatarlarni boshqarishda bank rahbariyati tomonidan qabul qilinadigan choralar va uslublarni belgilovchi hamda bank rahbariyati va xodimlarini kreditlar portfelini samarali boshqarishga doir ko‘rsatmalar bilan ta'minlovchi hujjatdir. Shuningdek tijorat banklarida kredit siyosati bankning kredit faoliyati maqsadlarini aniq ko‘rsatishi va aniqlab berishi shart deyiladi.

Tijorat banklarining kredit siyosati kredit menejmentini samarali olib borishning asosi hisoblanadi. Bu siyosat bank xodimlarining kredit berish, bankning kredit portfelini boshqarish bilan bog‘liq ob'ektiv standartlarini va mezonlarini aniqlab beradi. Kredit siyosatini to‘g‘ri tuzish va olib borish, barcha bo‘limlar tomonidan bu siyosat maqsadining aniq tushunilishi bank boshqaruviga kredit standartlarini to‘g‘ri olib borishiga, bank imkoniyatlarini to‘g‘ri aniqlashga asos hisoblanadi. Yaxshi ishlab chiqilgan kredit siyosati kredit xatarini boshqarish va uni kamaytirishga yaxshi imkon beradi.

Kredit siyosatining zarurligi shundaki, bank katta yoki kichikligidan, unda kam yoki ko‘p xodim ishlashdan qat'iy nazar, bankda bu siyosat bo‘lishi lozim. Chunki bu siyosat kredit bo‘yicha unifikatsiyalashgan umumiy qoida va tamoyillarning bajarilishini, operatsiyalar bajarilishining ketma-ketligini ta'minlaydi. Bankning kredit siyosati bankning hamma xodimlari - kichik xodimdan yoki bank boshqaruvi raisigacha bir xil bo‘lmog‘i lozim. Shuning uchun ham kredit siyosatini oldindan belgilab olingan qoida va echimlar to‘plami deyiladi.

Kreditlash siyosati va uning samaradorligi to‘g‘ri kredit narxlari belgilangan sharoitida muvaffaqiyatli bo‘lishi mumkin. Kredit siyosatini samarali olib borishda bank xodimlari bank mijozlarining mablag‘larini kimlarga foydalanishga berish mumkinligini yaqqol bilishi lozim.

Bank qanday kreditlar, qancha miqdorda, qanday shaklda, kimga, qaysi shartlar bilan berilishini hal qilishi zarur. Biznesning shunday turlari borki, bank kredit bera turib ular bo‘yicha qiyin ahvolga tushib qolishi mumkin. Shuning uchun har bir faoliyat xatar bilan bog‘liq ekanligini hech qachon esdan chiqarmaslik lozim. Bankning kredit siyosati uniyag faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavfli holatlarning oldini olishga, buning uchun depozitlar va kreditlar o‘rtasidagi nisbatning, bank majburiyatlari bilan kapitali o‘rtasidagi va boshqa ko‘rsatkichlarning me'yorda bo‘lishini taqozo qiladi. Oqilona kredit siyosati

beriladigan kreditlarning sifatini oshiradi. Shuning uchun kredit siyosatining asosiy maqsadi boshqaruv jarayoni, fondlarning yetarliligi, xatarlarni sifat darajasi bo'yicha turkumlari, kredit portfelining balansi, majburiyatlarning tarkibiy qismlarini ajratish kabi elementlarini o'z ichiga olmog'i lozim. Endi biz bank siyosatiga to'xtaladigan bo'lsak, bank siyosati - bankning depozit siyosati, kredit siyosati, foiz siyosati, valuta siyosati, mijozlarga kassa-hisob xizmatini ko'rsatish siyosati va boshqa bank xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha siyosati, banklarning likvidligini ta'minlash siyosati, kadrlar siyosati majmuasidan iboratdir.

Bank kredit siyosatining mazmuni quyidagilardan iborat: bank kredit portfelini aniqlash va shakllantirish bilan bog'liq masalalar; bank raisining kredit faoliyati uchun javob beradigan o'rinbosari, kredit qo'mitasi raisi va kredit inspektoriga yuklangan vakolatlar ro'yxati; bankning kredit berish sohasidagi huquqlari va axborot taqdim etish bo'yicha jami majburiyatlar; kredit arizalari bo'yicha tekshirish va qaror chiqarish tizimi bayoni; kredit arizasiga ilova qilinadigan zaruriy hujjatlar va kredit ishida albatta saqlanadigan hujjatlar ro'yxati; kredit ishlari saqlanishi va tekshirilishi uchun kim javobgarligi, kim va qanday holatda ularni olish huquqiga egaligi to'g'risida batafsil ma'lumotlar; kreditning ta'minlanganligi va uni qabul qilish, baholash va amalga oshirishning asosiy qoidalari; barcha kreditlar sifatini belgilaydigan me'yorlar bayoni; eng yuqori kredit imtiyozlarini belgilash va ko'rsatish; bank xizmat ko'rsatadigan mintaqa, kredit qo'yilmalarining asosiy qismi joriy etiladigan tarmoq, iqtisodiyot sohasi yoki sektori; u muammoli kreditlar tarkibi va tahlili, bunda muammolarni qanday hal etilishi ehtimollari ko'rsatiladi. Qolgan hujjatlarda ta'qiqlanadigan yoki nomaqbul kredit turlari tavsiflanadi.

Kredit siyosati malakali tuzilib, bank rahbaridan tortib operatorgacha barcha darajalarda me'yorda amalga oshirilsa, bu bank rahbariyatiga to'g'ri qarorlar chiqarish, ortiqcha xatarlardan xolos bo'lish, bank kreditlarini to'g'ri baholash imkonini beradi. Shu bilan bir vaqtda kredit siyosati siyosiy, iqtisodiy va huquqiy shartlarini hisobga olgan holda ancha yumshoq bo'lishi darkor.

## **6.2. Tijorat banklarida kredit operatsiyalarini amalga oshirishda kreditlash tamoyillari**

O'zbekiston Respublikasi qududida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga kredit berish tijorat banklari tomonidan «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonun asosida va boshqa me'yoriy hujjatlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Kreditlar O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida» gi Qonuniga asosan kredit o'z kapitali va mustaqil balansiga, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga beriladi. Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga, ularning mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, shartnoma asosida qisqa va uzoq muddatli kreditlar beradilar. Kredit mijozning hisob-kitob varag'i joylashgan bankda beriladi. Zarar ko'rib ishlaydigan, nolikvid balansga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga kredit berilmaydi, ilgari berilgan kreditlar esa belgilangan tartibda muddatidan ilgari undirib olinadi. Kredit resurslaridan uzoq muddatli moliyaviy nobarqaror xo'jasizlik va zararlarni qoplash uchun foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Kreditlar muddatiga ko'ra qisqa va uzoq muddatli turlarga bo'linadi.

Qisqa muddatli kreditlar amal qilish muddati 12 oydan oshmaydigan kredit bo'lib, uning muddati uzaytirilishi kreditlanayotgan tadbirlarni o'tkazish muddati, ularning qoplanishi va boshqa shartlardan kelib chiqqan holda belgilanadi. Qisqa muddatli kreditlar kreditlarning boshqa turlariga nisbatan likvidliroq hisoblanadi. Uzoq muddatli kreditlar 3- 5 yildan ortiq muddatga beriladi.

Kreditlash jarayoni bir nechta tamoyillar asosida amalga oshiriladi: kreditning muddatliligi; kreditning qaytarilishligi; kreditning ta'minlanganligi; kreditning to'lovliligi; kreditning maqsadliligi.

Kredit iqtisodiy munosabatlarni belgilangan tizimi sifatida boshqa pul munosabatlaridan farq qiladi, ya'ni pulning xarajati qaytarib berish sharti bilan amalga oshiriladi.

Kreditning keyingi tamoyili muddatlilik bo'lib, u qaytarishlik tamoyili bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Kreditlashning muddatliligi ikki tomonlama xarakterga ega. Birinchidan, kreditning mohiyati vaqtincha foydalanishga berilgan mablag'larning qaytarilishinigina bildirib qolmay, balki bu qaytarilishni aniq muddatlarini belgilashni ham taqozo etadi. Kreditning muddati, bir tomondan foydalanishga berilayotgan kredit resurslarining bo'sh turish muddati bilan belgilansa, ikkinchi tomondan qarz oluvchining mablag'larga bo'lgan vaqtinchalik ehtiyojlarining muddatiga bog'liq. Kreditlash muddatliligining bu ikki tomonlama xarakteri inobatga olinganda vaqtinchalik foydalanishga berilgan mablag'larni to'liq va belgilangan muddatda qaytarilishini ta'minlashi mumkin.

Kreditning muddatliligiga rioya qilish banklar uchun ham, qarz oluvchilar uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buning hisobiga bank kredit resurslarining aylanishini jadallashtirsa va ulardan oqilona foydalanishga erishsalar, xo'jaliklar o'z daromadlarini ko'paytirish, o'z va qarz mablag'laridan foydalanish samarasini oshirishlari mumkin. Kredit muddatini uzaytirish aksariyat hollarda bankaing ruxsati bilan amalga oshiriladi. Kredit muddati qarz olingan mablag'larni qaysi davrgacha foydalanishini hisobga olgan holda belgilanadi.

Qaytarilish tamoyili kreditning mohiyatini ifodalaydi. Bank tomonidan mijozlarga beriladigan har bir so'm pul mablag'lari yana bankka qaytarilishi lozim. Qaytarib berishning iqtisodiy asosi sifatida mablag'larning uzluksiz doiraviy aylanishi hisoblanadi. Qaytarish tamoyilining shunday muhim xususiyati borki, kreditni boshqa tovar-pul munosabatlarining iqtisodiy kategoriyalaridan farqi bo'lgan iqtisodiy kategoriya sifatida ajratib turadi. Qaytarilish kreditning ajralmas atributi hisoblanadi.

Kreditning ta'minlanganligi kredit berilishiga asosan, qarz oluvchining mulki, moddiy boyliklar zaxiralari, ko'chmas mulki yoki ishlab chiqarish xarajatlari summasiga mos kelishi bilan belgilanadi. Bu o'z navbatida kreditni o'z muddatida qaytarilishiga kafolat berilishini tasdiqlaydi. Olingan kredit mablag'lari korxonada ishlab chiqarish zaxirasi, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki tayyor mahsulot hamda mavjud moddiy boyliklarni ta'minlash uchun beriladi. Bu tamoyil asosan korxonalarga berilgan kreditlar yoki tomonlar majburiyatlari bilan real ta'minlanadi.

O'zbekiston Respublikasida banklar faoliyatining xalqaro bank amaliyotiga yaqinlashib borayotgan sharoitda kreditning ta'minlanganligi sifatida tovar-moddiy boylik va xarajatlardan tashqari garov, kafolat va kafillik kabi shakllari ham

amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Bu holat bank xatarlarini kamaytirgan holda kreditlarning bankka o'z vaqtida qaytishini ta'minlaydi. Kreditning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash uchun kredit shartnomasiga ko'ra qarz oluvchi garovga ma'lum qiymatga ega bo'lgan mol-mulkni qo'yib rasmiylashtiradi. Agar kredit oluvchi kreditni o'z vaqtida qaytara olmasa, u holda garovni sotish choralari ko'riladi. Kredit miqdori garovga qo'yilgan mulk qiymatining 50 foizidan 80 foizigacha miqdorida beriladi.

Kreditlashning yana bir tamoyili - olingan kredit uchun haq to'lash yoki foizlilikdir. Bunda shartnomaga ko'ra kredit oluvchi- korxonaga o'z ehtiyoji uchun kreditga olgan pul mablag'laridan vaqtincha foydalanganligi uchun bankka belgilangan haqni to'lashi lozim. Amaliyotda bu tamoyil bankning foiz mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bankning foiz stavkasi bu kreditning «narxidir». Kredit uchun haq to'lash korxonalarini xo'jalik hisobiga, shu jumladan, resurslarni ko'payishiga hamda jalb qilingan, mablag'lardan foydalanishga ta'sir etadi. Bank muassasalari kredit foizi hisobidan o'z xarajatlarini qoplaydi. Kredit uchun haq to'lash tamoyili qarzga olingan mablag'lardan unumli foydalanish va kreditni qaytarish muddatini tezlashtirish maqsadida korxonaga-iqtisodiy ta'sir ko'rsatish vositasidir. Bank foizi kredit turlariga qarab turlicha belgilanadi. Qaytarilish muddati o'tib ketgan kreditlar uchun oshirilgan miqdorda foiz olinadi, bu esa qaytarish muddati shartlariga qat'iy rioya qilishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kredit to'lovi miqdorini belgilashda ahamiyat beradigan quyidagi asosiy tamoyillar mavjud:

–O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga beriladigan kreditlar bo'yicha o'rnatilgan bazaviy foiz stavkasi;

–banklararo kredit bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi, ya'ni aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun boshqa banklardan sotib olingan resurslar bo'yicha;

–turli depozit hisobvaraqlar bo'yicha mijozlarga bank tomonidan to'lanadigan o'rtacha foiz stavkasi;

–bankning kredit resurslarining tarkibi (jalb qilingan mablag'lar hissasi yuqori bo'lganda kredit narxi ham yuqori bo'ladi);

–kreditga bo'lgan talab;

–talab qilinayotgan kredit muddati va kredit turi, ya'ni uning ta'minlanganligiga bog'liq ravishda xatar darajasi;

–mamlakatdagi pul aylanishining muvozanati (inflyatsiya sur'ati yuqori bo'lsa kredit shunchalik qimmat bo'ladi, chunki pul-qadrsizlanishi tufayli bankning o'z resurslarini yo'qotish xatari ortadi) va boshqalardir.

Kreditning mijoz tomonidan maqsadli yo'naltirilishi tamoyili qarz oluvchi zimmasiga pul mablag'larini faqat kredit shartnomasida ko'rsatilgan maqsadlar uchun sarflashni ko'zda tutadi. Uzoq muddatli kredit maqsadli tarzda aniq qurilish ob'ektlari va asbob-uskunalarni sotib olish uchun biznes-reja asosida beriladi.

Kreditning maqsadli yo'naltirilishini ta'minlash uning o'z vaqtida qaytarilishi uchun real shart-sharoitlarni yaratib beradi. Bu tamoyilga rioya qilish bank muassasalari tomonidan qarz oluvchi korxonalarining hisobotlari asosida nazorat qilinadi.

Shunday qilib, tijorat banklari tomonidan berilgan kredit qarz oluvchi tomonidan boshqa maqsadga ishlatilgan bo'lsa, u holda belgilangan tartibda kredit muddatidan ilgari qaytarib olinadi va belgilangan tartibda choralar ko'rilishi mumkin. Bankning kreditlash tamoyillarining barchasini amaliyotda yalpi qo'llanilishi bank manfaatlarini himoyalashga yordam beradi.

### **6.3. Tijorat banklarida kredit operatsiyalarining turlari va ularning shakllari**

Jahon amaliyotida bank kreditlarini yagona, umumlashgan tasnifi yo'q, chunki kreditlarni turli xil shakllari har bir mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, uning urf-odatlariga, aholi orasida kreditlarni berish va qaytarish tarixan shakllangan usullariga bog'liq bo'ladi. Shunday bo'lsa ham eng ko'p uchraydigan bank kredit operatsiyalarini turli xil mezonlar va o'lchovlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtirish mumkin. Bankning kredit operatsiyalarini quyidagi mezonlari bo'yicha tasniflanadi:

1. Bank kreditlarini qarz oluvchilarning guruhlari bo'yicha tasniflanishi mumkin. Bank kreditlarini oluvchilar bo'lib hukumat, boshqa banklar, xo'jalik sub'ektlari, turli moliya tashkilotlari, aholi hisoblanadi.

2. Kreditlar maqsadi yoki qaysi sohaga yo'naltirilishi bo'yicha: sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, investitsion, iste'mol va boshqa kreditlarga bo'linadi.

Bank kreditlari ishlatilishi sohasi bo'yicha 2 xil bo'lishi mumkin: asosiy kapitalni moliyalashtirish uchun yoki aylanma kapitalni moliyalashtirish uchun kreditlar beriladi. Bular o'z navbatida ishlab chiqarish yoki muomala sohasiga yo'naltiriladigan kreditlarga bo'linadi. Inflyatsiya sharoitida tijorat banklari amaliyotida savdo va chayqovchilik operatsiyalarini moliyalashtirishga yo'naltirilgan kreditlar aksariyat qismni tashkil etadi.

3. Hajmi bo'yicha kreditlar katta va kichiklarga bo'linadi. Lekin xalqaro amaliyotda bu kreditlarni belgi bo'yicha yagona o'lchov (mezon) i yo'q. XVF, ETTBning nuqtai nazaridan 10000 AQSh dollarigacha bo'lgan summadagi kreditlar kichik kreditlarga kiradi.

4. Qaytarish muddati bo'yicha kreditlar talab qilinguncha va muddatli bo'ladi. Muddatli kreditlar qisqa va uzoq muddatlilarga bo'linadi. Kreditlarni bu mezon bo'yicha turli mamlakatlarda farqlanadi. Aksariyat banklar asosan qisqa muddatli va uzoq muddatli kredit berish bilan shuqullanadi.

5. Ta'minlanganligi bo'yicha kreditlar ta'minlanmagan va ta'minlangan kreditlarga bo'linadi. Ta'minlangan kreditlar ta'minlanganlik xarakteriga qarab garovli, kafolatlangan, sug'urtalangan va hokazolarga bo'linadi. Ta'minlanmagan kreditlar ishonchli deb ham ataladi va odatda faqat solo-veksel orqali taqdim etiladi. Ta'minlanmagan kreditlar qarz oluvchining obro'sini hisobga olgan holda va uning daromadlari darajasini baholashdan so'nggina beriladi. Kreditning sifati past bo'lganda ham u ta'minlanmagan kredit deb yuritiladi va bunda kreditlar bo'yicha kreditning qaytmaslik xatari yuqori bo'ladi.

6. Berilish usullari bo'yicha kreditlar, qoplash uchun va to'lov kreditlarga bo'linadi. Birinchi holatda kredit qarz oluvchining hisobvarag'iga xarajatlarni qoplash uchun o'tkaziladi. Bunda yana avans xarakteridagi kredit mablag'larini o'tkazilishi ham nazarda tutiladi. Ikkinchi holatda bank krediti bevosita naqd pulsiz



hisob-kitoblarda hisob hujjatlarini to'lash uchun beriladi. Shu bilan birga, bir martalik kreditlar ham bo'ladi, ya'ni shartnomada belgilangan muddat va summada taqdim etiladi. Biroq ko'pchilik mamlakatlarda kredit liniyalari keng qo'llaniladi.

7. Bank kreditlarini qaytarilish tartibi bo'yicha 2 guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga bir vaqtda qaytariladigan kreditlar, ikkinchi guruhga bir necha muddatda bo'lib-bo'lib to'lanadigan kreditlar kiradi. Odatda yuridik shaxslar va aholiga joriy ehtiyojlarni qoplash uchun naqd pul mablag'lari kerak bo'lganda beriladigan qisqa muddatli kreditlar, bir vaqtda qaytariladigan kreditlar hisoblanadi. Bu yerda asosiy qarz va foizlarni yagona summada kredit muddati tugashi bilan qaytariladi. Bir necha muddatda qaytariladigan kreditlar bu ikki yoki undan ortiq to'lovlar bilan amalga oshiriladigan kreditlar hisoblanadi. Bu guruhga turli xil kreditlar: tijorat, ochiq schyot bo'yicha, veksel, lizing, faktoring, forfeiting va boshqalar kiradi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda bir kecha muddatda qaytariladigan kreditlar yuridik va jismoniy shaxslarga tovarlar va ko'chmas mulklarni sotib olish uchun beriladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlashda keng qo'llaniladi. Jahon moliya bozorlarida investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun kreditlar bir necha muddatlarda qaytarish sharti bilan beriladi.

8. Foiz stavkalarining turlari bo'yicha bank kreditlarini 2 guruhga bo'lish mumkin: qat'iy foizlardagi kreditlar va suzuvchi foiz stavkalaridagi kreditlar. Kreditlar kreditlashning butun muddatiga beriladigan va qayta ko'rib chiqilmaydigan qat'iy foiz stavkalari shartlarida berilishi mumkin. Qarz oluvchi bu holatda foiz stavkalari bozorda konyuktura o'zgarishiga qaramasdan, kreditdan foydalanganligi uchun o'zgarmas kelishilgan stavkada foiz to'laydi. Bu ham kreditorga, ham qarz oluvchiga qulay, chunki ikkala tomon ham berilgan kreditdan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan o'z daromad va xarajatlarini to'g'ri hisoblab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qat'iy foiz stavkalari odatda qisqa muddatli kreditlashda qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda kreditlarni berishda qat'iy va suzib yuruvchi foiz stavkalarining har ikkalasi ham keng qo'llanilmoqda. Suzib yuruvchi foiz stavkalari -bu kredit bozorlarida vujudga keladigan holatlarga bog'liq bo'lgan doimiy o'zgaradigan foiz stavkalaridir.

9. Kredit qaysi valutada berilishiga qarab ham guruhlarga bo'linadi. Odatda tijorat banklari kreditlarni milliy valutada yoki chet el valutasida berishi mumkin. O'zbekistonda milliy valuta va chet el valutasidagi kreditlar ko'p qo'llanilmoqda.

10. Kreditlar soni bo'yicha kreditlar quyidagi guruhlarga bo'linishi mumkin: yagona bank beradigan kreditlar; sindikatlashgan kreditlar; parallel kreditlar. Amaliyotda bir bank tomonidan beriladigan kreditlar keng tarqalgan. Biroq ayrim mamlakatlar va integratsion guruhlar iqtisodiyotning rivojlanish imkoniyatiga qarab yagona bank imkoniyati yetmaydigan yirik kreditlarga ehtiyoj sezilmoqda. Bu esa banklarning guruhlarga qo'shib sindikatlashgan kredit berishga undamoqda.

Sindikatlashgan kredit deganda, birlashgan 2 yoki undan ortiq kreditorlar bir qarzdorga kredit taqdim etish tushuniladi. Bir guruh bank-kreditorlar ma'lum muddatga bo'sh turgan moliyaviy resurslarini ma'lum bir ob'ekt yoki qarzdorni kreditlash maqsadida birlashtiradi. Bir yoki etakchi bank-koordinatrlarning katta bo'lmagan bir guruhi butun sindikat nomidan qarz oluvchi bilan kredit bitimi shartlari

bo'yicha muzokaralar olib boradi, kerakli summa yig'ishini ta'minlaydi. Amaliyotda ikki yoki undan ortiq banklar qarz oluvchiga parallel kreditlar berish holatlari ham bo'lishi mumkin. Sindikatlashgan kreditdan farqli o'laroq, bu holatda mijoz bilan har bir bank alohida ish olib boradi, so'ngra esa umumiy kredit shartnomasini tuzadilar.

Shunday qilib, tijorat banklarining kreditlari qaysi belgilarga qarab tasniflanmasin, ularni berishdan maqsad mijozning mablag'ga bo'lgan ehtiyojini qondirgan holda bankka yuqori daromad keltirishini ta'minlashdan iborat.

#### **6.4. Tijorat banklarida kredit operatsiyalarini hujjatlashtirish va ularning buxgalteriya hisobi**

Tijorat banklarida kredit operatsiyalarini rasmiylashtirish O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan va Adliya vazirligidan ro'yxatdan o'tgan yo'riqnoma asosida amalga oshiriladi. Kreditni berish va hujjatlashtirish tartibi hozirgi paytda markazlashtirilmagan va u tijorat tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Lekin amaliyotda ko'rsatilishicha, kreditlashning umumiy ishlab chiqilgan tartibi hamon mavjud bo'lib, unga barcha tijorat banklari amal qiladilar. Kredit olish uchun ariza, qarzdor kredit xizmatlaridan foydalanish uchun munosib bankni tanlagandan so'ng rasmiylashtiradi va taqdim etiladi. Bunda mijoz bankning kredit salohiyati hajmini, uning passivlari, bankning ishonchlilik darajasini, bankning ta'sischilar tarkibi, uning tarmoq xarakteri va u yoki bu operatsiyalarga moslashuvi va ixtisoslashuvi, shuningdeq, kredit bo'yicha summa, foiz va kredit muddatlarini inobatga olishi mumkin. Bu kabi axborot manbalari sifatida ochiq muhr, shuningdeq bank mijozlari bilan norasmiy shartnomasi bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy nobarqarorlik va doimiy ravishdagi kredit qaytarilmasliklar sharoitida banklar kreditni shu bankda hisob-kitob varag'iga ega bo'lgan qarzdorlarga berishni ma'qul ko'radilar, bu esa qarzdor tomonidan bankni tanlash imkoniyatini cheklaydi. Bank qarzdorni tanlagandan so'ng, qarzdor arizani rasmiylashtiradi va unda ma'lum miqdordagi kredit summasi, muddati va maqsadlarini belgilaydi. Ariza qarzdor-tashkilot rahbarining imzosi va bosh buxgalter imzosi bilan tasdiqlanishi kerak. Bunday ariza kreditlashning quyidagi bosqichlarini amalga oshirish uchun asos bo'ladi. Kreditga layoqatlilikni baholash uchun bank mijozidan o'tgan davrdagi hisoboti hujjatlarni (hisobot, buxgalteriya balansi ilovasi bilan kvartal va yillik uchun) talab qiladi, ko'rsatkichlarni yanada aniqroq tekshirishga ehtiyoj tug'ilganda boshlang'ich buxgalteriya hujjatlari va agar mumkin bo'lsa uzoq muddatli hisobotlar talab qilinadi.

Kreditga layoqatsizlik xatarini oldindan ko'ra bilish ko'pincha oson kechmaydi, chunki kerakli paytda mijozning faoliyatida kutilmagan moliyaviy qiyinchiliklar vujudga kelishi mumkin. Bu qiyinchiliklar mijozning qobiliyatsizligi tufayli uning mol yetkazib beruvchilari, xaridor va boshqa tashqi omillarning xatosi va muammosi bunga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun bank krediti operatsiyalarining har bir turi kreditning qaytmaslik xatari bilan bog'liq bo'ladi. Bunday xatarni pasaytirish uchun bank bo'lajak mijozning mavjud o'tgan moliyaviy ahvoli bo'yicha kreditga layoqatliligini baholab, salbiy tomonlarni oldindan bilishga, mijozning kelajak muammolarini ko'rishga intiladi. Qisman bu potensial mijozning hisobot va balansini tahlil qilishga undaydi.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari alohida bir kredit muassasa singari o'zining kredit siyosatiga ega. Ya'ni har bir bank o'zining bo'sh turgan mablag'larini o'zi xohlagan yo'nalishga, ko'proq daromad olishga yo'naltiradigan bo'ldi.

Mijoz kredit olish uchun bankka belgilangan tartibda hujjatlar paketini rasmiylashtirib topshirganidan keyin kredit kommissiyasining qaroriga ko'ra kredit berish lozim deb topilib, bank va kredit oluvchi o'rtasida imzolangan kredit shartnomasiga asosan mijozga kredit beriladi. Buning uchun mijozga alohida kredit hisobvarag'i ochiladi. Ushbu hisobvaraqlarning debetida mijozlarga kreditlar beriladi. Bank tomonidan berilgan kreditlar qaytarilganda yoki muayyan kreditning maqomi o'zgarishi munosabati bilan boshqa turga o'tkazilayotganda va ushbu kreditlar bo'yicha ko'rilgan zarar qoplanayotganda tegishli kredit hisobvaraqlari kreditlanadi. Berilgan kreditlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar uchun zaxiralar bankning xarajatlari hisobidan yaratiladi. Ushbu zaxiralar qarzdorning moliyaviy holatini berilgan kreditning ta'minlanganligi va qaytmaslik xatarlari baholash natijasida yaratiladi.

Demak, tijorat banklarida 11900- 13200 gacha bo'lgan hisobvaraqlarda qisqa muddatli kreditlar va 14500-15500 gacha bo'lgan hisobvaraqlarda esa uzoq muddatli kreditlarning buxgalteriya hisobi yuritiladi.

13100- «Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar» hisobvaraqlarning debet tomonida tegishli bank korxonasi, tashkilot, jismoniy shaxslarga berilgan qisqa muddatli kreditlar, kredit tomonida ularning qaytarilishi aks etadi. Yuqoridagi hisobvaraqlarning barchasi bir qator ikkinchi tartibli hisobvaraqlarni o'z ichiga olib, ularda muddatli, muddati o'tgan, qayta ko'rilayotgan kreditlar bo'yicha alohida-alohida hisob yuritiladi.

Agar xarid qilingan tovarning haqini darhol to'lash lozim bo'lsa, lekin buning uchun firmaning o'z mablag'i yetmasa, bunday hollarda firmada bir martalik qarz mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ladi. Bu ehtiyojni qondirish uchun "kredit liniyasi ochilmagan" kredit hisob varag'idan foydalaniladi. Bunday hisob varaqdan kredit berish bir marta kredit berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunday kreditning har biri bo'yicha bank alohida qaror qabul qiladi.

Korxonasi va tashkilotlarga yoki alohida olingan jismoniy shaxslarga kredit hisobvarag'i ochilgandan so'ng ular bo'yicha kreditning berilishi va qaytarilishi bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin. Har bir kreditning berilishi kredit kommissiyasi farmoyishi asosida amalga oshiriladi, ya'ni kredit bo'limiga mijozga kredit berish to'g'risidagi farmoyishini hisob operatsion bo'limi mas'ul ijrochilariga beradilar. Mas'ul ijrochilar farmoyishda ko'rsatilgan rekvizitlar asosida kredit berish bo'yicha buxgalteriya provodkalarini bajaradilar. Kredit hisobvaraqlarining o'zi muddatli, muddati o'tgan, qayta ko'rilayotgan kabi kreditlar bo'yicha alohida yuritiladi.

Kredit berilayotganda korxonaning hisob-kitob hujjati to'lanayotgan bo'lsa, pul o'tkazilishi lozim bo'lgan mol sotuvchi yoki xizmat ko'rsatgan korxonasi hisobvarag'iga kredit summasi o'tkaziladi. Pul tushirilishi lozim bo'lgan korxonaga boshqa bank bo'limi xizmat ko'rsatsa kredit-summasi kredit berayotgan bankning vakillik hisobvarag'i orqali tegishli bankga o'tkaziladi va quyidagicha buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: Dt 13101-«Xususiy korxonalar va nodavlat

korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar», Kt 16101 -«Bankning vakillik hisob varag‘i yoki 20200 «Mijozning hisobvarag‘i».

16103 -hisobvarag‘ida bank tomonidan xususiy firmalar shirkatlar va jamoa xo‘jaligi hamda korxonalar, nodavlat korporatsiyalar va shu kabi xususiy mulkchilik shakliga ega bo‘lgan korxonalariga berilgan qisqa muddatli kreditlarning hisobi yuritiladi. Bu hisobvaraqlar bo‘yicha analitik hisob har bir qarzdor va kredit turlari bo‘yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda olib boriladi.

Kredit oluvchi va bank o‘rtasidagi tuzilgan kredit shartnomasiga binoan kreditning qaytarish muddatlari belgilanadi. Kreditni qaytarish muddati tugagandan so‘ng kreditning qaytarilishi quyidagicha buxgalteriya yozuvi bilan rasmiylashtiriladi: Dt 20208 - «Talab qilib olunguncha saqlanadigan hisobvarag‘i», Kt 13101- «Xususiy korxonalar va nodavlat korxonalariga beriladigan qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag‘i. Bu buxgalteriya o‘tkazmasi mijozning talab qilib olunguncha saqlanadigan depozit bo‘yicha hisobvarag‘ida kreditni qaytarish uchun yetarli pul mablag‘lari bo‘lgan holda amalga oshiriladi. Agar qarzdorning qarzni qaytarishga mablag‘i bo‘lmasa, kredit summasi, 13101- "Muddati o‘tgan xususiy korxonalariga va nodavlat korporatsiyalariga berilgan hisobvarag‘i”ga o‘tkaziladi va quyidagicha buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: Dt 13105- «Xususiy korxonalariga berilgan muddati o‘tgan qisqa muddatli kreditlar», Kt 13101 – «Xususiy korxonalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag‘i.

Qaytarish muddati kelganda to‘lanmagan va shundan so‘ng 90 kun o‘tgandan so‘ng qaytib kelmagan kreditlar 13109 -"Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli shartlari qayta ko‘rib chiqiladigan kreditlar" balans hisobvarag‘iga o‘tkaziladi. Korxonalar hisobvarag‘iga pul kelib tushgandan so‘ng kreditni qaytarishda quyidagicha buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: Dt 20208-«Talab qilib olinguncha saqlanadigan hisobvarag‘i», Kt 13101– «Xususiy korxonalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag‘i.

O‘zbekiston Respublikasining qonuniy hujjatlarida “Pul mablag‘larini jalb qilish hamda ularni qaytarishlik, to‘lovlilik va muddatlilik shartlari asosida o‘z nomidan joylashtiruvchi muassasa bankdir” deb qayd etilgan. Shu boisdan, banklar va boshqa kredit tashkilotlari pulni uning sohiblariga foiz to‘lash sharti bilan o‘z holda jamlaydilar va o‘z nomidan qarzga berib, foiz oladilar. Bunda uch sub'ekt, pul egasi, kredit tashkiloti va qarz oluvchining kredit munosabati paydo bo‘ladi.

Hozirgi kunda har bir tijorat banki o‘zining kredit siyosatini ishlab chiqib, kredit munosabatlarini ushbu siyosat orqali yuritadilar va Markaziy bank esa kreditlash bo‘yicha umumiy ko‘rsatmalar beradi. Bank tomonidan beriladigan kreditlar muddatiga ko‘ra, qisqa va uzoq muddatli kreditlarga bo‘linadi. Qisqa muddatli kreditlar 1 yil muddatga, uzoq muddatli kreditlar esa 5 yildan ortiq muddatga beriladi.

Qisqa muddatli kreditlarning ham har xil turlari mavjud, ular bir- biridan kredit berish shartlari, ta'minlash tarzi, qoplash muddatlari bilan farq qiladi. Qisqa va uzoq muddatli kreditlash operatsiyalarining hisobini yuritish uchun tijorat banklarining hisobvaraqlar rejasida bir qator asosiy hisobvaraqlar ochilgan bo‘lib, ular 11900-15500 tartibda ochilgan birinchi va ikkinchi tartibli hisobvaraqlardan tashkil topadi.

Ushbu balans hisobvaraqlarida bankning rezident hamda norezident bo'lgan shaxslarga milliy va chet el valutalarda bergan kreditlarning hisobi olib boriladi. Kreditlar muddati, qarzdorlar va kreditning maqomi bo'yicha tasniflanadi. Kreditlar maqomi bo'yicha quyidagicha tasniflanadi:

–muddati o'tgan kreditlar - bank va mijoz o'rtasida tuzilgan kredit shartnomasiga ko'ra o'z vaqtida qaytarilmagan kreditlar. Bu toifadagi kreditlar muddatsiz hisoblanib, imkoniyati bo'lishi bilan undirib olinadi;

–shartlari qayta ko'rib chiqilgan kreditlar - o'zaro qayta ko'rib chiqilgan yoki qayta tuzilgan shartnomalarga asosan muddati, yangi foiz stavkasi yoki ta'minlanganlik holatiga qo'shimcha talablar va shu kabi boshqa shartlarning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan kreditlardir. Muddati o'tgan kreditlar bo'yicha foizlar ko'zda tutilmagan holatlar alohida hisobvaraqda hisobga olib boriladi va qarzdor kreditni qaytarayotganda foizlari ham birga undirib olinadi.

Ushbu hisobvaraqlar boshqa banklarga va mijozlarga berilgan kreditlar summasiga debetlanadi. Bank tomonidan berilgan kreditlar qaytarilganda yoki muayyan kreditning maqomi o'zgarishi munosabati bilan boshqa turga o'tkazilayotganda va ushbu kreditlar bo'yicha ko'rilgan zarar qoplanayotganda tegishli kredit hisobvaraqlari kreditlanadi.

Berilgan kreditlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar uchun zaxiralar bankning daromadlari hisobidan yaratiladi. Ushbu zaxiralar qarzdorning moliyaviy holatini, berilgan kreditning ta'minlanganligi va qaytarilmaslik ehtimollarini baholash natijasida yaratiladi.

Kredit operatsiyalarini hisobga oluvchi hisobvaraqlarning barchasi bir qator shaxsiy hisobvaraqlarni o'z ichiga olib, ular muddatli, muddati o'tgan, qayta ko'rib chiqilgan kreditlar bo'yicha alohida-alohida hisob yuritiladi. Agar kredit hisobvarag'i 01 bilan tugasa berilgan kredit, 05 bilan tugasa berilgan muddati o'tgan kredit, 09 bilan tugasa berilgan shartlari qayta ko'rib chiqilgan kreditlarni tasniflaydi. Kredit operatsiyalari kredit hisobvaraqlarida aks yetiriladi. Agar xarid qilingan tovarning haqini darhol to'lash lozim bo'lsa, lekin buning uchun firmaning xususiy mablag'i yetmasa, bunday hollarda firmada bir martalik qarz mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ldi deyishadi. Bu ehtiyojni qondirish uchun "kredit yo'li ochilmagan" kredit hisobvarag'idan foydalaniladi. Bunday hisobvaraqdan kredit berish bir martalik kredit berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunday kreditning har biri bo'yicha bank alohida qaror qabul qiladi. Bu shuni bildiradiki, agar kelgusida yana kredit zarur bo'lsa, mijoz rahbariyati bank talab qilgan hujjatlarning yangi to'plamini to'liq ishlab chiqishi, xuddi birinchi kredit olinganidek muzokaralar olib borishi va barcha talablar bajarishi lozim.

Shuning uchun, agar kredit resurslariga ehtiyoj uzoq muddatli va takrorlanuvchan ekanligi oldindan tahlil qilinsa "kredit yo'li ochib" kredit berish to'g'risida shartnoma tuzish qulayroq bo'ladi va arzonroq tushadi. Kredit yo'li, bu mijoz bilan bank o'rtasida belgilangan summada qarzlarni turkumini berish to'g'risida tuzilgan kelishuvdir.

Kredit yo'lini ochishda bank tomonidan kreditlash limiti belgilanadi. Shu limit doirasida kredit berishda bank bilan qo'shimcha muzokaralar olib borish talab qilinmaydi. Kredit yo'lining ochilishi shuni bildiradiki, mijozga yetkazib berilgan

tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun bank kredit summasi doirasida mijozning hisob-kitob hujjatlari bo'yicha pul to'laydi. Shu bilan birga, bank pulni hujjatlar topshirilgan kuni to'lashga majbur. Kredit o'z vaqtida berilmaganligi va mijozning tovar yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitobni kechikib amalga oshirilganligi uchun bank javobgar hisoblanadi.

Kredit olish uchun alohida kredit yo'lini ochish shart emas. Bank bilan uning mijozni o'rtasida maxsus bitim tuzilib, shu bitimga asosan mijozga uning hisob-kitob varag'ida qolgan mablag'dan ortiq summadagi to'lovlarni amalga oshirishga ruxsat etiladi. Kreditning bunday turi overdraft deyiladi. Shartnomada overdraft qarzning eng katta summasi kredit berish shartlari- kreditni qoplash tartibi, foiz darajasi belgilanadi. Overdraftda mijozning hisob-kitob varag'iga kelib tushadigan barcha summa qarzni qoplashga yo'naltiriladi. Shuning uchun qarz hajmi mablag' kelib tushgan sari o'zgarib turadi, ana shunisi bilan overdraft kreditning boshqa turlaridan farqlanadi. Overdraft qisqa muddatli kreditlash qoidalarida ko'zda tutilganiga qaramay, tijorat banklari tajribasida overdraftni kontokorrentdan boshqa istalgan kredit turiga qayta rasmiylashtirish huquqi qo'llanilmoqda.

Kontokorrent hisobvarag'i mijozning barcha operatsiyalarini birga jamlashga imkon beradi. Kontokorrent hisobvarag'i mijozning bankdagi kredit hisob-kitob xizmatini amalga oshirish uchun mo'ljallangan yagona hisobvarag'i bo'lib, barcha operatsiyalar shu hisobvaraq bo'yicha bajariladi. U kredit hisobvarag'i va hisob-kitob varag'i alomatlarini o'z ichiga jamlagan. Kontokorrent hisobvarag'da bir tomondan tushumlar aks ettirilsa, ikkinchi tomondan kreditlar va to'lovlar qayd qilinadi. Natijada debet saldo (qarz) ham, kredit saldo (mablag'ning mavjudligi) ham vujudga kelishi mumkin. Kontokorrent hisobvarag'i ochilganda qarz oluvchi mijozning hisob-kitob scheti yopiladi. Bank kontokorrent hisobvarag'i bo'yicha kreditlash limiti kreditning chegaraviy miqdorini belgilaydi. Shu limit summasiga bankning kafolat majburiyati rasmiylashtiriladi uning shakli xuddi kredit yo'li ochishdagidek bo'ladi. Ushbu kredit mablag'larini faqat mijozning asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan tovarlar va xizmatlarga sarflash mumkin. Boshqa barcha to'lovlarga faqat kontokorrent qo'llanilmaydi. Kreditning bu turi chet el tajribasida cheklar va kredit kartochkalari bilan hisob-kitob qilishda keng qo'llaniladi.

Bank mijozni eng muhimi, kreditlashni tashkil qilish qoidalariga muvofiq, mijoz o'z hisobvarag'ida kredit saldosi bo'lishini ta'minlashi lozim. Qarz oluvchining bankda depozit hisobvarag'i bo'lgan taqdirdagina qarzdorlikni saqlashga yo'l qo'yiladi, lekin uning salmog'i depozit hisobvarag'idagi mablag' summasidan ochmasligi kerak. Agar bankda mijozning depozit mablag'lari bo'lmasa, oy oxirida hisob-kitob varag'ida qarz paydo bo'lsa, qarzning miqdori qanday bo'lishidan qat'iy nazar, kreditlik qoplangunga qadar bank kredit berishni tugatishi lozim.

Demak, agar hisobot oyi oxirida mijozning hisob-kitob varag'ida qarz paydo bo'lgan bo'lsa, navbatdagi oy boshida overdraft doirasida firma to'lovlarni to'lashga umid qilishi mumkin emas va aksincha, kreditni qoplash uchun mablag' izlashga tayyor bo'lib turish lozim bo'ladi. Bunday vaziyatdan chiqib ketishning yo'li - overdraftni kreditning boshqa turiga qayta rasmiylashtirishni talab qiladi. Qaytaruvchanlikning ta'minlanishi hamda shartnoma va me'yoriy hujjatlarda belgilangan kreditlash muddatiga rioya qilish sharti bilan bank overdraftni

kontokorrentdan boshqa istalgan kredit turiga qayta rasmiylashtirish huquqiga ega. Kontokorrent hisobvarag'ida bir tomondan tushumlar aks ettiriladi, ikkinchi tomondan kreditlar va to'lovlar qayd qilinadi. Natijada debet saldo, ya'ni qarz ham kredit saldo, ya'ni mablag'larning mavjudligi ham vujudga kelishi mumkin.

Kontokorrent hisobvarag'i ochilgan qarz oluvchi mijozning hisob-kitob varag'i yopiladi. Bank kontokorrent hisobvarag'i bo'yicha kreditlash limiti kreditning chegaraviy miqdorini belgilaydi. Shu limit summasiga bankning kafolat majburiyati rasmiylashtiriladi. Kontokorrent hisobvarag'i bo'yicha foizlar debet qoldig'i bo'yicha ham, kredit qoldig'i bo'yicha bank foydasi va qarzdor foydasiga ham yoziladi. Debet qoldig'i (qarz) bo'yicha mijoz bankka kredit shartnomasiga ko'ra, foizlarni to'laydi. Kredit qoldig'i (mablag'ning mavjudligi) bo'yicha bank qarzdorga hisob-kitob shartnomasiga muvofiq foizlarni to'laydi.

Kontokorrent hisobvarag'ining amal qilish muddati bir yildan oshmasligi kerak, agar o'n ikki oy o'tgandan so'ng qarzdor hisobvarag'iga mablag' tushishini ta'minlashi lozim. Agar belgilangan muddat oxirigacha hisobvaraqda salbiy saldo saqlanib qolsa, kredit to'liq qoplanguncha kredit berish to'xtatib qo'yiladi. Me'yoriy hujjatlar va kredit shartnomasining barcha shartlariga rioya qilingan bo'lsa, kontokorrent hisobvarag'i bo'yicha kredit berish tiklanishi mumkin.

Kreditni ta'minlash uchun faqat veksellardan emas, balki boshqa qimmatli qog'ozlardan ham foydalanish mumkin. Qimmatli qog'ozlar garovi evaziga alohida kredit hisobvarag'idan berilgan kredit lombard krediti deb ataladi. Agar mijoz moliyaviy resurslarga vaqtinchalik ehtiyoj sezsa va o'zining qaramog'idagi qimmatli qog'ozlarini bozorida sotishda manfaatdor bo'lmasa, u kreditning bu turini rasmiylashtirish uchun murojat qilishi mumkin.

Lombard kreditni ta'minlash uchun (ya'ni garov sifatida) boshqa elementlarning aksiyalari, veksellari va depozit sertifikatlari qabul qilinadi. Markaziy bankning me'yoriy hujjatlariga muvofiq kredit beruvchi bankning xususiy aksiyalari garov bo'la olmaydi. Lombard kreditini berish uchun bank va qarz oluvchi o'rtasida 2 tomonlama shartnoma, ya'ni kredit shartnomasi va garov to'g'risida shartnoma tuziladi. Kredit shartnomasida kreditning miqdori, uni qoplash muddatlari, foiz stavkasi ko'rsatiladi. Garov to'g'risidagi shartnomada kreditni ta'minlash uchun berilgan qimmatli qog'ozlar yuzasidan bankka garov huquqi beriladi.

Qimmatli qog'ozlarning garov qiymatini aniqlash qarz oluvchi uchun ham bank uchun ham juda muhim, chunki kreditning miqdori ana shunga bog'liq, kreditni ta'minlash qoidalarga muvofiq garov qiymati ta'minlash uchun beriladigan qimmatli qog'ozlar bozori narxi yoki nominal qiymatining bir qisminigina tashkil qilish lozim. Bu garovni sotishda vujudga keladigan kurs tavakkalchiligi bilan bog'liq, chunki qimmatli qog'ozlarning bozor narxi kredit shartnomasi tuzilgan paytdagi darajaga hamda nominal qiymatga nisbatan pasayishi mumkin.

Shuning uchun lombard kredit berish haqidagi qaror qabul qilishda bank qarz oluvchining moliyaviy ahvolini hamda kreditga layoqatligini o'rganish bilan birga ta'minlashga qabul qilinadigan qimmatli qog'ozlarning bozor narxi kredit shartnomasi tuzilgan paytdagi darajaga hamda nominal qiymatiga nisbatan pasayishi mumkin.

Kredit olish uchun bankda har bir kredit bo'yicha alohida kredit hisobvarag'i ochiladi. Mijoz kredit olish uchun bankga belgilangan tartibda ariza va boshqa hujjatlar paketini rasmiylashtirilib topshiradi. Kredit komissiyasining qaroriga ko'ra, kredit berish lozim deb topilsa, bank va kredit oluvchi o'rtasida kredit shartnomasi tuziladi. Kredit shartnomasida kreditning nima maqsadda olinishi, muddati, summasi, qaytarilish tartibi, kredit uchun to'lovlar, tomonlarning majburiyatlari, javobgarligi va boshqa shartlar ko'rsatiladi.

Kredit bo'limining farmoyishiga ko'ra, hisob operatsion bo'limida kredit oluvchi mijozning mulkchilik shakliga ko'ra, kredit hisobvarag'i ochiladi. Bu hisobvaraqda bank tomonidan mijozlarga berilgan kreditlarning hisobi yuritiladi. Hisobvaraqning debetida berilgan kreditlarning summasi, kreditida esa qarzdorlar tomonidan qaytarilgan kreditlarning summasi aks ettiriladi. Bu hisobvaraq bo'yicha analitik hisob har bir qarzdor va kreditlarning turlari bo'yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda olib boriladi.

Kredit hisobvarag'i ochilgandan so'ng, kreditning berilishi va qaytarilishi bo'yicha operatsiyalarini amalga oshirish mumkin. Kredit berilishi kredit komissiyasining farmoyishi asosida amalga oshiriladi va kredit bo'limi xodimi hisob operatsiya bo'limiga mijozga kredit berish to'g'risidagi farmoyishini ma'sul ijrochilarga beradilar. Ma'sul ijrochilar farmoyishda ko'rsatilgan rekvizitlar asosida kredit berish bo'yicha buxgalteriya o'tkazmalarini bajaradilar. Kredit hisobvaraqlarini muddatli, muddati o'tgan, qayta ko'rilayotgandagilari bo'yicha alohida yuritiladi.

Kredit summasi bank mijozining kredit ob'ektlari va maqsadidan kelib chiqib, mol yetkazib beruvchilar bilan tuzilgan shartnomalar qiymatini pul o'tkazish orqali amalga oshiradilar. Bank mijoziga kredit berilganda buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv bilan rasmiylashtiriladi: 11900-15500 –«Kreditning turlari» bo'yicha hisobvarag'i debetlanib, 10301- «Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'i-Nostro» yoki 16103-Bosh bank/filliallaridan filiallar va banklararo hisob-kitoblar bo'yicha olinadigan mablag'lar» hisobvarag'i kreditlanadi.

Kredit oluvchi va bank o'rtasida tuzilgan kredit shartnomasiga binoan, kreditni qaytarish muddatlari belgilanib, qaytarish muddati tugagandan so'ng kreditni qaytarish bo'yicha quyidagi buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi. 20200-«Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit» hisobvaraqlari debetlanib, 11900-15500 hisobvaraqlar kreditlanadi.

Bu buxgalteriya yozuvlari mijozning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvarag'ida kreditni qaytarish uchun yetarli pul mablag'lari bo'lgan holda bajariladi. Agar qarzdorning hisobvarag'ida kreditni qaytarish uchun mablag'i yo'q bo'lsa, kreditning summasi 12105-13205 - «.....muddati o'tgan kreditlar» hisobvarag'iga (qisqa muddatli kreditlar uchun) o'tkaziladi. U buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylashtiriladi: 12105-13205 - «.....muddati o'tgan kreditlar» hisobvarag'i debetlanib, 12100-15500 hisobvaraqlar (qisqa muddatli kreditlar uchun) kreditlanadi.

Qaytarish muddati kelganda to'lanmagan va to'lanish kunidan 90 kun o'tgandan so'ng ham qaytib kelmagan kreditlar 12109-13109 – «.....qisqa muddatli shartlari qayta ko'rib chiqiladigan kreditlar» hisobvarag'iga o'tkaziladi va mijoz



hisobvarag'iga pul kelib tushgandan so'ng kreditni qaytarish bo'yicha tegishli buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi.

Kreditlarning qaytishi ma'lum tavakkalchilikni talab qiladi. Shu sababli banklarda kreditlar bo'yicha zararlarni qoplash zaxirasi tashkil etiladi. Kreditlar bo'yicha zararlarni qoplash zaxirasining hisobini olib borish uchun har bir kredit turi bo'yicha alohida, ya'ni 12199-15599 hisobvaraqlari ochiladi. Har bir kredit turi bo'yicha shartnomada kelishilgan miqdorda foiz stavkalari asosida bank foydasiga foizli daromadlar undiriladi.

Hozirgi kunda kreditlar uchun foizlar Markaziy bank tomonidan tasdiqlangan nizom asosida hisoblab boriladi. Bank kredit summasidan bank mablag'laridan foizlarni belgilaydi va foizlar bo'yicha summalar tegishli formula asosida hisoblab chiqariladi.

Bank mijozlariga berilgan kreditlar bo'yicha foizlar hisoblanganda, hali undirilmagan holda buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuv yozib qo'yiladi. 16309-«Kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar» hisobvarag'i debetlanib, 41401-44501-«.....berilgan kreditlar bo'yicha foizli daromadlar» hisobvaraqlari kreditlanadi. Undirilganda esa, 20200- «Mijozlarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» hisobvarag'i debetlanib, 16309-«Kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar» hisobvaraqlari kreditlanadi.

Shunday qilib, tijorat banklarida berilgan va olinayotgan kredit operatsiyalarining buxgalteriya hisobini yuritish qonuniy va me'yoriy hujjatlarga asosan, shuningdek, bank tomonidan ishlab chiqilgan kredit siyosatida belgilangan shartlar bo'yicha amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

## **6.5. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining kreditlash tartibi va ularni hisobga olish**

Tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kredit berishni Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Bu operatsiya O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan Nizomga asosan amalga oshiriladi. Mazkur Nizom O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 3-maydagi 234-sonli qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan va O'zbekiston Respublikasi Valuta birjasi huzuridagi kredit rursurlari kimoshdi savdolari orqali tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kreditlar berish tartibini belgilaydi. Bu jarayon Markaziy bankning pul-kredit vositalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Qayta moliyalash - Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pul kredit siyosati vositalaridan biri bo'lib, u ikkinchi daraja banklarining likvidlik holatini qo'llab-quvvatlash uchun yo'naltiriladi.

Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin: tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo'li bilan kreditlash; tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog'ozlarni garovga, olish yo'li bilan kreditlar berish, ya'ni lombard krediti; to'g'ridan-to'g'ri kredit berish usuli.

Qayta moliyalash kreditlarini berayotganda Markaziy bank tijorat banklarining kredit potensialining joriy holatini doimiy kuzatib turadi. Buning uchun u joriy monitoringlar o'tkazadi, ular vakillik hisobvaraqlarini tahlil qiladi va asosan o'zi kreditlarni joylashtirish va jalb etish uchun qatnashadigan banklararo kredit bozori - O'zbekiston Respublikasi Valuta birjasi huzuridagi kredit resurslari kimoshdi savdosini kuzatib boradi.

Tijorat banklarining likvid holatini saqlashga yo'naltiriladigan, ularni qayta moliyalash uchun beriladigan kreditlar miqdori, shuningdek qayta moliyalash stavkasi, Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosatining joriy vaqtdagi aniq vazifalariga muvofiq hamda pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Bunda qayta moliyalash stavkasi inflyatsiya darajasidan kelib chiqqan holda o'zgartirilishi mumkin.

Markaziy bank yuqorida aytilgan qonunga muvofiq, tijorat banklariga milliy valutada lombard kreditni berishi mumkin. Lombard krediti qayta moliyalash shakllaridan biri bo'lib, ushbu kredit Davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini garovga qo'yish yo'li orqali beriladi. Lombard kreditining berilishi amaldagi Nizomga asosan amalga oshiriladi.

Qayta moliyalash kreditlari 41-sonli tartibiga muvofiq joylashtiriladi. Keyinchalik qayta moliyalash kreditlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus ko'rsatmalari bo'yicha ularda belgilangan shartlar asosida Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmalari va tijorat banklari o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi. Kredit shartnomasida quyidagilar ko'zda tutiladi: tomonlar nomi; ularning o'zaro majburiyatlari va iqtisodiy ma'suliyati; kredit muddati va miqdori; aniq maqsad ko'zlanganligi; kredit berish va qaytarish tartibi; foiz stavkasi va uni o'zgartirish shartlari; ta'minlash shakllari; jarima solish va tomonlar shartlashuvining boshqa jihatlari. Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga kredit berishda Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga majburiy zaxira talablariga rioya qilish e'tiborga olinadi.

Ayrim hollarda tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlarida mablag'lar umuman bo'lmagan yoki yetarli bo'lmagan holatlarda kechiktirib bo'lmaydigan to'lovlarni amalga oshirish uchun tijorat bankiga, istisno tariqasida majburiy to'lovlarni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan uning hududiy Bosh boshqarmasi rahbari taqdimnomasi bo'yicha bank likvidligini qo'llab-quvvatlash uchun kredit berilishi mumkin.

Bu kreditni olish huquqiga O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiy me'yorlariga rioya etadigan, zaxira, majburiy zaxira shartlarini to'liq bajaradigan, tijorat banklariga beriladigan ya'ni kreditni qaytmaslik xatari yo'q va u muddatida foizi bilan to'liq qaytishi ta'minlangan holda beriladi. Kredit 7 ish kuni muddati bilan tijorat banki tomonidan kredit resurslarini tartibga solish fondiga o'tkaziladigan mablag'larning 30% miqdorida beriladi. Kreditning o'z vaqtida, to'liq qaytmaslik hollari yuz berganda yoki kredit shartlari buzilgan hollarda Markaziy bank tijorat bankiga nisbatan kredit shartnomasida ko'rsatib o'tilgan choralarni qo'llash huquqiga ega. Agar kreditning - qaytmaslik hollari yuz bersa Markaziy bank garov mol-mulkini talab qilib olishga haqli. Ushbu kredit bo'yicha foiz stavkasi

Markaziy bank amaldagi qayta moliyalash stavkasida 1,3 barovarga ortiq miqdorda belgilanadi.

Tijorat bankida Markaziy bank tomonidan unga ilgari berilgan ushbu kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik vujudga kelgan hollarda, quyidagi ta'sir choralari qo'llaniladi: belgilangan foiz stavkasi 2 baravar oshiriladi; "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi Qonunning 59-moddasiga binoan muddati o'tgan qarz bosh bank hisobvarag'idan undirib olinadi. Agar bosh bank hisobvarag'ida qarzlarni qoplaydigan miqdorda mablag'lar bo'lmasa, ushbu qarz to'la qaytarilmaguncha bank vakillik hisobvarag'i bo'yicha operatsiyalar to'xtatiladi.

Muddatidan oldin bo'shagan qayta moliyalash kreditlarini o'z vaqtida qaytarmaganlik uchun tijorat banklariga nisbatan Markaziy bank kredit qaytarilmagan hollarda Markaziy bank garovga qo'yilgan mulkni sotish yoki kafolat xati bo'yicha talabnoma qo'yish orqali qarz summasini undirib olish huquqiga ega.

Qayta moliyalash kreditlarini belgilangan muddat ichida qaytarilishni ta'minlamagan tijorat banklariga nisbatan 1997-yil 25-yanvardagi 74-sonli yo'riqnomaning 6-bandiga va unga kiritilmagan 1998-yil 27-iyundagi 406-sonli qo'shimchanning 1-bandida ko'rsatilgan ta'sir choralari qo'llaniladi.

Banklar tomonidan aniq maqsadli kredit resurslaridan belgilangandan tashqari maqsadlarda foydalanishiga yo'l qo'lgan hollarda, ushbu kreditlar muddatidan oldin qaytarib olinadi.

Qayta moliyalash kreditlari bo'yicha marja darajasi Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga berilgan qayta moliyalash kreditlari hisobini yuritish bo'yicha operatsiyalar balansdagi 12101- «Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli kreditlar» va 12602 –«O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag'ida aks ettiriladi.

Muddati kechiktirilgan qayta moliyalash kreditlari hisobi 12109- «Boshqa banklarga berilgan muddati kechiktirilgan qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag'ida hisobga olinadi. Muddati o'tgan qayta moliyalash kreditlari hisobi 12105- «Boshqa banklarga berilgan muddati o'tgan qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag'ida aks ettiriladi.

Kredit bergan bankda Dt 12101-"Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli kreditlar" Kt Tijorat banki vakillik hisobvarag'i yoki 21602–«O'zbekiston respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag'ida hisobga olinadi.

Kredit olgan bankda esa, Dt Tijorat banki vakillik hisobvarag'i yoki 21602–«O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag'i, Kt 21602 -21606–«O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag'ida hisobga olinadi.

Balans hisoboti tuzish yoki hisob-kitob sanasida: kredit bergan bo'lsa, olish uchun hisoblangan foizlar summasi; Dt 16309 (tijorat banki) yoki 16305 (Markaziy bank) «Olish uchun hisoblangan foizlar summasi», Kt 41601 «Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foiz daromadlari» hisobvarag'i.

Kredit olgan bankda to'lash uchun hisoblangan foizlar summasi; Dt 53101 - 53106 (tijorat banki) yoki 52002 (Markaziy bank) «Markaziy bankdan olingan qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foizli xarajatlar» hisobvarag'i, Kt 22410 «Olingan kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar» hisobvarag'i.

To'lash muddati yetib kelganda va tijorat banki vakillik hisobvarag'ida yetarli mablag'lar mavjud bo'lganda quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi:

a) kredit uchun to'lov summasi: Dt 21606 (tijorat banki) yoki 22114 (Markaziy bank) "Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli kreditlar", Kt 10301 –“Tijorat banki vakillik hisobvarag'i (o'ziniki)”;

b) To'lash uchun hisoblangan foizlar summasi: Dt 22410 "Olingan kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar", Kt 10301-“Tijorat banki vakillik hisobvarag'i (o'ziniki)”.

Tijorat banki vakillik hisobvarag'ida pul mablag'lari bo'lmagan yoki yetarli bo'lmagan va kredit belgilangan muddatda to'lanmagan hollarda quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: kredit bergan bankda: Muddati o'tgan kredit to'lov summasiga; Dt 12105- "Boshqa banklarga berilgan muddati o'tgan kreditlar", Kt 12101- "Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli kreditlar" hisobvarag'i.

Kredit olgan bankda muddati o'tgan kredit summasi balansdagi 21602-21606 - "Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli kreditlar" hisobvarag'ida hisobga olinadi.

Muddatida to'lanmagan qarzlarning summasidagi kredit resurslari kreditorga qaytarilayotganda quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan rasmiylashtiriladi: kredit olgan bankda: Dt 21602-21606- (tijorat banki) yoki 22114 -(Markaziy bank) "Markaziy bankdan (boshqa banklardan) olingan qisqa muddatli kreditlar", Kt- «Tijorat banki vakillik hisobvarag'i (o'ziniki) hisobvarag'i. Kredit bergan bankda; Dt- «Tijorat banki vakillik hisobvarag'i», Kt 12105- "Boshqa banklarga berilgan muddati o'tgan kreditlar" hisobvaraqlarida hisobga olinadi.

Muddatidan oldin bo'shagan qayta moliyalash kreditlarini o'z vaqtida qaytarmaganlik uchun tijorat banklariga nisbatan Markaziy bank kredit shartnomasida ko'zda tutilgan choralar qo'llashga haqli.

Qayta moliyalash kreditlari qaytarilmagan hollarda, Markaziy bank garovga qo'yilgan mulkni sotish yoki kafolat xati bo'yicha talabnoma qo'yish orqali qarz summasini undirib olish huquqiga ega. Banklar tomonidan aniq maqsadli kredit resurslaridan belgilangandan tashqari maqsadlarda foydalanishiga yo'l qo'yilgan hollarda, ushbu kreditlar muddatidan oldin qaytarib olinadi. Ta'sir choralari Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasi va tijorat banki o'rtasida tuziladigan kredit shartnomalarida aks ettirilishi shart.

### **Qisqa xulosalar**

Kredit operatsiyalarining hisobi - bu bankning bo'sh turgan kredit resurslarini daromad keltiruvchi manbaalarga vaqtinchalik tavakkalchilik asosida yo'naltirish tushuniladi. Bunda, ushbu operatsiyalardan ko'rilishi lozim bo'lgan zarar (xarajat) lar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlar bo'yicha zaxiralar tashkil qilish zaruriyatini vujudga keltiradi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Kreditlash tamoyillarini sanab bering.
2. Kredit deganda nimani tuchunasiz va uning qanday turlarini bilasiz?
3. Kontokorrent shaklida berilgan kreditning sharti nimadan iborat?
4. Kredit bo‘limi hisob-operatsion bo‘limga kredit berilishi bo‘yicha qanday hujjat taqdim etishi lozim?
5. Kredit berishda bankda qanday buxgalteriya provodkasi bajariladi?
6. Xususiy mijozga kredit berishda va qaytarishda qanday buxgalteriya provodkalari bajariladi?
7. Kredit uchun foizlar qanday tartibda va qanday provodkalar orqali undiriladi?
8. O‘z vaqtida qaytarilmagan kreditlar bo‘yicha qanday provodkalar bajariladi?

### **Adabiyotlar**

1. Тижорат банкларида кредитларнинг бухгалтерия ҳисоби тартиби тўғрисидаги низом. ЎзР АВ 17.12.2004 йилда 1435-сон билан рўйхатга олинган.
2. Тижорат банкларида фоизларни ҳисоблаш тўғрисидаги низом. ЎзР АВ 30.01.2004 йилда 1306-сон билан рўйхатга олинган.
3. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎзР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
4. Абдуллаева Ш. З. Банк иши. -Т.: Молия, 2003.
5. Наврўзова К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техника. Ўқув кўлланма.- Т.: ТМИ, 2003, – 170 бет.
6. Маренков Н.Л. Международные стандарты бухгалтерского учета, финансовой отчетности и аудита в Российских фирмах. - М.: Едиториал УРСС, 2005, - 296 с.
7. Парфёнов К.Г. Банковский учет (бухгалтерский учет и операционная техника в коммерческих банках /кредитных организациях): изд. 4-е, перераб. и допол. -М.: ООО "Парфенов.ру", 2004, - 178 с.
8. [www. gaap.ru](http://www.gaap.ru) (Халқаро стандартлар)
9. [www. buhgalt.ru](http://www.buhgalt.ru) (Российский журнал «Бухгалтерский учет»)
10. [www. consult.ru](http://www.consult.ru) (Бухгалтерский консультации)
11. [www. dis.ru](http://www.dis.ru) (Издательство «Дело и Сервис»)

## **7-Bob. Banklarda faktoring ba lizing operatsiyalari hisobi**

### **7.1. Faktoring operatsiyalari mazmuni va ularni rasmiylashtirish**

Faktoring – xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar – yetkazib beruvchilarni moliyalashga doir bank xizmatlarining bir turi bo‘lib, bunda ular bank – moliyaviy ob‘ektga yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lovchilar tomonidan akseptlangan, lekin to‘lov talabnomalari bo‘yicha hali to‘lanmagan to‘lovni regress huquqisiz olish huquqini berishdir. Banklar faktoring operatsiyalarini ularning talab qilib olingungacha saqlanadigan depozitlar hisobvaraqlari joylashgan bankdagi mijozlar bilan shartnoma asosida amalga oshiradilar va ularning buxgalteria hisobi amaldagi me‘yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi<sup>22</sup>. Faktoring xizmatlarini ko‘rsatish asosida to‘lovchi tomonidan moliya agentiga pul talabini bajarish muddatlari 90 kundan oshmasligi kerak. Banklar to‘lovchilardan qarzni undirish bo‘yicha ushbu muddatda to‘lanmagan majburiyatlariga doir choralarni qonunlarda belgilangan tartibda amalga oshiradilar. Faktoring operatsiyasini o‘tkazishda bank pul mablag‘larini ularning haqini to‘lash huquqi faktoring shartnomasida ko‘rsatilgan summada bankka taqdim etiladigan to‘lov talabnomalari bo‘yicha mijozning talab qilib olingungacha saqlanadigan depozit hisobvarag‘iga o‘tkazadi.

Bank tomonidan o‘tkazilgan summa bilan shartnoma bo‘yicha to‘lov talabnomasi summasi o‘rtasidagi farq bilan diskontini tashkil etadi. Bunda bank tomonidan to‘lovchida muddati o‘tgan kreditorlik qarzining yo‘qligi e‘tiborga olinib, faktoring xizmatlarini amalga oshirishlari mumkin. Faktoring shartnomasini rasmiylashtirish jarayonida mijoz shartnoma tuzilgunga qadar bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etadi: belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan va to‘lovchi tomonidan imzolangan oldi-sotdi ishlarni bajarish va xizmatlar ko‘rsatish shartnomasini moddiy boyliklar berilgani, ishlar bajarilgani va xizmatlar ko‘rsatilganini tasdiqlaydigan hujjatlar; to‘lovchi tomonidan boshqa banklarda ochilgan hisobvaraqlar ro‘yxati; to‘lovchining moliyaviy holatini belgilash uchun zarur hujjatlar.

Bankning mijoz bilan faktoring xizmati ko‘rsatishga doir shartnomasida quyidagilar ko‘rsatiladi: ularga nisbatan pul talabining berilishi amalga oshirilayotgan xaridorlar; berilayotgan talablarning umumiy summasi; diskont summasi; shartnomaning amal qilish muddati; taraflar tomonidan shartnoma shartlari buzilgani uchun da'volarni bayon etish muddatlari; shartnoma shartlari buzilgani uchun taraflarning ma'suliyati; shartnomani bekor qilish shartlari; qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shartlar.

Faktoring xizmatlarini ko‘rsatish shartnomasini tuzish chog‘ida mijoz va bank moliyaviy agenti to‘lovchini ushbu bitim tog‘risida yozma ravishda xabardor qilishi kerak. To‘lovni amalga oshirish uchun to‘lovchining talab qilib olgungacha saqlanadigan depozit hisobvarag‘ida mablag‘lar yetishmagan taqdirda to‘lovchining

---

<sup>22</sup> Тижорат банклари томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида факторинг операцияларини ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом. ЎзР АВ 03.08.2000 йилда 953-сон билан рўйхатга олинган.

banki bank moliyaviy agentga to'lov topshiriqnomasining 2-son kartotekaga qabul qilganligini ma'lum etadi.

## **7.2. Tijorat banklarida faktoring operatsiyalarining buxgalteriya hisobi**

Faktoring operatsiyalari bo'yicha to'lov hujjatlari hisobini yuritish uchun bank tomonidan kutilmagan holatlar hisobvaraqlarida 90966- «Xarid qilingan debitorlik qarzlari - faktoring» shaxsiy hisobvaraqlari ochiladi. Ushbu hisobvaraq debeti bo'yicha xarid qilingan debitorlik qarzlarning to'liq summasi aks ettiriladi, krediti bo'yicha esa to'lovchilar to'liq so'ndirgan, xarid qilingan debitorlik qarzlari hisobdan chiqariladi va quyidagicha buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: 90966- "Sotib olingan debitorlik qarzlari – Faktoring" debetlanib, 96331- "Sotib olingan debitorlik qarzlari-Faktoring bo'yicha kontr-hisobvaraq" kreditlanadi.

Taraflar tomonidan faktoring pul talabini berish tog'risidagi shartnoma imzolanganidan keyin bank moliyaviy agent mablag'larni mijozdan talab qilib olingungacha saqlanadigan depozit hisobvarag'iga diskont summasini chegirgan holda o'tkazishni amalga oshiradi va quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan rasmiylashtiriladi: 11101- «Sotib olingan debitorlik qarzlari –Faktoring» hisobvarag'i debetlanib, 20208- «Talab qilib olingungacha saqlanadigan depozitlar» va 11195- «Sotib olingan debitorlik qarzlari –Faktoring – bo'yicha diskont» hisobvarag'i kreditlanadi.

Mablag'larni mijozning talab qilib olingungacha saqlanadigan depozit hisobvarag'iga o'tkazishni bank memorial orderlar bilan amalga oshiradi va ular ikki nusxada rasmiylashtiriladi. Birinchi nusxa hisobvaraqlar bo'yicha buxgalteriya operatsiyalari amalga oshirilganidan keyin bankning kunlik hujjatlariga joylashtiriladi. Ikkinchi nusxasi belgilangan tartibda mijozga yuboriladi. Faktoring muddati tugaganidan so'ng to'lovchi xaridordan kelib tushgan summaga quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: 10301- Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'i - Nostro, yoki 20200-«Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» to'lovchining hisobvarag'i debetlanib, 11101 –«Sotib olingan debitorlik qarzlari – Faktoring» hisobvaraq kreditlanadi. Diskont summasi debitorlik qarz bo'yicha to'lovchidan mablag'lar kelib tushganidan so'ng, bank daromadiga o'tkaziladi: 11195-«Sotib olingan debitorlik qarzlari –Faktoring – bo'yicha diskont» hisobvaraq debetlanib, 45217- «Sotib olingan debitorlik qarzlari bo'yicha daromadlar – Faktoring» hisobvarag'i kreditlanadi va bir vaqtning o'zida to'lov hujjatlari balansdan tashqari hisobvaraqdan chiqariladi: 96331- "Sotib olingan debitorlik qarzlari-Faktoring bo'yicha kontr-hisobvaraq debetlanib, 90966- "Sotib olingan debitorlik qarzlari - Faktoring- hisobvaraq kreditlanadi.

Faktoring operatsiyalariga xos bo'lgan yuqori darajadagi xatar munosabati bilan banklar har oyda tijorat banklari tomonidan aktivlar sifatini tasniflash, ularga doir ehtimoliy talafotlarni qoplash uchun barpo etiladigan zaxiralarni shakllantirish va ishlatish tartibiga muvofiq faktoring operatsiyalari sifatini tasniflab boradilar.

Zaxiralar tashkil etilganda, 56814- «Sotib olingan debitorlik qarzlari -Faktoring bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash» hisobvarag'i debetiga, 11199- «Sotib olingan debitorlik qarzlari-Faktoring-bo'yicha ko'rilishi mumkin

bo‘lgan zararlarni qoplash zaxirasi» hisobvaragi kreditlanadi. Agar zaxira summasi hisobidan debitorlik qarz qoplansa, 11199- «Sotib olingan debitorlik qarzlari-Faktoring-bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash zaxirasi» hisobvaragi debet, 11101- «Sotib olingan debitorlik qarzlari –Faktoring» hisobvarag‘i kreditlanadi.

### **7.3. Lizing operatsiyalari mazmuni, rasmiylashtirilishi va ularni hisobga olish**

Tijorat banklari tomonidan kredit operatsiyalari bilan bir qatorda lizing operatsiyalari ham amalga oshirilib, bunday operatsiyalar moliyaviy lizingni o‘tkazish tartibi tog‘risidagi nizom<sup>23</sup> ga muvofiq tartibga solinadi. Lizing – ijara munosabatlarining alohida turi bo‘lib, bunda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi taraf (lizing oluvchi) topshirig‘iga ko‘ra, uchinchi taraf (sotuvchi)dan mol-mulk (lizing ob‘ekti)ni lizing shartnomasida belgilangan, keyinchalik lizing ob‘ektining lizing oluvchi mulkiga o‘tishi shartlarida uni lizing oluvchining egalik qilishi va foydalanishi uchun sotib oladi. Bankning kredit resurslari lizing bo‘yicha operatsiyalarni amalga oshirish manbai hisoblanadi. Lizing sub‘ekti bo‘lib, quyidagilar hisoblanadi: lizing beruvchi, lizing oluvchi hamda sotuvchi.

Mijoz bilan bank o‘rtasida amalga oshirilayotgan lizing operatsiyalari quyidagi talablardan biriga javob berishi lozim: lizing shartnomasi muddati tugaganidan keyin lizing ob‘ekti lizing oluvchi mulkiga o‘tishi; shartnoma muddati lizing ob‘ekti xizmat qilish muddatining 80% dan ortig‘ini yoki lizing ob‘ektining qoldiq qiymati lizing shartnomasi tugagach, uning birlamchi qiymatining 20%dan kamini tashkil etishi; lizing oluvchi lizing ob‘ektini belgilangan narxda yoki lizing shartnomasi muddati tugaganidan keyin belgilangan narxda butunlay sotib olish huquqiga ega bo‘lishi; lizing shartnomasi davrida to‘lovlarning umumiy summasi lizing ob‘ekti qiymatining 90%dan ortig‘ini tashkil etishi lozim. Lizing shartnomasi munosabati bilan sarflangan mablag‘larning qaytarilishi kafolati sifatida lizing beruvchi garov tariqasida bo‘lsa ham lizing oluvchidan bank kafolati yoki uchinchi shaxs kafilligi ta‘minotini taqdim etishni talab qilishi mumkin.

Lizing shartnomasini rasmiylashtirish jarayoni quyidagi bosqichlarga bo‘linadi: bank tomonidan lizingga ariza qabul qilinishi va lizing oluvchi bilan muzokaralar olib borish; lizing oluvchining to‘lov qobilyati va uning loyihasining samaradorligi tog‘risida xulosa chiqarish; lizing shartnomasini tayyorlash va tuzish; lizing beruvchi bank tomonidan uskunalar yetkazib berilishi uchun sotuvchiga buyurtma-naryad jo‘natish; lizing ob‘ektini sotib olish-sotish to‘g‘risidagi shartnomani imzolash; lizing uskunalarini foydalanishga qabul qilib olishni amalga oshirish; lizing oluvchi va sug‘urta kompaniyasi o‘rtasida lizing ob‘ektini sug‘urtalash to‘g‘risidagi shartnomani imzolashni talab qiladi.

Lizing bo‘yicha mablag‘ oluvchilar bankka to‘lov qobilyati va o‘z loyihasining samaradorligi tog‘risidagi xulosa tayyorlanishi uchun bo‘lg‘usi lizing oluvchi va

---

<sup>23</sup> Ўзбекистон Республикаси банклари томонидан молиявий лизингни ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом. ЎзР АВ 20.07.1999 йилда 776-сон билан рўйхатга олинган



lizing obektini o'z egaligi va foydalanishiga olishni xohlagan shaxslar quyidagilarni taqdim etishlari lozim: oxirgi hisobot sanasiga buxgalteriya balansi; o'z moliyaviy- ishlab chiqarish imkoniyatlarining tahlili; lizingning butun muddati uchun pulning kelib tushishi prognozi ko'rsatilgan biznes-reja.

Lizing shartnomasi tuzilganidan so'ng lizing beruvchi sotuvchiga uskunalarni yetkazib berishi uchun ishlarning bajarilishi shart-sharoitlarini belgilab beruvchi texnik topshiriqlar va boshqa hujjatlar ilova qilingan buyurtma naryadni jo'natadi. Lizing beruvchi va sotuvchi o'rtasida lizing ashyosini sotib olish -sotish shartnomasi tuziladi. Lizing ob'ekti sotuvchisiga to'lov lizing beruvchi tomonidan qonunchilikka binoan, sotib olish -sotish shartnomasiga muvofiq shakl va muddatlarda amalga oshiriladi.

#### **7.4. Tijorat banklarida lizing operatsiyalarining buxgalteriya hisobi**

Lizing bitimi lizing ob'ektini foydalanishga qabul qilish bayonnomasi imzolanib, mulkka egalik huquqi lizing beruvchiga o'tganidan so'ng amalga oshirilgan hisoblanadi. Foydalanishga qabul qilish dalolatnomasi lizing oluvchi tomonidan rasmiylashtiriladi, kelishuvda qatnashayotgan barcha tomonlar: lizing beruvchi, lizing oluvchi hamda sotuvchi tomonidan imzolanadi. Lizing shartnomasiga binoan, lizing oluvchi lizing ob'ektiga butun lizing muddati davomida egalik qilish va foydalanish huquqini oladi.

Lizing shartnomasining muddati tugaganidan so'ng lizing ob'ekti, agar shartnomada boshqa narsaga kelishib olingan bo'lmasa, bankka bu mol-mulkning qoldig' qiymati to'langanidan so'ng lizing oluvchining mulkiga o'tadi. Lizing to'lovlarining summasi amortizatsiya ajratmalari, lizing stavkasi (kredit foizi), komission to'lovlar va ko'rsatilgan qo'shimcha xizmatlar uchun haqdan tashkil topadi. Lizing to'lovi tarkibiga lizing shartnomasi shartlariga muvofiq lizing beruvchi tomonidan sug'urta obekti uchun to'langan sug'urta to'lovlari ham kiritilishi mumkin. Lizing stavkasi kredit uchun foiz to'lovi hisob-kitobi kabi aniqlanadi.

Lizing to'lovlari lizing oluvchi tomonidan jadval asosida to'lanadi. Jadval taraflar kelishuvi bilan tuzilib, lizing shartnomasining ajralmas qismi hisoblanadi. Lizing to'lovi lizing pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshirilganda lizing oluvchi lizing to'lovini amortizatsiya ajratmalari, foizlar, komission va qo'shimcha to'lovlar alohida ajratib ko'rsatish bilan aniqlashtirib berilishi shart. Lizing to'lovi kelib tushgandan so'ng ajratib ko'rsatilgan alohida to'lovlar bo'yicha bank tomonidan tegishli buxgalteriya o'tkazmalari amalga oshiriladi: lizing uchun foizlar, komission va boshqa to'lovlar tijorat banklari buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasiga muvofiq bank daromadiga yoziladi.

Lizing shartnomasi bo'yicha mol yetkazib beruvchiga mablag'larni o'tkazganda: 15600- «Lizing (moliyaviy ijara) tegishli hisobvaraqlari debetlanib, yoki 20200- «Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» – hisobvaraqlar kreditlanadi. Lizing bo'yicha foiz stavkasi hisoblanganda esa: 16323- «Lizing bo'yicha hisoblangan foizlar (moliyaviy ijara) hisobvarag'i debetlanib, 45100- «Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha foizli daromadlar» tegishli hisobvarag'i kreditlanadi. Agar, mijoz (lizing oluvchi)dan lizing to'lovi kelib tushganda, 20200-«Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar» hisobvarag'i debetlanib, 15600- «Lizing

(moliyaviy ijara) tegishli hisobvaraqlari, 16323- «Lizing bo'yicha hisoblangan foizlar (moliyaviy ijara), 45100- «Lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha foizli daromadlar» tegishli hisobvarag'i kreditlanadi. Agar, lizing to'lovlari vaqtida to'lanmasa 45117- «Muddati o'tgan lizing bo'yicha foizli daromadlar» hisobvarag'iga o'tkaziladi va mablag' kelib tushishi natijasida undirilishi kutib turiladi.

### **Qisqa xulosalar**

Kredit, lizing va faktoring operatsiyalarining hisobi - bu bankning bo'sh turgan kredit resurslarini daromad keltiruvchi manbalarga vaqtinchalik tavakkalchilik asosida yo'naltirishlari tuchuniladi. Bunda, ushbu operatsiyalardan ko'rilishi lozim bo'lgan zarar (xarajat)lar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlar bo'yicha zaxiralar tashkil qilish zaruriyatini vujudga keltirishidi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Lizing operatsiyalarini qanday tartibda amalga oshiriladi?
2. Tijorat banklarida lizing operatsiyalarini amalga oshirich qaysi qonuniy hujjatlar bilan tartibga solinadi?
3. Banklarda lizing operatsiyalarini amalga oshirishda kimlar qatnashadi?
4. Tijorat banklarida faktoring operatsiyalari qanday tartibda amalga oshiriladi?
5. Bank faktoring operatsiyalarini bo'yicha xizmatni o'zining mijozidan tashqari boshqa bank mijozkariga ham ko'rsatishi mumkinmi?
6. Tijorat banklarida lizing operatsiyalar qanday tartibda amalga oshiriladi?
7. Tijorat banklarida faktoring operatsiyalari deganda nima tuchuniladi?
8. Tijorat banklarida factoring va lizing operatsiyalari bo'yicha foiz to'lovlari qanday undiriladi?

### **Asosiy adabiyotlar**

1. Ўзбекистон Республикаси банклари томонидан молиявий лизингни ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом. ЎзР АВ 20.07.1999 йилда 776-сон билан рўйхатга олинган.
2. Тижорат банклари томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида факторинг операцияларини ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом. ЎзР АВ 03.08.2000 йилда 953-сон билан рўйхатга олинган.
3. Тижорат банкларидида фоизларни ҳисоблаш тўғрисидаги низом. ЎзР АВ 30.01.2004 йилда 1306-сон билан рўйхатга олинган.
4. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларидида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎзР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
5. Абдуллаева Ш. З. Банк иши. -Т.: Молия, 2003.
6. Наврўзова К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техника. Ўқув кўлланма.- Т.: ТМИ, 2003, – 170 бет.
7. Маренков Н.Л. Международные стандарты бухгалтерского учета, финансовой отчетности и аудита в Российских фирмах. - М.: Едиториал УРСС, 2005, - 296 с.

8. Парфёнов К.Г. Банковский учет (бухгалтерский учет и операционная техника в коммерческих банках /кредитных организациях): изд. 4-е, перераб. и допол. -М.: ООО "Парфенов.ру", 2004, - 178 с.
9. [www. buhgalt.ru](http://www.buhgalt.ru) (Российский журнал «Бухгалтерский учет»)
10. [www. consult.ru](http://www.consult.ru) (Бухгалтерский консультации)
11. [www. dis.ru](http://www.dis.ru) (Издательство «Дело и Сервис»)

## **8- Bob. Chet el valutasidagi operatsiyalarni hisobga olish**

### **8.1. O‘zbekiston Respublikasida valuta operatsiyalarini tashkil etish**

Bozor munosabatlari sharoitida O‘zbekiston Respublikasining xalqaro amaliy aloqalari o‘sishi banklararo valuta savdosi hajmlari ortishiga olib kelmoqda. Mazkur bozorda mijozlarga malakali xizmat ko‘rsatish asosiy o‘rin tutadi. Bu ishni yuqori darajada bajarish uchun banklar doimo bozorda xizmatga hozir bo‘lishlari kerak. Ular valuta kurslarining o‘zgarishini kuzatib borishlari, dolzarb iqtisodiy va siyosiy voqealardan xabardor bo‘lib turishlari zarur.

Tijorat banklarining tashqi iqtisodiy faoliyati tovar va xizmatlarni eksport-importida milliy va chet el valutalarida amalga oshiriladigan bank operatsiyalari, ularni O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el valutasiga sotish, nosavdo operatsiyalar, norezidentlarning mamlakat ichidagi harakati va boshqa chet el valutasidagi operatsiyalar bilan bog‘liqdir.

Valuta operatsiyalari - bu valuta boyliklariga nisbatan bo‘lgan egalik huquqining o‘tishi bilan bog‘liq operatsiyalar, shu jumladan tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda chet el valutasidan to‘lov vositasi sifatida foydalanish, valuta boyliklarini xorijdan olib kirish va jo‘natish hamda xorijga olib chiqish va jo‘natish, shuningdek, xalqaro ko‘lamda pul o‘tkazish ishlarini amalga oshirish bilan bog‘liq operatsiyalardir. Ushbu operatsiyalar amaldagi qonuniy va me‘yoriy hujjatlar bilan tartibga solib turiladi<sup>24</sup>.

O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari va norezidentlari valuta munosabatlarning sub’ektlari bo‘lib hisoblanadilar. Valuta boyliklari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar valutani tartibga solish ob’ekti bo‘lib hisoblanadi. Chet el valutasini, chet el valutasidagi qimmatli qog‘ozlar, chet el valutasidagi to‘lov hujjatlari va sof quyma oltin valuta boyliklari hisoblanadi. Amaldagi qonunga muvofiq valuta operatsiyalari joriy xalqaro operatsiyalarga hamda kapital harakati bilan bog‘liq valuta operatsiyalariga bo‘linadi.

Joriy xalqaro operatsiyalarga quyidagilar kiradi: tashqi savdo, boshqa joriy faoliyat olib borilishi, shu jumladan: xizmatlar ko‘rsatilishi munosabati bilan, mollarni eksport va import qilish, valuta boyliklarining oldi-sotdisi bo‘yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish, intellektual mulkka bo‘lgan huquqni ro‘yobga chiqarish bilan bog‘liq, hisob-kitoblari to‘lov muddatini kechiktirmaslik sharti bilan amalga oshiriladigan, zayom mablag‘lari berilishi yoki jalb etilishini nazarda tutmaydigan operatsiyalar; bank omonatlari, kreditlari, investitsiyalar va boshqa moliya operatsiyalaridan foizlar, dividendlar hamda o‘zga daromadlarni xorijga va xorijdan o‘tkazish; savdo bilan bog‘liq bo‘lmagan mablag‘larni, shu jumladan ish haqi, pensiya, aliment, meros pullarni o‘tkazish, shuningdek shunga o‘xshash boshqa operatsiyalar kiradi. Joriy xalqaro operatsiyalar va chet el valutasini ular bilan bog‘liq holda sotib olish yoki sotish cheklovlarsiz amalga oshiriladi.

---

<sup>24</sup>Ўзбекистон Республикасининг “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги қонуни. 04.12.2003 й; ЎзРМБ нақд чет эл валютасига оид операцияларни амалга ошириш қоидалари. ЎЗР АВ 15.04.2004 йилда 957-1-сон билан рўйхатга олинган.

Kapital harakati bilan bog'liq valuta operatsiyalariga joriy xalqaro operatsiyalar hisoblanmaydigan barcha operatsiyalar, shu jumladan: investitsiya faoliyatini amalga oshirish; kreditlar olish va berish, lizing operatsiyalarini amalga oshirish; ko'chmas mulkni sotib olish va sotish; xorijiy davlatlardan mablag'larni hisobvaraqlar va omonatlarga jalb etish hamda xorijiy davlatlarda mablag'larni hisobvaraqlar va omonatlarga joylashtirish kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bir yildan ortiq faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklariga bank iltimoslariga asosan chet valutasidagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun bu operatsiyalarning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi va bankning ularni amalga oshirishga tayyorlik darajasiga qarab litsenziyalar beradi. Litsenziyalar xorijiy kapital ishtirokidagi banklar va chet el banklarining filiallariga belgilangan muddatdan ilgari, xususiy tijorat banklari uchun esa olti oy to'lishi bilan berilishi mumkin.

Litsenziyalar Bosh litsenziya, ichki litsenziya va bir marta foydalanadigan litsenziyalarga bo'linadi. Bosh litsenziya tijorat banklariga O'zbekiston Respublikasi hududida hamda chet elda chet el valutasidagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun berilgan huquq hisoblanadi. Ichki litsenziya tijorat banklariga O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valutasidagi operatsiyalarni to'la yoki cheklangan doirada amalga oshirish uchun berilgan huquqdir. Bir marta foydalanadigan litsenziya chet el valutasida muayyan bank operatsiyasini amalga oshirish huquqini beradi.

Tijorat banklari tomonidan litsenziya olish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga taqdim etilgan iltimosnoma zarur hujjatlar to'plami topshirilgandan so'ng 30 kun mobaynida ko'rib chiqilishi lozim. Chet el valutasidagi operatsiyalarni amalga oshirishga berilgan litsenziya uchun tijorat banklaridan so'mda 2000 AQSH dollariga teng miqdorda haq olinadi. Chet el valutasidagi operatsiyalar o'tkazish uchun Bosh yoki ichki litsenziya olgan banklar vakolatli banklar deb ataladi va o'z mijozlarining valuta operatsiyalarini nazorat qiluvchi vakil (agent) vazifasini bajaradi.

Vakolatli banklar O'zbekiston Respublikasi hududida ochiq valuta mavqei limiti doirasida chet el valutasini sotib olish va sotish bo'yicha, shu jumladan xosila moliyaviy vositalar asosida chet el valutasini sotib olish va sotish bo'yicha bevosita o'zaro, o'z mijozlari bilan hamda valuta birjalari orqali, shuningdek, xalqaro bozorlarda operatsiyalarni amalga oshirishlari, O'zbekiston Respublikasining banklarida va chet el banklarida vakillik hisobvaraqlariga hamda boshqa hisobvaraqlarga ega bo'lishlari, naqd chet el valutasini hamda chet el valutasidagi to'lov hujjatlarini jismoniy shaxslardan sotib olish va ularga sotish operatsiyalarini amalga oshirish uchun ayirboshlash shaxobchalarini ochishlari mumkin.

## **8.2. Valuta operatsiyalarining turlari va ularning hisobini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari**

Valuta operatsiyalarining quyidagi turlari mavjud: «spot» bitimi – bu hisob-kitoblar shartnoma tuzilgandan keyin ikki ish kuni davomida, bitim tuzilgan sanada belgilangan kurs bo'yicha amalgam oshiriladigan bitimdir; «forfard» bitimi – bu shartnoma bo'yicha hisob-kitob ikki kundan keyin ma'lum muddat ichida, u tuzilgan

sanada belgilangan kurs bo'yicha amalga oshiriladigan bitimdir; «svop» bitimi – bu ikki tomonlama davriy to'lovlar majburiyatini amalga oshirishga asoslangan kelishuv bo'lib, «spot» va «forfard» bitimlari kombinatsiyasini tashkil qiladi; «options» bitimi – bu ma'lum miqdordagi chet el valutarini muayyan vaqt davomida yoki ma'lum bir sanagacha belgilangan narx bo'yicha sotib olish («options-koll») yoki sotish («options-put») huquqini beruvchi bitimdir. «Options» bitimi bo'yicha berilgan huquq ishlatilishi yoki ishlatilmasligidan qat'iy nazar, sotib oluvchi «options»ni sotuvchiga mukofot to'laydi.

O'zbekiston Respublikasi banklari buxgalteriya hisobining amaldagi tizimi ko'p valutali tizimga asoslangan. Ushbu tizimning asosiy maqsadi bankning valuta pozitsiyasi (mavqei) ustidan boshqaruv va nazorat o'rnatishdir. Ko'p valutalik tizimning asosiy tamoyillari quyidagilar:

- banklarda mavjud har bir valuta turi (so'mlar, AQSh dollarlari, evro, Yaponiya ienasi va shu kabilar) bo'yicha dasturiy tarzda alohida Bosh kitob (BK) yuritiladi, ya'ni bank aylanmasida valutilarning nechta turlari bo'lsa, shuncha Bosh kitoblar yuritiladi. Har bir BKda bank operatsiyalari hisobining to'liq yuritilishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan miqdorda balans hisobvaraqlari ochiladi. Har bir balans hisobvarag'ida analitik hisobni tashkil qilish uchun esa, o'z navbatida, operatsiyalar turlari va boshqa belgilar bo'yicha kerakli miqdordagi yordamchi kitoblar ochiladi;

- har bir valuta turi bo'yicha ikkita hisobvaraq yuritiladi: 17101- "Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari" - «Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari» va 17101- "Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari" - «Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlarining so'mdagi ekvivalenti». Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari bankning chet el valutasidagi aktivlari yoki majburiyatlari bo'lib hisoblanmaydi, balki bankning aktivlari va majburiyatlari o'rtasidagi farqni aks ettiruvchi nazorat hisobvaraqlaridir. Pozitsiya hisobvaraqlari bo'yicha buxgalteriya yozuvlari faqat valuta ayirboshlash operatsiyalarida, chet el valutasida olingan daromad va xarajatlarni so'm ko'rinishida konvertatsiyalashda, chet el valutasiga asosiy vositalar sotib olinganda va ayirboshlash operatsiyalarida amalga oshiriladi;

- operatsion kun oxirida valuta pozitsiyasining so'mdagi ekvivalenti hisobvaraqlari valutadagi pozitsiya hisobvaraqlari bilan taqqoslanadi, aniqlangan farq esa shu davrdagi bank daromadlari va xarajatlari bo'lib hisoblanadi;

- bankning asosiy vositalari, daromadlari va harajatlarining hisobi faqat milliy valutada yuritiladi;

- valuta kross-operatsiyasi ikkita valutani o'z ichiga oladi va buxgalteriyada quyidagi tartibda aks ettirilishi lozim:

- a) ikki xil valutani o'z ichiga oladigan operatsiyalar ushbu valutilardagi har bir Bosh kitobda valuta pozitsiyasining tegishli hisobvaraqlariga aloqador bo'lgan buxgalteriya yozuvlari yordamida balanslanadi;

- b) chet el valutasida va so'mda amalga oshirilgan operatsiyalar chet el valutasidagi bosh kitobda va so'mdagi Bosh kitobda qayd etiladi;

- v) ikki turdagi chet el valutilarida amalga oshirilgan operatsiyalar ushbu ikki valutaga tegishli Bosh kitoblarga qayd etiladi.

Chet el valutasida qayd etilgan aktiv va passiv hisobvaraqlar qoldiqlarini qayta baholash valuta kursi o'zgarishidan ko'rilgan foyda yoki zararlarni aniqlash va

moliyaviy hisobotni tuzish maqsadlarida har bir oyning oxirgi ish kunida, shuningdek, jamlama balans hisobotini olish maqsadida oyning istalgan kunida o'tkaziladi. Har ikki holda ham bir xil qayta baholash qoidalari qo'llaniladi.

Buning uchun chet el valutalari bo'yicha barcha Bosh kitoblardagi hamma hisobvaraqlarning qoldiqlari Markaziy bank tomonidan belgilangan kurs bo'yicha quyidagi tartibda so'mga aylantiriladi:

a) bankning chet el valutasidagi aktiv va passivlari (quyidagi b bandda ko'rsatilgan aktivlar va passivlardan tashqari) balans tuzish sanasida shu sanadagi Spot kursi asosida qayta baholanadi;

b) Ustav kapitali oldingi (dastlabki) qiymati bo'yicha, ya'ni Ustav kapitaliga mablag'lar kiritilayotgan kundagi Spot kursi bo'yicha qayta baholanadi. Agarda Ustav kapitali bir necha marta to'ldirilgan bo'lsa, unda qayta baholash maqsadida har bir hol uchun to'ldirilgan kundagi summa va Spot kursiga alohida yangi shaxsiy hisobvaraqlar ochiladi.

Qayta baholash har kuni buxgalteriya yozuvlarisiz dasturiy tarzda faqatgina jamlama balans hisobotini tuzish uchun o'tkaziladi. Qayta baholangan aktiv va passivlarning ikkita yakuniy summaları o'rtasidagi farq valuta bo'yicha kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvarag'ining yangi qoldig'ini o'zida aks ettiradi.

Har oyning oxirida moliyaviy hisobotda qayd etish uchun qayta baholash natijasida ko'rilgan foyda va zararlar aniqlanadi. Qayta baholash natijasida ko'rilgan foyda va zararlarni aniqlash tartibi quyidagicha: a) alohida valutilarning Bosh kitoblari ma'lumotlaridan kelib chiqqan holda balans tuzish sanasidagi har bir valuta bo'yicha aktiv va passivlarning barcha qoldiqlari jamlanadi. Aktiv va passivlar yakuniy summaları o'rtasidagi farq ushbu Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvarag'i qoldig'iga tenglashtirilishi lozim; b) chet el valutasida qayd etilgan aktiv va passivlar tegishli ravishda yuqorida belgilangan kurslar asosida so'mga aylantiriladi; v) qayta baholangan aktiv va passivlarning ikkita yakuniy summaları orasidagi farq valuta bo'yicha kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvarag'ining yangi qoldig'ini o'zida aks ettiradi.

Bu yangi qoldiq so'm bo'yicha kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvarag'ining tegishli qoldig'i bilan taqqoslanadi. Olingan farq qayta baholashdan keyingi foyda yoki zararni tashkil etadi va mos ravishda quyidagi buxgalteriya yozuvi asosida aks ettiriladi: 17101- "Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari" debetlanib, 45401- "Spot" bitimi bo'yicha xorijiy valutilardagi foyda" kreditlanadi yoki 55302- "Spot" bitimlari bo'yicha xorijiy valutilarda ko'rilgan zararlar" debetlanib, 17101- "Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari" kreditlanadi. Bunda so'm bo'yicha Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvarag'i chet el valutasida bo'yicha Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvarag'ining yangi qoldig'iga mos kelgunga qadar doimiy ravishda tartibga solinib turiladi. Debet yoki kredit buxgalteriya yozuviga muvofiq bunday tartibga solinish natijasida qayta baholashdan olingan foyda yoki zarar aniqlanadi. Ustav kapitalining valuta qismiga teng valutadagi aktivlarni qayta baholash natijasida bo'lgan farq so'm bo'yicha kitobda 30906 -"Devalvatsiya uchun zaxira" balans hisobvarag'ida aks ettiriladi va qayta soliqqa tortiladigan bazaga kiritiladi.

Qayta baholashdan so'ng quyidagi hollarda foyda olinadi: agar chet el valutasida bo'yicha Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvarag'ining yangi kredit qoldig'i

soʻm boʻyicha valuta pozitsiyasi hisobvaragʻining korrespondent debet qoldigʻidan ortiq boʻlsa; agar chet el valutasini boʻyicha Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvaragʻining yangi debet qoldigʻi soʻm boʻyicha Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvaragʻining korrespondentsiyalanuvchi kredit qoldigʻidan kam boʻlsa.

Qayta baholashdan soʻng quyidagi hollarda zarar koʻriladi: agar chet el valutasini boʻyicha Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvaragʻining yangi kredit qoldigʻi soʻm boʻyicha Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvaragʻining korrespondentsiyalanuvchi debet qoldigʻidan kam boʻlsa; agar chet el valutasini boʻyicha Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvaragʻining yangi debet qoldigʻi soʻm boʻyicha Bosh kitobdagi valuta pozitsiyasi hisobvaragʻining korrespondentsiyalanuvchi kredit qoldigʻidan ortiq boʻlsa.

Asosiy vositalar va boshqa moddiy boyliklar (xoʻjalik inventari, materiallar, arzon baholi va tez eskiruvchi buyumlar va boshqalar) koʻrinishidagi aktivlar, shuningdek, valuta mablagʻlari hisobiga shakllangan nomoddiy aktivlar operatsiya amalga oshirilgan kundagi Spot kursi boʻyicha qayta baholanadi va soʻmning joriy kursi chet el valutasiga nisbatan oʻzgarishi tufayli oʻtkaziladigan keyingi qayta baholashlar unga tegishli boʻlmaydi, chunki valuta pozitsiyasi darhol mablagʻ mol yetkazib beruvchiga oʻtkazish vaqtida yopiladi.

### **8.3. Mijozlarga chet el valutasidagi hisobvaraqlarni ochish va yuritish tartibi**

Mijozlar tomonidan joriy valutada talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlarini va ikkilamchi talab qilib olinguncha saqlanadigan, jamgʻarma, muddatli va boshqa depozit hisobvaraqlarning chet el valutasidagi turlarini ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinadi:

– tadbirkorlik subʻektlari tomonidan: chet el valutasida hisobvaraqlar ochish uchun ariza; davlat roʻyxatidan oʻtganligi toʻgʻrisidagi guvohnomaning nusxasi; imzolar namunalari va muhr izi tushirilgan varaqcha.

– tadbirkorlik subʻektlari boʻlmagan rezident yuridik shaxslar, jumladan budjet tashkilotlari tomonidan: chet el valutasida hisobvaraqlar ochish uchun ariza; soliq organlari tomonidan soliq toʻlovchining identifikatsiya raqami berilganligi toʻgʻrisidagi guvohnomaning nusxasi; imzolar namunalari va muhr izi tushirilgan varaqcha.

Norezidentlar (jismoniy shaxslar kirmaydi) tomonidan: chet el valutasida hisobvaraqlar ochish uchun ariza; soliq organlari tomonidan soliq toʻlovchining identifikatsiya raqami berilganligi toʻgʻrisidagi guvohnomaning nusxasi; tegishli shakldagi imzolar namunalari va muhr izi tushirilgan varaqcha.

Rezident va norezident jismoniy shaxslar tomonidan: tegishli shakldagi hisobvaraqlar ochish uchun ariza; shaxsini tasdiqlovchi hujjat taqdim etiladi (pasport va unga tenglashtirilgan hujjatlar). Ushbu bankda mijoz tomonidan ilgari ochilgan hisobvaraqlar mavjud boʻlsa, faqat hisobvaraqlar ochish uchun ariza taqdim etiladi. Mijozlarning chet el valutasidagi hisobvaraqlarini yuritish nisbatan oddiy, yaʼni soʻmda hisobvaraqlar yuritishdan katta farq qilmaydi. Mijozlarga chet el valutasidagi talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlari bilan birga tranzit



hisobvaraqlari ham ochiladi. Valuta hisobvaraqlaridan to'lovlar vakolatli banklar tomonidan hisobvaraqlardagi mablag'ning qoldig'i doirasida amalga oshiriladi.

Markazlashtirilmagan valuta tushumini majburiy sotish tushum korxonaning tranzit valuta hisob raqamiga tushgan sanadan boshlab 5 bank kunidan kechikmay, markazlashtirilgan eksport bo'yicha esa 3 bank kunidan kechikmay amalga oshiriladi. Bunda 500 AQSh dollariga teng bo'lgan miqdordan oshmaydigan chet el valutasidagi tushumdan majburiy sotishni har o'n kunda amalga oshirishga ruxsat beriladi.

Oldindan to'langan to'lov (avanslar) korxonalarining tranzit valuta hisob raqamiga tushganda ushbu mablag'lar eksport qiluvchilarning buyurtmanomalari bo'yicha, keyinchalik eksport haqiqatda amalga oshirilgandan keyin majburiy sotilgan holda valuta hisobvaraqlariga o'tkazilishi mumkin.

Sotilgan chet el valutasining so'mdagi teng qiymati majburiy sotish amalga oshirilgan sanadan boshlab bir kundan kechikmay korxonalarining hisobvaraqlariga o'tkaziladi. Valuta tushumini majburiy sotish uchun korxonalar o'zining valuta hisobvaraqlari ochilgan vakolatli banklarga chet el valutasidagi mablag'larni o'tkazishga topshiriqni taqdim etadilar. Mablag' tushgandan keyin korxonalar belgilangan muddatda majburiy sotishni amalga oshirish uchun topshiriqni taqdim etmagan hollarda vakolatli banklar valuta mablag'larini mustaqil sotish huquqiga ega bo'ladilar.

Tovarlar va xizmatlarni markazlashtirilmagan eksport bo'yicha sotishdan olingan chet el valutasidagi tushumning 50 foizi, markazlashtirilgan eksport bo'yicha sotishdan olingan chet el valutasidagi tushumning 100 foizi vakolatli banklarga majburiy sotilishi kerak. Mijozlarning hisobvaraqlariga tovarlar va xizmatlarni markazlashtirilmagan eksport bo'yicha sotishdan olingan chet el valutasidagi tushum kelib tushganda quyidagi buxgalteriya yozuvi beriladi: Valutadagi bosh kitobda: 10501- "Boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlari- Носрпо" debetlanib, 20200- "Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar"-eksportchi korxonaning valutadagi tranzit hisobvarag'i kreditlanadi.

Mijozlarning chet el valutasidagi eksport tushumlaridan amaldagi qonunchilikda belgilangan tartibda 50 foizi majburiy sotilgandan so'ng valuta mablag'larining qolgan qismi ularning joriy valuta hisobvarag'iga o'tkaziladi: Valutadagi Bosh kitobda: 20200- "Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar" - eksportchi korxonaning valutadagi tranzit hisobvarag'i –eksport tushumining 100foiz summasiga debetlanib, 20200- "Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar"- eksportchi korxonaning joriy valutadagi hisobvarag'i –eksport tushumining 50 foiz summasiga va 17101- "Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari" – majburiy sotish uchun ajratilgan eksport tushumining 50 foiz summasiga kreditlanadi.

So'mdagi Bosh kitobda: 17101- "Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari" debetlanib, eksportchi korxonaning so'mdagi hisobvarag'i – majburiy sotishdan kelib tushgan summaga kreditlanadi. Vakolatli banklar tomonidan valuta tushumining bir qismi korxonalar tomonidan majburiy sotilishi tartibida sotib olingan chet el valutasidagi mablag'lar belgilangan tartibda birjadan tashqari valuta bozorida operatsiyalarni amalga oshirish uchun foydalaniladi.

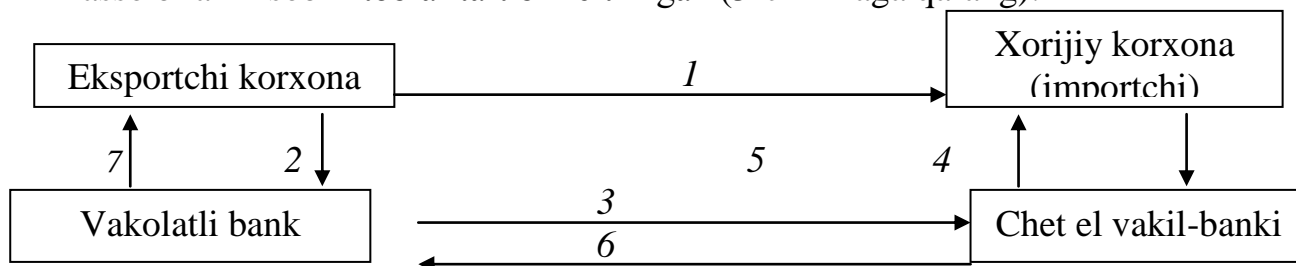
Markaziy bank tomonidan korxonalar tomonidan chet el valutasidagi tushumning majburiy sotilishi tartibida sotib olingan mablag'lar O'zbekiston

Respublikasi Markaziy bankining valuta zaxiralari o'tkaziladi, uning balansida hisobga olinadi va O'zbekiston Respublika valuta birjasida sotish yo'li bilan milliy valutani barqarorlashtirish tadbirlariga sarflanadi. Vakolatli banklar tomonidan markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan eksport bo'yicha valuta tushumini o'tkazish bo'yicha operatsiyalarni hisobga olish va majburiy sotishni amalga oshirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi.

#### 8.4. Banklarda xalqaro hisob-kitoblar bo'yicha operatsiyalar hisobi

Tovar va xizmatlarni eksport-import qilish bilan bog'liq xalqaro hisob-kitob operatsiyalari O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi, Xalqaro savdo palatasining bir xillashtirilgan qoida va tamoyillari hamda tegishli me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Tovar va xizmatlarni eksport-import qilish bilan bog'liq xalqaro hisob-kitob operatsiyalari vakolatli tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladi. Bunday operatsiyalar amalga oshiriladigan ish uchastkasi mijozlar va xorijiy banklar bilan to'g'ri munosabat o'rnatilgan, tez-tez yuzaga keladigan kelishmovchiliklarni xalqaro qoida va taomillarga muvofiq hal qilish yo'llarini topa oladigan, yuqori malakali xodimlar bilan ta'minlashni talab qiladi. Shuni hisobga olish zarurki, hisob-kitoblarni amalga oshirish vaqtida bank yo'l qo'ygan har qanday xato jarima va burdsizlik to'lovi shaklidagi valuta yo'qotishlariga olib keladi. Tovar va xizmatlarni eksport-import qilish bilan bog'liq xalqaro hisob-kitob operatsiyalarida hisob-kitob shakli eksportchilar va importchilar tomonidan shartnoma tuzish vaqtida belgilanadi. Hozirda quyidagi xalqaro hisob-kitob shakllari qo'llanilmoqda: inkasso, akkreditiv, bank o'tkazmalari (o'tkazma topshiriqnomalari).

Inkasso – bu eksportchining o'z bankiga importchidan ma'lum miqdordagi summani olishni yoki ushbu mablag'larni belgilangan muddatda to'lab berilishi haqida tasdiq (aksept)ni olish to'g'risidagi topshirig'idir. Xalqaro amaliyotda inkasso quyidagi turlarga bo'linadi: sof inkasso va hujjatli inkasso. Sof inkasso – bu pul majburiyatlari (masalan cheklar va veksellar) bo'yicha mijozga tegishli bo'lgan mablag'larni olishdir. Hujjatli inkasso – bu mijozga tegishli bo'lgan mablag'larni tijorat hujjatlari (tovarlar yetkazib berilganligi, ish va xizmatlar bajarilganligini tasdiqlovchi transport, sug'urta hujjatlari va boshqalar) bo'yicha olishdir. Quyidagi chizmada eksport operatsiyalari bo'yicha oldindan akseptlab to'lanadigan hujjatli inkasso bilan hisob-kitoblar tartibi keltirilgan (3-chizmaga qarang):

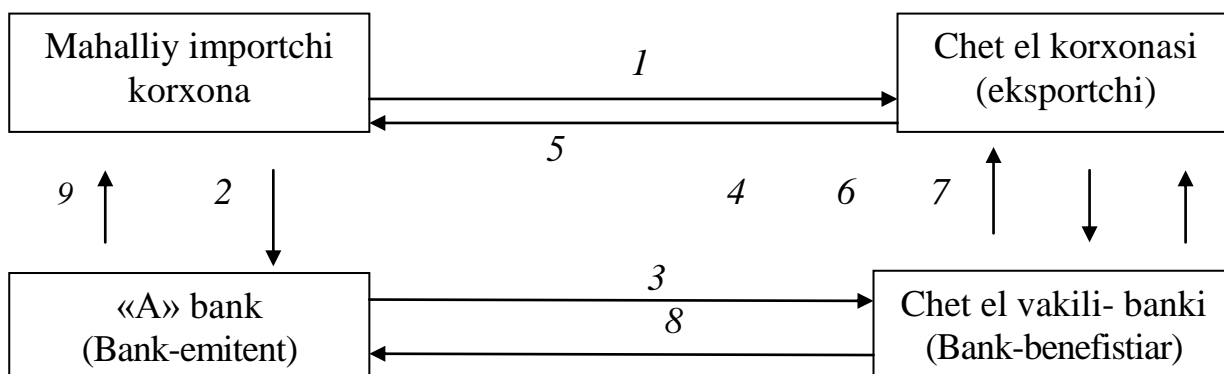


3-chizma. Eksport operatsiyalari bo'yicha oldindan akseptlab to'lanadigan hujjatli inkasso bilan hisob-kitoblar bo'yicha hujjatlar aylanishi.

Bu yerda: 1-Tovarlar yetkazib beriladi; 2-Inkasso banka taqdim etiladi; 3-Inkasso chet el bankiga jo'natiladi; 4- Importchi korxonaga to'lov hujjatlari kelib

tushganligi haqida xabar beriladi; 5-Inkasso importchi tomonidan akseptlanadi; 6-Chet el banki tomonidan mablag‘lar eksportchining banki vakillik hisobvarag‘iga kirim qilinadi; 7- Vakolatli banki mablag‘larni mijoz – eksportchi korxonaning valutadagi tranzit hisobvarag‘iga kirim qilinishi izohlangan.

Hozirgi xalqaro savdoni kredit vositasi hamda to‘lovlarni ta‘minlash va amalga oshirish chorasi bo‘lgan akkreditivsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Akkreditiv – bankning tovarlarni yoki xizmatlarni sotuvchiga muayyan pul summasini tovar jo‘natilganligi yoki shartnomadagi xizmatlar bajarilganligini tasdiqlaydigan tegishli hujjatlar o‘z vaqtida taqdim etilgan hollarda to‘lash haqidagi qat‘iy majburiyatidir. To‘lovning bajarilishini ta‘minlash darajasiga qarab akkreditivlar qaytarib olinadigan va qaytarib olinmaydigan akkreditivlarga bo‘linadi. Xalqaro banklar amaliyotida hujjatli akkreditivlarning quyidagi turlari mavjud: tasdiqlangan akkreditiv, tasdiqlanmagan akkreditiv, akseptli akkreditiv, to‘lov muddati kechiktirilgan akkreditiv, muddatli akkreditiv, bo‘nak to‘lanadigan akkreditiv va revolver akkreditivlar ( 4-chizmaga qarang).



4-chizma. Akkreditivlar bilan hisob-kitoblar bo‘yicha hujjatlar aylanishi tartibi

Bu yerda: 1- eksportchi va importchi o‘rtasida akkreditiv shartnomasi tuziladi; 2-eksportchining foydasiga akkreditiv hisobvarag‘ini ochish to‘g‘risida ariza beradi; 3- bank-emitent akkreditivni xat orqali yoki telekommunikatsiya vositalari orqali sotuvchi turgan mamlakatdagi banka topshiriqnoma bilan yoki akkreditivni tasdiqlashga vakolat berish bilan jo‘natadi; 4-bank-benefitsiar akkreditiv hisobvarag‘ini ochib, bu haqda sotuvchiga xabar beradi: 5- sotuvchi tovarlarni jo‘natadi; 6-akkreditiv shartnomasiga muvofiq tovarlar jo‘natilganligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etadi; 7- chet el banki mablag‘larni sotuvchining hisobvarag‘iga kirim qiladi va quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan rasmiylashtiriladi: 8- akkreditiv muddati tugagandan keyin yoki amaldagi qonunchilik bo‘yicha boshqa hollarda ishlatilmagan summa sotib oluvchining bankiga qaytariladi: 9- bank-emitent kelib tushgan mablag‘larni mijozining hisobvarag‘iga kirim qilinishi izohlangan.

### 8.5. Naqd chet el valutariga oid operatsiyalarni amalga oshirish va ularni hisobga olish

Vakolatli banklar bo‘linmalari almashlash punktlari orqali rezidentlar va norezidentlar bo‘lmish jismoniy shaxslardan chet el valutasining sotib olinishini

amalga oshiradilar. Bank bo‘linmalari ish boshlaguniga qadar almashlash punktlarining kassirlarini qat’iy hisobot blanklari va kun davomida punktning faoliyat yuritishi uchun yetarli bo‘lgan miqdordagi so‘mlar va chet el valutasidagi bo‘nak bilan ta'minlaydilar. Bo‘nakning berilishi va naqd chet el valutasini va chet el valutasidagi to‘lov hujjatlarining xarid qilinishi chog‘ida quyidagi buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi.

So‘mlardagi naqd pullar summasining almashlash punkti xodimiga hisobot uchun berish: faqat Bosh daftarda milliy valuta bo‘yicha, 10103- “Pul almashtirish shaxobchalaridagi naqd pullar” debetlanib, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” kreditlanadi. Almashlash punkti tomonidan sotib olingan naqd chet el valutasini summasiga: faqat Bosh daftarda AQSh dollari bo‘yicha, 10101- “Pul almashtirish shaxobchalaridagi naqd pullar” debetlanib, 17101- “Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari” kreditlanadi. Faqat Bosh daftarda milliy valuta bo‘yicha, 17101- “Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari” debetlanib, 10103- “Pul almashtirish shaxobchalaridagi naqd pullar” kreditlanadi. Naqd pullar qoldig‘ining bank kassasiga kirim qilinishi: faqat Bosh daftarda milliy valuta bo‘yicha, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” debetlanib, 10103- “Pul almashtirish shaxobchalaridagi naqd pullar” kreditlanadi.

Vakolatli banklarning bo‘linmalari rezident jismoniy shaxslarga chet el valutasini sotishni almashlash punktlari orqali amalga oshiradilar. Naqd chet el valutasini sotishga oid operatsiyalarning amalga oshirilishi chog‘ida quyidagi buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi: almashlash punktining xodimiga naqd chet el valutasining hisobot uchun berilishi: faqat Bosh daftarda AQSh dollari bo‘yicha, 10103- “Pul almashtirish shaxobchalaridagi naqd pullar” debetlanib, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” kreditlanadi. Sotilgan chet el valutasini summasiga: faqat Bosh daftarda AQSh dollari bo‘yicha, 17101- “Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari” debetlanib, 10103- “Pul almashtirish shaxobchalaridagi naqd pullar” kreditlanadi. Faqat Bosh daftarda AQSh dollari bo‘yicha, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” debetlanib, 17101- “Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari” kreditlanadi.

Chet el valutasining qoldig‘i bank kassasiga kirim qilinadi: faqat Bosh daftarda AQSh dollari bo‘yicha, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” debetlanib, 10103- “Pul almashtirish shaxobchalaridagi naqd pullar” kreditlanadi. Undiriladigan komission taqdirlash summasiga: faqat Bosh daftarda milliy valuta bo‘yicha, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” debetlanib, 45405- “Pul almashtirish shaxobchalaridagi naqd pullar” kreditlanadi.

Sotish kursi bilan sotib olish kursi o‘rtasidagi musbat kursdagi farq summasiga, ya'ni daromad summasiga: faqat Bosh daftarda milliy valuta bo‘yicha, 17101- “Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari” debetlanib, 45401- “Spot” bitimi bo‘yicha xorijiy valutalardagi foyda” kreditlanadi.

Markaziy bank kursi bilan sotish kursi o‘rtasidagi musbat kursdagi farq summasiga nisbatan: faqat Bosh daftarda milliy valuta bo‘yicha, 17101- “Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari” debetlanib, 45401- “Spot” bitimi bo‘yicha xorijiy valutalardagi foyda” kreditlanadi. Markaziy bank kursi bilan sotish kursi o‘rtasidagi manfiy kursdagi farq summasiga: faqat Bosh daftarda milliy valuta bo‘yicha, 55302-

“Spot” bitimlari bo‘yicha xorijiy valyutalarda ko‘rilgan zararlar debetlanib, 17101-“Valuta pozitsiyasi hisobvaraqlari” kreditlanadi.

Bank bo‘linmalari ham o‘zining, ham boshqa (shu jumladan, xorijiy va xalqaro) banklar, tashkilotlar, uyushmalar va to‘lov tizimlari jamiyatlari tomonidan emissiyalangan, rezident va norezident jismoniy shaxslarning debet va kredit kartochkalari bo‘yicha naqd chet el valutasining berilishi va qabul qilib olinishiga oid operatsiyalarni amalga oshiradilar. Mazkur vakolatli bank tomonidan emissiyalangan debet va kredit kartochkalariga oid hisobvaraqlarga kirim qilinishi uchun rezident va norezident jismoniy shaxslardan naqd chet el valutasining qabul qilib olinishi mijozning arizasi bo‘yicha uning talab qilib olingunigacha depozit hisobvarag‘iga asosan amalga oshiriladi, keyinchalik debet va kredit kartochkalariga kirim qilinadi. Operatsiyalar quyidagi provodkalar asosida rasmiylashtiriladi: faqat Bosh daftarda AQSh dollari bo‘yicha, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” debetlanib, 20206- “Jismoniy shaxslarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlari” kreditlanadi.

Vakolatli banklar debet va kredit kartochkalari bo‘yicha hisobvaraqlardan mablag‘larning berilishini mijozning arizasiga asosan chet el valutasidagi to‘lov hujjatlari asosida amalga oshirishlari mumkin. Bir vaqtning o‘zida mijozning iltimosi bo‘yicha 09006-son sh. bo‘yicha (3-son ilova) xorijga naqd chet el valutasining olib chiqib ketilishiga ruxsatnoma ham berilishi mumkin. Vakolatli banklar naqd chet el valutasini yuridik va jismoniy shaxslarning depozit hisobvarag‘iga qabul qilib olishni amalga oshiradilar. Naqd valutaning kassaga qabul qilinishi: faqat Bosh daftarda AQSh dollari bo‘yicha, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” debetlanib, 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” kreditlanadi.

Banklar yuridik shaxslarga xizmat safarlariga oid xarajatlarga doir naqd chet el valutasining berilishini, ularning arizalariga va amaldagi qonunchilikka binoan, tasdiqlovchi hujjatlar asosida amalga oshiradilar. Bunda quyidagi buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi: faqat Bosh daftarda AQSh dollari bo‘yicha, 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” debetlanib, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” kreditlanadi.

Vakolatli banklar naqd chet el valutasini qonunchilikda va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me‘yoriy hujjatlarida ko‘zda tutilgan boshqa maqsadlar uchun ham berilishini amalga oshirishlari mumkin. Mijozning iltimosiga ko‘ra naqd chet el valutasining chegaradan tashqariga olib chiqib ketilishi uchun ruxsatnoma beriladi. Rezident jismoniy shaxslarning hisobvaraqlaridan mablag‘lar ularning arizalariga binoan naqd chet el valutasini ko‘rinishida belgilangan tartibda ariza taqdim etilgan kundan keyin keluvchi kundan kechiktirmasdan (chet el valutasidagi to‘lov hujjatlari asosida) to‘lanishi mumkin. Operatsiya quyidagi buxgalteriya yozuvlari bilan rasmiylashtiriladi: faqat Bosh daftarda AQSh dollari bo‘yicha, 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” debetlanib, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” kreditlanadi.

Hisobvaraqlardan mablag‘lar ular egalarining xohishlariga ko‘ra "VISA" xalqaro plastik kartochkalari, yo‘l cheklari bilan berilishi yoki naqdsiz tartibda chegaradan tashqariga hisoblab o‘tkazib berilishi mumkin. Naqd chet el valutasining chegaradan tashqariga olib chiqib ketilishiga oid ruxsatnomalar fuqarolarning

iltimoslari bo'yicha ular tomonidan vakolatli banklardan naqd chet el valutasidagi kreditlarning olinishi chog'ida berilishi ham mumkin.

### **Qisqa xulosalar**

Chet el valutasidagi operatsiyalar hisobi - bu ushbu operatsiyalarning turlarini va ularni amalga oshirishdagi dastlabki hujjatlarni rasmiylashtirish hamda ularniing buxgalteriya hisobini yuritishni to'g'ri tashkil qilishdir. Shuningdek, valuta siyosatini amalga oshirishni buxgalteriya hisobi orqali nazorat qilish tuchuniladi.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Chet el valutasidagi operatsiyalar deganda qanday operatsiyalar tuchuniladi?
2. Chet el valuta operatsiyalarining qanday turlarini bilasiz?
3. Banklarda chet el valutasidagi hisobvaraqlarni ochish uchun qanday talablar qo'yilgan?
4. Valuta mablag'lari qanday maqsadlar uchun kassadan sarflanadi?
5. Valuta almashuv punktlarini ochishdan sabab nima?
6. Chet el valutasida bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishda qo'llaniladigan tranzit hisobvaraqlardan qachon foydalaniladi?
7. Chet el valutasidagi operatsiyalarni amalga oshirish jarayoni qaysi me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi?
8. Ushbu operatsiyalar qaysi hisobvaraqlarda hisobga olinadi?

### **Adabiyotlar**

1. Ўзбекистон Республикасининг "Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги қонуни. 04.12.2003 й.
2. ЎЗРМБ нақд чет эл валютасига оид операцияларни амалга ошириш қоидалари. ЎЗР АВ 15.04.2004 йилда 957-1-сон билан рўйхатга олинган.
3. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎЗР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
4. Курсов В.Н., Яковлев Г.А. Бухгалтерский учёт в коммерческом банке: новые типовые бухгалтерские проводки операций банка. Учеб. пос. -М.: ИНФРА-М, 2004.
5. Нургазиева Л. А. Бухгалтерский учет операций в иностранной валюте: Учеб. пос. - Алматы.: Экономика, 2003, - 92 с.
6. Наврўзова К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техника. Ўқув қўлланма.- Т.: ТМИ, 2003, - 170 б.
7. [www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html](http://www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html) . Украина
8. [www.banks.kiev.ua/ua/data.html](http://www.banks.kiev.ua/ua/data.html) . Ассоциация украинских банков
9. [www.bank.gov.ua](http://www.bank.gov.ua) . Национальный банк Украины

## **9- Bob. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar hisobi**

### **9.1. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlarning turlari va ularning tavsifi**

Qimmatli qog'ozlar pul hujjatlari bo'lib, sotib olgan shaxslarning uni chiqargan yuridik shaxslarga nisbatan mulkiy huquqiy yoki qarz munosabatlarini bildiradi. Qimmatli qog'ozlar tayinlanish kriteriyasi bo'yicha hisob bozorining dastagi va moliyaviy bozor dastagiga bo'linadi. Hisob bozorida qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar muomalada bo'ladi va iqtisodiy sub'ektlarning o'zaro hisob-kitoblariga xizmat qiladi, ularning harakati amaldagi qonuniy hamda me'yoriy hujjatlar<sup>25</sup> bilan tartibga solib boriladi.

Moliyaviy bozor dastagi kapitalning harakatini aks ettiradi va ularning vujudga kelishi investitsion munosabatlarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, muomalada bo'lish jarayoni bir yildan ziyod bo'lgan qimmatli qog'ozlar kiradi.

Hisob bozorlaridagi qimmatli qog'ozlardan farqi shundaki, bular seriyalab chiqariladi va ular mulkiy munosabatlarni hamda qarz munosabatlarini aks ettiruvchi shakllarga bo'linadi. Qarz munosabatlarini aks ettiruvchi qog'ozlar qarz majburiyatlari yoki obligatsiyalar deb ataladi. Mulkiy munosabatlarni ifodalovchi dastaklar aksiyalar deyiladi.

Aksiya - bu qimmatli qog'oz bo'lib aksionerlik kapitalining ma'lum bir qismini to'laganligini bildiradi va foydaning ma'lum qismini dividend shaklida olish hamda aksionerlik jamiyatini boshqarishda qatnashish, tugatilgan taqdirda qolgan mulkning bir qismiga egalik qilish huquqini beradi. Aksiya - qarz majburiyati hisoblanmaydi. Ro'yxatdan o'tishiga qarab, nomi yozilgan va nomi yozilmagan aksiyalarga bo'linadi.

Aksiyaning huquqiy turiga qarab oddiy aksiyalarga va imtiyozli aksiyalarga bo'linadi. Qarz majburiyatlarini oddiy qilib tuchuntiradigan bo'lsak, bu qarz oluvchining kreditorga mablag'ini qarz olganda beradigan hujjati hisoblanadi.

Qarz majburiyatlariga quyidagilar kiradi: obligatsiyalarning har xil turlari, kaznachey veksellari, depozit sertifikatlari va veksellar.

Obligatsiya - belgilangan foiz va stavkaga ega bo'lib, qarzdorning muddatli qarz majburiyatidir. Kaznachey vekseli -davlat qarz majburiyatining asosiy turi hisoblanib, ular 3 oy, 6 oy va 12 oyga chiqariladi. Asosan, u banklar o'rtasida sotiladi va nominal qiymatdan past narxda sotiladi. Kaznachey veksellarini emissiya qilish va to'lash Markaziy bank tomonidan Moliya Vazirligining topshirig'iga asosan amalga oshiriladi. Depozitli sertifikat – qarz majburiyati bo'lib, kredit muassasasining omonotchilarga qo'yilgan pul va unga belgilangan foizini olish huquqini beruvchi yozma majburiyatdir.

---

<sup>25</sup> Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги қонуни. 02.09.1993й; Тижорат банкларида қимматли қоғозлар операциялари бўйича бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги низом. ЎзР АВ 28.03.2003 йилда 662-3-сон билан рўйхатга олинган; Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан боғлиқ операцияларига доир қонунчилик ҳужжатлари тўплами. -"Ўзбекистон." 2003 й.

## **9.2. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bo'yicha tijorat operatsiyalari hisobi**

10700-Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari- «Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlar» hisobvaraqlarida bank tomonidan savdo qilish maqsadlarida sotib olingan qimmatli qog'ozlarning (veksellardan tashqari) hisobi yuritiladi va ushbu qimmatli qog'ozlar ularni kelajakda foyda bilan sotish maqsadida qisqa muddatga sotib olinadi. Analitik hisob sotib olingan qimmatli qog'ozlar turlari va muddatlari, shuningdek, emitentlar bo'yicha alohida yuritiladi.

REPO bitimi bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar hisobi alohida shaxsiy hisobvaraqlarida yuritiladi. Sotib olingan qimmatli qog'ozlar sotib olish qiymati bo'yicha hisobga olinadi, sotib olish qiymatiga qimmatli qog'ozlarni xarid qilish bilan bog'liq barcha xarajatlar (brokerlik va birja vositachilik haqi va h.k.), shu jumladan, ko'zda tutilmagan xarajatlar kiritiladi. Diskont yoki mukofot xarid qilish sanasida ro'yxatga olinmaydi va qarz majburiyatiga egalik qilish muddati davomida amortizatsiya qilinmaydi. Qimmatli qog'ozlarni sotib olishda quyidagi buxgalteriya hisobi yozuvi amalga oshiriladi: 10700-“Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari” debetlanib, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” hisobvarag'i kreditlanadi.

Balans hisoboti tuziladigan sanada bozor narxini sotib olish narxi bilan taqqoslash orqali qimmatli qog'ozlarni qayta baholash amalga oshiriladi. Qimmatli qog'ozlarning bozor qiymatini aniqlashda, birja va birjadan tashqari bozorlarda shakllanadigan baholar to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalaniladi. Fond bozorida kotirovka mavjud bo'lmagan hollarda, mua'yan qimmatli qog'ozlarning qiymati emitentning moliyaviy hisoboti, auditorlik hisobot ma'lumotlarini tahlil qilish asosida aniqlanadi. Bunda aksiyalar qiymati sof aktivlar (majburiyatlar chegirib tashlangan aktivlar)ni muomalaga chiqarilgan aksiyalar soniga bo'lish orqali hisoblanadi. Barcha qimmatli qog'ozlar bir vaqtning o'zida qayta baholanadi. Qimmatli qog'ozlar ikki narxda, bozor yoki sotib olish narxining eng kam qiymati bo'yicha baholanadi. Agar bozor narxi sotib olish narxidan past bo'lsa, bank xarajatlari hisobidan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi barpo etiladi. Bunda sotib olish narxi va bozor narxi o'rtasidagi farq summasi 56806- “Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash” debetlanib, Kt 10799- “Boshqa qimmatli qog'ozlar” hisobvaraqlari kreditlanadi. Agar bozor narxi xarid narxidan yuqori bo'lsa zaxira nolga tenglashtiriladi va bunda, 10799- “Boshqa qimmatli qog'ozlar”debetlanib, 56806- 56806- “Oldi sotdi qimmatli qog'ozlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash” kreditlanadi.

Qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi hisobvaraqlari bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi umumiy asosda belgilanadi. Bu shuni anglatadiki, bozor narxini xarid narxi bilan taqqoslash qimmatli qog'ozlarning har bir turi bo'yicha (alohida har bir qimmatli qog'oz bo'yicha emas) amalga oshiriladi, shundan so'ng ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplashning umumiy zaxirasini barpo etish uchun jamlanadi.

Agar ilgari barpo etilgan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasining hajmi yangidan hisoblab ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash



zaxirasining hajmidan katta bo'lsa, u holda zaxira ortiqcha bo'lgan summaga kamaytiriladi va 10799- "Boshqa qimmatli qog'ozlar" debetlanib, 56806- "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash" kreditlanadi.

Mabodo, oldindan barpo etilgan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasining hajmi yangidan hisoblangan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasining hajmidan kam bo'lsa, u holda zaxira hisoblangan hajmgacha qo'shimcha ravishda oshiriladi 56806- "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash" debetlanib, Kt 10799- "Boshqa qimmatli qog'ozlar" hisobvarag'i kreditlanadi. Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi kontraktiv hisobvaraqlar bo'lib qimmatli qog'ozlarning umumiy balans qiymatidan chiqariladi va 10700- "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari" hisobvarag'ida quyidagicha hisobga olinadi: qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi hisobvarag'i - sotib olish narxi minus qimmatli qog'ozlar oldi va sotdisi hisobvarag'i bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi; qimmatli qog'ozlar oldi va sotdisi hisobvaraqlari - sof qiymat.

Qimmatli qog'ozlarni sotishda yoki qisqa muddatli qarz majburiyatlar to'lovini amalga oshirishda quyidagi buxgalteriya yozuvi bajariladi: 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar" yoki 20200- "Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar" - sotish bahosiga debetlanib, 10700- "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari" - balans qiymatiga kreditlanadi.

Agar sotish bahosi qimmatli qog'ozlarning balans qiymatidan farq qilsa, qimmatli qog'ozlarni sotishdan ko'rilgan foyda yoki zararlar summasiga 55614- "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlar haqiqiy qiymatining o'zgarishi natijasida ko'rilgan zararlar (Savdoga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlardan tashqari)" debetlanib, 45611- "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari haqiqiy qiymatining o'zgarishi natijasida olingan foyda (Savdoga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlardan tashqari)" kreditlanadi. Shuningdek, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi qayta hisoblanadi va buxgalteriya hisobida uning miqdori tuzatiladi.

Agar bankning qimmatli qog'ozlarga nisbatan operatsiyalari mazmuni o'zgarsa, 15900- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga kiritilgan investitsiyalar" hisobvarag'iga o'tkazilishi mumkin. Bunda operatsiyalar mazmuni foiz stavkasi hamda bozor narxi, moliyalash shartlari va manbalarining o'zgarishi oqibatida o'zgaradi hamda xarid va bozor qiymatlarining eng kami bo'yicha amalga oshiriladi. Yuqorida qayd etilgan qiymatlarning eng kami o'tkazilgan qimmatli qog'oz uchun yangi balans qiymati bo'ladi. Agar bozor qiymati xarid narxidan past bo'lsa, o'tkazishdagi farq summasiga, 15900- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga kiritilgan investitsiyalar" - bozor qiymati va 55614- "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlar haqiqiy qiymatining o'zgarishi natijasida ko'rilgan zararlar (Savdoga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlardan tashqari)" - farq summasi debetlanib, - xarid qiymati sifatida kreditlanadi. Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi qayta hisoblanadi va buxgalteriya hisobida uning miqdori tuzatib qo'yiladi.

Obligatsiyalar bo'yicha foiz ushbu qimmatli qog'ozlarning nominal qiymati bo'yicha hisob-kitob qilinadi va ularga hisoblangan foiz summasi daromad sifatida hisobga olinadi, hamda 16305- "Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari bo'yicha hisoblangan

foizlar” debetlanib, 40605- “Davlat obligatsiyalari bo‘yicha foizli daromadlar” hisobvaraqlari kreditlanadi. Ular undirilganda esa, yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” debetlanib, 16305-"Oldi-sotdi qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha hisoblangan foizlar” hisobvarag‘i kreditlanadi.

Agar emitentning moliyaviy ahvoli yomonlashishi oqibatida emitent tomonidan qarz majburiyatlarining uzilishi yoki ular bo‘yicha foizlarning to‘lanishi bankda shubha uyg‘otsa banklar foizlarni o‘stirmaslik tamoyilidan foydalanishi lozim. Qarz majburiyatlari bo‘yicha hisoblab yozilgan, lekin olinmagan barcha foizlari quyidagi hollarda, emitent tomonidan qisqa muddatli qarz majburiyatlarining uzilishi yoki ular bo‘yicha foizlarning to‘lanishi 60 kun; 90 kun va undan ortiq muddatga yoki muddatidan qa‘tiy nazar bankda shubha tug‘ilganda bank balansidan hisobdan chiqarilishi mumkin, unda buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv orqali amalga oshiriladi: 40613- “Korxonalarining qarz qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha foizli daromadlar” debetlanib, 16305-"Oldi-sotdi qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha hisoblangan foizlar” kreditlanadi.

Balansdan chiqarilganidan so‘ng qarz majburiyatlari bo‘yicha hisoblab yozilgan foizlarning summasi ko‘zda tutilmagan holatlar, ya‘ni, 95411- “Olinishi lozim bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha hisoblangan foizlar” debetlanib, 96333-“Olinishi lozim bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha hisoblangan foizlar kontr-hisobvarag‘i” kreditlanadi va undirilganda ushbu hisobvaraqlarda teskari yozuv amalga oshiriladi.

Banklarda qimmatli qog‘ozlarning oldi-sotdi operatsiyalari bilan bog‘liq xarajatlar (vosita haqi, ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lov, qimmatli qog‘ozlarni sotishda broker uchun mukofot puli va boshqalar) 55110- «Qimmatli qog‘ozlarning oldi-sotdi operatsiyalari bo‘yicha to‘lanadigan xizmat va vositachilik xarajatlari» hisobvarag‘ida hisobga olinadi.

### **9.3. Tijorat banklarida qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha investitsiya operatsiyalari hisobi**

15900-“So‘ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar” «Investitsiyalar» hisobvaraqlarida bank tomonidan investitsiya maqsadlariga uzoq muddatli asosda sotib olingan qimmatli qog‘ozlarning hisobi yuritiladi. Uzoq muddatli obligatsiyalar va boshqa uzoq muddatli qarz majburiyatlari odatda ularning to‘lov muddati kelgunga qadar bankning foizli daromadining doimiy oqimi bilan ta‘minlash uchun hisobvaraqlarida hisobda turadi.

Aksiyalarga qilingan investitsiyalarning hisobi bank tomonidan tijorat faoliyati uchun sotib olingan 10700-«Oldi-sotdi qimmatli qog‘ozlari» hisobvaraqlarida hisobga olinadigan aksiyalardan tashqari barchasi 15913- «Korxonalarining qarz qimmatli qog‘ozlari» hisobvarag‘ida hisobga olinadi. Uzoq vaqt davomida egalik qiladigan aksiyalar bankka o‘z manfaatlaridan kelib chiqib, korxonalarining faoliyati va hisob siyosatining shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatish imkonini beradi. Ularning analitik hisobi sotib olingan qimmatli qog‘ozlarning turlari va muddatlari bo‘yicha hamda emitentlar bo‘yicha alohida yuritiladi.

Sotib olingan qimmatli qog‘ozlar xarid qiymati bo‘yicha hisobga olinadi, unga ularni xarid qilish bilan bog‘liq barcha xarajatlar (brokerlik va birja vositasi haqi va

h.k.) shu jumladan, ko'zda tutilmagan xarajatlar kiritiladi va quyidagi buxgalteriya hisobi yozuvi amalga oshiriladi: 15900-“So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar” debetlanib, 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” hisobvarag'i kreditlanadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalariga obuna bo'lishda bank aksiyalar qiymatining bir qismini to'lashi mumkin. Aksiyalar qiymati va obuna bo'yicha kiritiladigan to'lov summasi o'rtasidagi farq summasi aniqlanadi va ular quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan rasmiylashtiriladi: 15913-«Korxonalarining qarz qimmatli qog'ozlari» - aksiyalar narxiga debetlanib, yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar”- to'lov summasi va 29826-“Aksiyalar uchun obuna mablag'ini to'lash - Xususiy kapitalni” - obuna paytidagi aksiya narxi hamda obuna to'lovi farqi sifatida kreditlanadi. Bank obuna bo'yicha qolgan summani to'laganda: 29826- “Aksiyalar uchun obuna mablag'ini to'lash - Xususiy kapitalni” debetlanib, yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” hisobvarag'i kreditlanadi.

Agar qarz majburiyati diskont yoki mukofot bilan sotib olinsa, diskont yoki mukofot xarid qilish sanasida ro'yxatga olinmaydi. Biroq, diskont yoki mukofot summasi to'g'ri chizikli usul bo'yicha qarz majburiyatining muomalada bo'lishi muddati davomida amortizatsiya qilinadi. Muomala muddatining so'ngida qarz majburiyatlariga qilingan investitsiyalarning balans qiymati qarz majburiyatining nominal qiymatiga teng bo'lishi lozim.

Diskont amortizatsiyasi summasiga 44800-“So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlar” debetlanib, 15913- «Korxonalarining qarz qimmatli qog'ozlari» kreditlanadi va mukofot amortizatsiyasi summasiga esa, 15913- «Korxonalarining qarz qimmatli qog'ozlari» debetlanib, 44800- “So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlar” kreditlanadi. Aksiyalar shuningdek, diskont (nominal qiymatidan past) yoki mukofot bilan (nominal qiymatidan yuqori) xarid narxda qilinishi mumkin. Bunda diskont yoki mukofot xarid kuniga qayd va amortizatsiya qilinmaydi, ya'ni, burchli majburiyatlar diskontlari hamda mukofotlaridan farqli o'laroq, xarid qilingan aksiyalar narxini nominal qiymatga keltirish davri hisobga olinmaydi.

Balans hisobotini tuzish sanasida bozor qiymatini balans qiymati bilan taqqoslash orqali qimmatli qog'ozlar qayta baholanadi va ularning bozor qiymatini aniqlashda, birja va birjadan tashqari bozorlarda shakllanadigan baholar to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalaniladi. Fond bozorida kotirovka mavjud bo'lmagan hollarda, muayyan qimmatli qog'ozlarning qiymati emitentning moliyaviy hisoboti, auditorlik hisobot ma'lumotlarini tahlil qilish asosida aniqlanadi. Bunda aksiyalar qiymati sof aktivlarni muomalaga chiqarilgan aksiyalar soniga bo'lish orqali hisoblanadi.

Qarz majburiyatlarining balans qiymati diskont yoki mukofot amortizatsiyalari hisobiga xarid qiymatidan farq qilishi mumkin.

Aksiyalarning balans qiymati ularni sotib olish qiymatiga teng. Barcha qimmatli qog'ozlar bir vaqtning o'zida qayta baholanadi, ya'ni bozor yoki balans qiymatining eng kami bo'yicha baholanadi. Agar bozor qiymati balans qiymatidan past bo'lsa,

bank xarajatlari hisobidan qoplanishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi barpo etiladi. Bunda balans qiymati va bozor narxi o'rtasidagi farq summasiga, 56826- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiya bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash" debetlanib, 15999- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)" kreditlanadi. Agar bozor qiymati balans qiymatidan yuqori bo'lsa zaxira nolga tenglashtiriladi.

Investitsiyalar hisobvaraqlarda ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi umumiy asosda belgilanadi. Bu shuni anglatadiki, bozor qiymatini balans qiymati bilan taqqoslash qimmatli qog'ozlarning har bir turi bo'yicha amalga oshiriladi, shundan so'ng, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplashning umumiy zaxirasini barpo etish uchun jamlanadi.

Bunda oldindan barpo etilgan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasining hajmi yangidan hisoblangan zararlarni qoplash zaxirasining hajmidan yuqori bo'lsa, u holda zaxira ortiqcha bo'lgan summaga kamaytiriladi, ya'ni 15999- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)" debetlanib, 56826- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlarga kreditlanadi. Agar oldindan barpo etilgan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasining hajmi yangidan hisoblangan zararlarni qoplash zaxirasining hajmidan past bo'lsa, u holda zaxira ko'zda tutilgan hajmgacha qo'shimcha ravishda oshiriladi, ya'ni 56826- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlar debetlanib, 15999- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)" kreditlanadi. Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi kontraktiv hisobvaraq bo'lib, qimmatli qog'ozlarning umumiy balans qiymatidan chiqariladi va quyidagi tarzda amalga oshiriladi: Investitsiyalar hisobvaraqlarining - balans qiymati minus investitsiyalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi investitsiyalar hisobvarag'i - sof qiymati ko'rinishida aks ettiriladi

Qimmatli qog'ozlarni sotishda yoki qisqa muddatli qarz majburiyatlari to'lovini amalga oshirishda quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar" yoki 20200- "Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar" - amaldagi sotish bahosiga debetlanib, 15900- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar" - balans qiymati summasiga kreditlanadi. Agar sotish (to'lovini amalga oshirish) bahosi qimmatli qog'ozlarning balans qiymatidan yuqori bo'lsa, foyda summasiga 45803- "Sotishga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarni sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda" yoki 45809- "Xususiy kapitalga qilingan investitsiya bo'yicha olingan dividendlar" hisobvaraqlari (aksiyalar bo'yicha) kreditlanadi. Agar sotish bahosi qimmatli qog'ozlarning balans qiymatidan past bo'lsa, sotishdan ko'rilgan zararlar summasiga 55804- "Sotishga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarning sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar" yoki 55806- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlarning sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar"

hisobvaraqlari (aksiyalar bo'yicha) debetlanadi. Shuningdek, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi qayta hisob-kitob qilinadi va buxgalteriya hisobida uning summasi tuzatib qo'yiladi.

Bankning 15900-“So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar”-hisobvaraqlarida hisobga olingan qimmatli qog'ozlarga nisbatan operatsiyalari mazmuni o'zgartirilsa, u holda ularning hisobi 10700-“Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari” - tegishli hisobvaraqlarga o'tkazilishi (qayta tasniflanishi) mumkin. Bu foiz stavkasi, bozor narxi, moliyalash shartlari va manbalarining o'zgarishi oqibatida vujudga keladi. Natijada, o'tkazish balansi va bozor qiymatlarining eng kami bo'yicha amalga oshiriladi. Yuqorida qayd etilgan narxlarning eng kami o'tkazilgan qimmatli qog'oz uchun yangi balans qiymati bo'ladi. Agar bozor qiymati balans qiymatidan past bo'lsa, o'tkazishdagi tafovut 55804- “Sotishga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarning sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar” yoki 55806-“So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlarning sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar” - (aksiyalar uchun) debetiga kiritiladi. Bunda, 10700-“Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari” -bozor qiymatiga, 55804- “Sotishga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarning sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar” yoki 55806-“So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog'ozlarning sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar”– farq summasiga debetlanib, 15900-“So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar”- balans qiymati sifatiga kreditlanadi.

Shuningdek, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi qayta hisob-kitob qilinadi va buxgalteriya hisobida uning summasiga tuzatish qilinadi. Shuningdek, obligatsiyalar bo'yicha foiz ushbu qimmatli qog'ozlarning nominal qiymati bo'yicha (xarid qiymati bo'yicha emas) hisob-kitob qilinadi.

#### **9.4. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bo'yicha vositachilik operatsiyalari va muddatli bitimlar hisobi**

Banklar mijozlar bilan tuzilgan vositachilik yoki topshirig' shartnomalari asosida qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bo'yicha operatsiyalarini bajarishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarni sotib olish uchun mijozlar tomonidan o'tkazilgan pul mablag'lari hamda vositachilik va topshiriq shartnomalari bo'yicha sotishdan olingan pul mablag'larining hisobi 22608-«Mijozlarning qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalari bo'yicha mablag'lari» hisobvarag'ida yuritiladi. Analitik hisobi mijozlarning shaxsiy hisobvaraqlari bo'yicha yuritiladi.

Sotish uchun olingan yoki mijoz topshirig'ining bajarilishi natijasida sotib olingan naq qimmatli qog'ozlar 93616-«Davlatning shartli tarzda saqlanayotgan qimmatli qog'ozlari» va 93623-«Saqlanayotgan xususiy qimmatli qog'ozlar tijorat hujjatlari» ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida nominal qiymat bo'yicha 93616-«Davlatning shartli tarzda saqlanayotgan qimmatli qog'ozlari» yoki 93623-«Saqlanayotgan xususiy qimmatli qog'ozlar tijorat hujjatlari» debetlanib, 96379 «Saqlanayotgan qimmatli qog'ozlar va boshqa qimmatbaho buyumlar bo'yicha kontr-hisobvarag'i» kreditlanadi. Analitik hisobi har bir shartnoma bo'yicha ochiladigan alohida shaxsiy hisobvaraqlarda yuritiladi.

Mijozlarning topshirig'i bo'yicha qimmatli qog'ozlarni sotishda, sotilmagan qimmatli qog'ozlarni mijozlarga qaytarishda, shuningdek, mijozlarga ularning topshirig'i bo'yicha xarid qilingan qimmatli qog'ozlarni topshirishda nominal qiymat bo'yicha quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: 96379 debetlanib, Kt 93616-«Davlatning shartli tarzda saqlanayotgan qimmatli qog'ozlari» yoki Kt 93623-«Saqlanayotgan xususiy qimmatli qog'ozlar tijorat hujjatlari».

Banklar tomonidan brokerlik operatsiyalarini bajarishdan olingan daromadlar esa 45209-«Qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan brokerlik operatsiyalari bo'yicha daromadlar» hisobvarag'ining kreditiga o'tkaziladi va daromad sifatida tan olinadi.

Qimmatli qog'ozlar bilan muddatli bitimlar deganda, bitimni tuzish sanasidan farq qiluvchi hisob-kitoblarning aniq sanasi ko'rsatilgan holda shartnomalar bilan rasmiylashtirilgan qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi bitimlari (REPO bitimlari, fyucherslar va h.k.) tuchuniladi.

Muddatli bitimlar tuzishda hisob-kitob qilish sanasi bitimni tuzish sanasi bilan mos kelmaydi. Muddatli bitimlar Markaziy bankning me'yoriy hujjatlariga muvofiq, bitim tuzish sanasidan boshlab hisob-kitoblar o'tkazish muddatiga qadar ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida hisobga olinadi. Hisob-kitoblar boshlangan kuni bir vaqtning o'zida belgilangan tartibda balans hisobvaraqlarida aks ettirish bilan birga bitimlarni ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida hisobga olish to'xtatiladi. Shuningdek, qimmatli qog'ozlar operatsiyalarida fyuchers kontraktlari ham tuzilishi mumkin. Fyuchers kontraktlarini tuzishda qimmatli qog'ozlarning xaridori bo'lgan bank ularni sotib olish bo'yicha majburiyatlarini bitim tuzish sanasidan boshlab, hisob-kitoblar qilish sanasigacha hisobga oladi va buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi; 92802- "Qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha muddatli bitimlar" debetlanib, 96374- "Qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha muddatli bitimlar kontr-hisobvarag'i" kreditlanadi. Qimmatli qog'ozlarning turlari va shartnomalari bo'yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlar yuritiladi. Hisob-kitoblar sanasi kelganda, ularning haqini to'lashda va olishda xaridor bank tomonidan qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha balans hisobida tegishli buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi. Bundan tashqari ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo'yicha buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv amalga oshiriladi; 96374- "Qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha muddatli bitimlar kontr- hisobvarag'i" debetlanib, 92802- "Qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha muddatli bitimlar" kreditlanadi.

Fyuchers kontraktlarini tuzishda qimmatli qog'ozlarning sotuvchisi bo'lgan bank ularni yetkazib berish bo'yicha majburiyatlarni bitim tuzish sanasidan boshlab, ular bo'yicha hisob-kitoblar qilinadigan sanagacha hisobga oladi va 92802- "Qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha muddatli bitimlar" debetlanib, 96376- "Qimmatli qog'ozlarni sotish bo'yicha muddatli bitimlar kontr-hisobvarag'i" kreditlanadi.

Hisob-kitoblar sanasi kelganda, ularning haqini olishda va yetkazib berishda sotuvchi bank tomonidan qimmatli qog'ozlarni sotish bo'yicha balans hisobida tegishli buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi. Bundan tashqari ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo'yicha buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv bajariladi: 96376-«Qimmatli qog'ozlarni sotish bo'yicha muddatli bitimlar kontr-

hisobvarag‘i” debetlanib, 92802- “Qimmatli qog‘ozlarni sotib olish bo‘yicha muddatli bitimlar” hisobvarag‘i kreditlanadi.

Shuningdek, banklarda qimmatli qog‘ozlar operatsiyalari bo‘yicha REPO operatsiyalari ham amalga oshiriladi. REPO (qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog‘ozlarning oldi-sotdi bitimlari to‘g‘risidagi kelishuv) bitimi deganda, ma'lum muddatdan so‘ng oldindan kelishilgan bahoda sotib olish majburiyati bilan qimmatli qog‘ozlarni sotish bo‘yicha tuzilgan bitim tuchuniladi. REPO bitimlari quyidagi tamoyillarning hech bo‘lmaganda biri bajarilgan taqdirda moliyalashtirish operatsiyalari sifatida hisobga olinadi: avval sotilgan qimmatli qog‘ozlarning o‘zi qayta sotib olinsa; agar qayta sotib olinayotgan qimmatli qog‘ozlar barcha jihatlariga ko‘ra sotilgan qimmatli qog‘ozlarga o‘xshasa.

Qimmatli qog‘ozlar quyidagi shartlar bajarilsa "barcha jihatlariga ko‘ra o‘xshash" deb qaraladi: qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha bir shaxs va shu shaxsning o‘zi majburiyatlar olgan bo‘lishi; qimmatli qog‘oz egalarini bir xil tavakkalchilik va huquqlar bilan ta'minlanishlari uchun ushbu qog‘ozlar shakl va ko‘rinishi jihatidan bir xil bo‘lishi; qimmatli qog‘ozlar bir xil foiz stavkasiga ega bo‘lishi; qimmatli qog‘ozlar bir xil to‘lov muddatiga ega bo‘lishi; qimmatli qog‘ozlar bir xil nominal qiymatga ega bo‘lishi zarur. Aks holda REPO bitimlari qimmatli qog‘ozlar oldi - sotdisi operatsiyalari sifatida hisobga olinadi.

Ayrim holatlarda qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha operatsiyalar REPO bitimlari hisobini moliyalashtirish operatsiyalari sifatida hisobga olinadi. REPO bitimlarining yuridik shakli oldi-sotdi bitimi bo‘lganligi sababli, ushbu operatsiyalarning iqtisodiy mohiyati xarid qilingan qimmatli qog‘ozlar bilan ta'minlangan moliyalashtirishdir. Xalqaro andozalarga muvofiq, buxgalteriya hisobi uning yuridik shakliga emas, iqtisodiy mohiyatiga qarab amalga oshirilishi lozim. REPO bitimlari qimmatli qog‘ozlar garovi asosida kreditlash operatsiyalaridan shu bilan farq qiladiki, qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdi bitimi to‘g‘risidagi kelishuvning birinchi qismini bajarishda ularga egalik qilish huquqi qarzdordan kreditorga o‘tadi. Ushbu operatsiyalarda qimmatli qog‘ozlar sotuvchisi qarzdor, xaridor esa pul mablag‘lari kreditori rolini bajaradi. REPO kelishuvida ko‘rsatilgan muddat tugagach, qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdi bitimlari to‘g‘risidagi kelishuvning ikkinchi qismi bajarilgan taqdirda ularga egalik qilish huquqi qayta kreditordan qarzdorga o‘tadi.

Qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog‘ozlarning oldi-sotdi bitimlari to‘g‘risidagi kelishuvning birinchi qismini bajarishda qimmatli qog‘ozlarni sotuvchi bank tomonidan bitimning birinchi qismi bo‘yicha ularni sotish summasiga quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: 10103-“Pul almashtirish shaxobchalaridagi naqd pullar” yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” debetlanib, 22300-“REPO bitimlari bo‘yicha sotilgan qimmatli qog‘ozlar” hisobvarag‘i kreditlanadi. Bir vaqtning o‘zida bank tomonidan sotilgan va qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog‘ozlarning oldi-sotdi bitimlari to‘g‘risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bank tomonidan sotib olinishi lozim bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar summasiga ko‘zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo‘yicha buxgalteriya yozuvi bajariladi. 92802- “Qimmatli qog‘ozlarni sotib olish bo‘yicha muddatli bitimlar” - hisobvarag‘ida qimmatli qog‘ozlar REPO operatsiyalarining birinchi qismiga,

ularning sotilish sanasidan boshlab esa, bank tomonidan ikkinchi qismiga muvofiq, sotib olish muddatigacha hisobga olinadi.

Kelishuvning ikkinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish narxi va kelishuvning birinchi qismi bo'yicha ularni sotish narxi o'rtasidagi farq o'z mohiyatiga ko'ra olingan pul mablag'lari uchun to'lov hisoblanadi. Ko'rsatilgan farq amortizatsiya qilinadi va sotuvchi bank tomonidan har oyda qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimi to'g'risidagi kelishuvning amal qilish muddati davomida foizli xarajatlar 54300-“Qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan - REPO bitimlari bo'yicha foizli xarajatlar” debetlanib, 22300-“REPO bitimlari bo'yicha sotilgan qimmatli qog'ozlar” hisobvarag'i kreditlanadi.

Qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bank tomonidan kelishuvning ikkinchi qismi bo'yicha qayta sotib olingan qimmatli qog'ozlar summasiga quyidagi buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi: 22300-“REPO bitimlari bo'yicha sotilgan qimmatli qog'ozlar” debetlanib, 10301- “Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'i – Nostro” yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” hisobvarag'i kreditlanadi. Bir vaqtning o'zida qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bank tomonidan sotib olingan qimmatli qog'ozlar summasiga ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo'yicha buxgalteriya yozuvi bajariladi.

Qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvlarda har bir tomon o'z majburiyatlarini bajarmasa, odatda jarima choralarini qo'llashlari mumkin. Kelishuvning ikkinchi qismi bajarilmagan hamda qimmatli qog'ozlar xaridor portfeliga o'tkazilgan taqdirda sotuvchi-bank quyidagi buxgalteriya yozuvini amalga oshiradi: 22300-“REPO bitimlari bo'yicha sotilgan qimmatli qog'ozlar” - bitimning ikkinchi qismiga ko'ra qayta sotib olinayotgan summasiga debetlanib, 10700-“Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari” yoki 11300-“Sotib olingan veksellar” yoki 15900-“So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar” hisobvaraqlarning - qimmatli qog'ozlar balans qiymati summasiga kreditlanadi. Kelishuvning ikkinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlar xaridi narxi va uning balans qiymati o'rtasidagi farq tegishli foyda va zararlar hisobvarag'iga kiritiladi.

Bir vaqtda hisob-kitoblar sanasi kelganda, qimmatli qog'ozlar haqini to'lashda va ularni olishda xaridor bank tomonidan ularni sotib olish bo'yicha balans hisobida tegishli o'tkazmalar amalga oshiradi. Bundan tashqari, ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo'yicha quyidagi yozuv bajariladi: 96374- “Qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha muddatli bitimlar kontr- hisobvarag'i” debetlanib, 92802-“Qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha muddatli bitimlar” hisobvarag'i kreditlanadi.

Qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning birinchi qismini bajarishda qimmatli qog'ozlarni xarid qiluvchi bank kelishuvning birinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlar xaridi summasiga buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv amalga oshiriladi: 11800-“REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar” debetlanib, 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” hisobvarag'i kreditlanadi. Ayni vaqtda bank



tomonidan xarid qilingan va qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bank sotishi lozim bo'lgan qimmatli qog'ozlar qiymatiga ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo'yicha ham hisobga olinadi.

Kelishuvning ikkinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlarni qayta sotish narxi va kelishuvning birinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlar xaridi narxi o'rtasidagi farq o'z mohiyatiga ko'ra sotib oluvchi bank tomonidan berilgan pul mablag'lari uchun to'lov hisoblanadi. Ko'rsatilgan farq amortizatsiya qilinadi va oluvchi bank tomonidan har oyda qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimi to'g'risidagi kelishuvning amal qilish muddati davomida foizli daromadlar hisobvarag'iga kiritiladi, bunda, 11800-"REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar" debetlanib, 45000-"Qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan REPO bitimlari bo'yicha foizli daromadlar" hisobvarag'ida daromad sifatida kreditlanadi.

Banklar REPO bitimi bo'yicha kontragentning moliyaviy ahvoli yomonlashgan holda qimmatli qog'ozlarning qayta xaridi bankda shubha uyg'otsa, foizlarni o'stirmaslik tamoyillaridan foydalanishlari lozim. Bunda foizli daromad bank balansidan quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan hisobdan chiqariladi, bunda, 45000-"Qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan REPO bitimlari bo'yicha foizli daromadlar" debetlanib, 11800-"REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar" hisobvarag'i kreditlanadi.

Hisobdan chiqarilgandan so'ng kelishuvning ikkinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlarni qayta sotish narxi va kelishuvning birinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlar xarid narxi o'rtasidagi farq amortizatsiyasi ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlariga, ya'ni 95411- "Olinishi lozim bo'lgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisoblangan foizlar" debetlanib, 96333-"Olinishi lozim bo'lgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisoblangan foizlar" hisobvarag'iga kreditlanadi. Ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'ida yuritiladigan hisob REPO kelishuvining ikkinchi qismi bajarilganidan so'ng to'xtatiladi va bunga 96333-"Olinishi lozim bo'lgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisoblangan foizlar" debetlanib, 95411- "Olinishi lozim bo'lgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisoblangan foizlar" kreditlanadi.

Balans hisoboti sanasida kelishuvning birinchi qismi bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlarning bozor qiymati balans qiymati bilan tenglashtiriladi. Bozor qiymati balans qiymatidan tushib ketsa, bank xarajatlari hisobidan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi tashkil etiladi. Bunda balans va bozor o'rtasidagi farq summasiga 56824-"REPO bitimlari bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash" debetlanib, 11899-"REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlardan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)" kreditlanadi. Bozor qiymati balans qiymatidan oshib ketsa zaxira nolga tenglashtiriladi va 11899 -"REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlardan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontr-aktiv)" debetlanib, 56824-"REPO bitimlari bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash" kreditlanadi.

REPO bitimiga doir ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi har bir REPO kelishuvi bo'yicha alohida belgilanadi. Agar avval tashkil etilgan ko'rilishi

mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi miqdori yangi hisoblangan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasidan oshib ketsa, zaxira oshib ketish summasiga kamaytiriladi. Agar avval tashkil etilgan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi miqdori yangi hisoblangan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasidan kam bo'lsa, zaxira hisoblangan hajmgacha qo'shimcha ravishda ko'paytiriladi. Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi kontraktiv hisobvaraqa bo'lib, REPO bitimi bo'yicha xarid qilingan qimmatli qog'ozlarning umumiy balans qiymatidan chegiriladi va 11800-“REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar” hisobvaraqa quyidagi tarzda taqdim qilinadi: REPO bitimlari bo'yicha xarid qilingan qimmatli qog'ozlar hisobvaragi - balans qiymati minus REPO bitimlari bo'yicha xarid qilingan qimmatli qog'ozlarga doir ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi = REPO bitimlari bo'yicha xarid qilingan qimmatli qog'ozlar hisobvaragi - sof qiymati.

Qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bank quyidagi buxgalteriya yozuvini bajaradi: 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” debetlanib, 11800-“REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar”-kelishuvning ikkinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlarni qayta sotish summasiga kreditlanadi. Ayni vaqtda qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bank tomonidan sotilgan qimmatli qog'ozlar qiymatiga ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaragi bo'yicha buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi.

Bunda kelishuvning ikkinchi qismi bajarilmagan va qimmatli qog'ozlar xaridor bank portfeliga o'tkazilgan taqdirda quyidagi buxgalteriya yozuvi bajariladi: qimmatli qog'ozlar bozor qiymati kelishuvning birinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlar xaridi summasidan oshib ketsa: ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi miqdorini to'g'rilashga doir buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi; qimmatli qog'ozlarni bank portfeliga o'tkazishga doir operatsiyalarga esa, buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv amalga oshiriladi: 10700-“Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari” yoki 11300-“Sotib olingan veksellar” yoki 15900-“So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar” debetlanib, 11800-“REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar” - kelishuvning birinchi qismi bo'yicha xarid qilinadigan qimmatli qog'ozlar summasiga kreditlanadi.

Qimmatli qog'ozlarning bozor qiymati kelishuvning birinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlar olish summasidan kam bo'lsa: ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi miqdorini to'g'rilashga doir buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi; qimmatli qog'ozlarni bank portfeliga o'tkazishga operatsiyalar uchun, 10700-“Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlari” yoki 11300-“Sotib olingan veksellar” yoki 15900-“So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar”- bozor qiymatiga, 11899-“REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlardan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash zaxirasi (kontraktiv)” debetlanib, 11800-“REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar” - kelishuvning birinchi qismi bo'yicha xarid qilinadigan qimmatli qog'ozlar summasi sifatida kreditlanadi. Bunda, bank foizlarni o'stirmaslik

tamoyillariga amal qilmagan bo'lsa, kelishuvning ikkinchi qismini bajarish sanasida 11800-“REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar” - hisobvarag'ida hisobga olingan qimmatli qog'ozlarning balans qiymati kelishuvning ikkinchi qismi bo'yicha qimmatli qog'ozlarni qayta sotish summasiga teng bo'lishi lozim. Kelishuvning ikkinchi qismi bajarilmagan holda bank foizli daromadlarni balansdan chiqarishi, ya'ni foizlarni o'stirmaslik tamoyillarini qo'llaydi, bunda. 45000-“Qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan REPO bitimlari buyicha foizli daromadlar” debetlanib, 11800-“REPO bitimlari bo'yicha sotib olingan qimmatli qog'ozlar”hisobvarag'ida kreditlanadi va daromad sifatida tan olinadi.

Shu bilan bir qatorda, REPO bitimlari qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi operatsiyalari sifatida ham hisobga olinadi. Bunda, qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning birinchi qismini bajarishda qimmatli qog'ozlar sotuvchisi bo'lgan bank balans hisobida qimmatli qog'ozlar sotuvi bo'yicha tegishli buxgalteriya yozuvini amalga oshiradi. Bunda sotilgan qimmatli qog'ozlar bank balansidan chiqariladi. Ayni vaqtda bank tomonidan sotilgan va qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bank sotib olishi lozim bo'lgan qimmatli qog'ozlar qiymatiga ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'ida hisobga olinadi. 92802- “Qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha muddatli bitimlar” -hisobvarag'ida qimmatli qog'ozlar REPO operatsiyasining birinchi qismiga muvofiq, ularning xaridi sanasidan boshlab bank tomonidan REPO operatsiyasining ikkinchi qismiga muvofiq qimmatli qog'ozlarni sotish muddatigacha hisobga olinadi.

Qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bankning balans hisobida qimmatli qog'ozlar xaridi bo'yicha tegishli buxgalteriya yozuvini amalga oshiradi. Ayni vaqtda qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bank tomonidan sotib olingan qimmatli qog'ozlar qiymatiga ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'i bo'yicha ham buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi.

Qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning birinchi qismini bajarishda qimmatli qog'ozlar xaridori bo'lgan bankning balans hisobida qimmatli qog'ozlar sotuvi bo'yicha tegishli buxgalteriya yozuvini amalga oshiradi. Ayni vaqtda bank tomonidan sotib olingan va qayta sotib olish sharti bilan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi bitimlari to'g'risidagi kelishuvning ikkinchi qismini bajarishda bank sotishi lozim bo'lgan qimmatli qog'ozlar qiymatiga ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'iga ham o'zgarish summasi buxgalteriya hisobida yozib qo'yiladi.

#### **9.5. Tijorat banklarida ustav kapitalini shakllantirish va ularni hisobga olish**

Tijorat banklari faoliyatining rivojlanishi – bozor mexanizmini to'g'ri tashkil etishda zaruriy shart-sharoit yaratadi, buning uchun iqtisodiyotning qayta shakllanish

jarayoni bank tizimini qayta isloh qilishni talab etadi<sup>26</sup>. Bugunda bu sfera dinamik ravishda rivojlanmoqda. Banklar ma'muriy boshqaruv tizimi davrida uzoq vaqtlar davlat tashkiloti bo'lib, iqtisodiyotni ma'muriy buyruqbozlik bilan boshqarish tizimida tashuvchi loyihalardan biri bo'lib qatnashgan. Bugungi kunda bozor iqtisodiyotining rivojlanish yo'liga o'tar ekanmiz, yo'l qo'yilgan kamchiliklardan voz kechib, rivojlangan davlatlar tajribasini o'rgangan holda bank va bank faoliyati to'g'risidagi bilimlarni oshirish bilan birga jahon andozasiga mos ravishda bank xizmatlarini ko'rsatish talab etilmoqda. Bank – yuridik shaxs bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan berilgan litsenziya asosida quyidagi faoliyat turlari bilan shug'ullanadi: yuridik va jismoniy shaxslardan qo'yilmalar olish, ushbu qo'yilmalarni o'z xavf-xatari asosida moliyalashtirib, kreditlar berish, to'lovlarni amalga oshirish va hokazo.

Tijorat banklari ustavi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan ro'yxatdan o'tganlaridan keyin yuridik shaxs maqomiga ega bo'lib, tijorat banki tashkil etilgan hisoblanadi. Bankning ustav kapitalini shakllantirishda qatnashishga tayyor bo'lgan va bankni tashkil etishga qiziquvchi yuridik va jismoniy shaxslar bankning ta'sischilari hisoblanadi.

Bank ta'sischilari ustavi va ta'sis shartnomasiga imzo chekib yo'l qo'yan yuridik shaxslar, jismoniy shaxslar, shu jumladan, chet el rezidentlaridan tashkil topadi. Ular aksionerlik tijorat banki O'zbekiston Respublikasida banklarni Davlat ro'yxatga olish kitobiga ro'yxatga kirgan vaqtdan boshlab ta'sischi hisoblanadi. Bank ta'sischilari bankni tashkil etishda zaruriy barcha hujjatlarni rasmiylashtirishni, bank ustav kapitalini shakllantirishi, moddiy texnik ta'minoti bazasi, xizmat ko'rsatiladigan mijoz doirasi va amalga oshiriladigan bank operatsiyasini aniqlashni va muammoli bo'lgan masalalarni hal etishda javobgarlikni va ma'suliyatni o'z zimmasiga oladi. Ular ta'sis shartnomasini imzolab rasmiylashtiradilar.

Ta'sis shartnomasi imzolangandan keyin ta'sischilar ta'sis majlisini o'tkazishga tayyorgarlik ko'radilar. Majlisda bankning ustavini belgilab oladi va bank boshqaruvi raisini saylaydi. Shu vaqtdan bank tashkil etilgan hisoblanadi, lekin to'liq oxirgi bosqichigacha tashkil etilgan hisoblanmaydi. Ustav kapitali faqat ta'sischi va aksiyadorlarning pul mablag'laridan tashkil topib amaldagi milliy valutada to'lanadi. Ustav kapitalini shakllanishida kreditga olingan, qarzga olingan va shu kabi jalb qilingan pul mablag'lari kiritilmaydi. Ayrim hollarda agar qonunchilik asosida davlat budjeti mablag'larini hisobidan ustav kapitalini shakllantirishda kiritilishiga yo'l qo'yilishi mumkin.

Bank ro'yxatdan o'tgan muddatda ta'sischilar tomonidan bankning ustav kapitaliga qo'yilgan pul mablag'larining yig'ilgan qismini Markaziy bankda yoki boshqa O'zRning tijorat banklarida ochilgan hisobvarag'ida vaqtincha saqlash uchun qo'yadilar. Shuningdek, amaldagi me'yoriy hujjatlar<sup>27</sup>ga ko'ra yangi tashkil

---

<sup>26</sup> ЎзР. Президентининг “Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодийётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони. 2005 йил 14 июн.

<sup>27</sup> Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъкамасининг “Банк тизимини ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, 1999 йил, 15 январь 16 сон.

etilayotgan banklar uchun ustav kapitalining eng kam minimal miqdori belgilab qo'yilgan.

Bunga ko'ra, Toshkent shahrida ochiladigan tijorat banklari uchun ustav kapitalining miqdori 2,5million AQSH dollarigacha, so'm ekvivalentida; boshqa aholi yashaydigan punktlarida ochiladigan tijorat banklari uchun ustav kapitali miqdori 1,25 AQSH dollarigacha, so'm ekvivalentida; chet el kapitali ishtirokidagi ochiladigan banklar uchun ustav kapitali miqdori 5 million AQSH dollarigacha; xususiy banklar uchun 1,25million AQSH dollari ekvivalenti hisobida belgilab qo'yilgan. Ta'sischilar tomonidan bankning tashkil etilishida qarorlar qabul qilishda, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritish uchun markaziy bank tomonidan o'rnatilgan milliy valuta kursida ko'zda tutilgan ustav kapitalining minimal miqdorining shakllanishi bo'yicha hisoblaniladi.

Bank tashkil etilishida ustav kapitali summasi miqdorida nomiga yozilgan aksiyalar chiqarilib, ro'yxatdan o'tgan kundan bir yilgacha bo'lgan muddatda bank aksiyadorlari tarkibidan chiqish huquqiga ega bo'lmagan ta'sischilar o'rtasida ushbu aksiyalar taqsimlanadi. Aksiyadorlik jamiyati ochiq va yopiq usulda aksiyaga a'zo ettirilib, aksiyani joylashtirishni o'tkazish huquqiga ega. Bunday hollarda aksionerlik jamiyati ustavida ko'rsatilgan usul bo'yicha aksiyalar joylashtiriladi. Agar ustavida aksiyalarni joylashtirish usuli qayd qilinmagan bo'lsa, u holda aksionerlarning umumiy yig'ilishida ko'rib chiqilib qaror qabul qilinadi, ularning ushbu qarori asosida aksiyalarni ochiq yoki yopiq usulda joylashtirish aniqlaniladi. Aksionerlik jamiyatining ustavida e'lon qilingan aksiyalarning joylashtirilishi tartibi, shartlari, aksiya kategoriyasi, aksiyaning nominal boshlang'ich qiymati va miqdori hamda shu tartibda aksiyalarni qayta chiqarilish emissiyasi ham ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Agar aksiyalarni joylashtirish tartibi, ya'ni aksiyani ochiq yoki yopiq turda a'zo qilinishi ustavda ham, aksionerlarning umumiy yig'ilish qarorida ham ko'rsatilib aniqlanmagan bo'lsa, u holda aksiyaga a'zo qilish tartibi ochiq turda aksiyaga a'zo qilinishi mumkin. Ustavda aksiyani joylashtirish tartibi ko'rsatilmagan bo'lsa, u holda aksionerlik jamiyati qo'shimcha bunday aksiyalarni chiqarish huquqiga ega bo'lmaydi. Qimmatli qog'ozni tayyorlovchidan olingan va berilgan qimmatli qog'ozlar blankasi uchun quyidagicha shartli 1 so'm miqdorida hisobvaraqlarda aks ettiriladi:

a) qimmatli qog'oz blankasi olinganda: 90327- «Bankning qimmatli qog'ozlari blankalari» hisobvarag'i debetlanib, 96314- «Bankning qimmatli qog'ozlari blankalari bo'yicha kontr-hisobvarag'i» kreditlanadi. b) qimmatli qog'oz berilganda: 96314 - «Bankning qimmatli qog'ozlari blankalari bo'yicha kontr-hisobvarag'i debetlanib, 90327- «Bankning qimmatli qog'ozlari blankalari» hisobvarag'i kreditlanadi.

Ularning analitik hisobi har bir qimmatli qog'oz turi bo'yicha alohida hisobvaraqlarda yuritiladi. Qimmatli qog'ozni ishlab chiqarish va tayyorlash bilan bog'liq xarajatlar 56795- «Boshqa operatsion xarajatlar» hisobvarag'ining «Qimmatli qog'ozlar blankalarini tayyorlash xarajatlari» deb nomlanuvchi alohida hisobvarag'i debetida hisobga olinadi.

Tijorat banklarida ustav kapitali va chiqariladigan aksiyalarni hisobga olish uchun birinchi tartibli 30300- «Ustav kapitali» hisobvarag'i va unga tegishli

ikkinchi tartibli hisobvaraqlardan foydalaniladi. Analitik hisobi har bir aksioner bo'yicha alohida hisobvarag'larda yuritiladi. Yuqoridagi hisobvarag'lar quyidagi hisobvaraqlar bilan korrespondentsiyada bo'ladi: 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar"-«Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar» - aksiya uchun naqd pul kassaga to'langanda, 10301- «Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'i - Nostro» yoki 10501- «Boshqa banklardagi vakillik hisobvarag'i -Nostro» -boshqa banklardan aksiya uchun pul mablag'lari kelib tushganda, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning talab qilib olguncha depozit hisobvarag'idan, bank aksionerlaridan, ushbu bank xizmat ko'rsatadigan mijozlardan pullar aksiya uchun to'lov amalga oshirilganda sodir bo'ladi.

Bank aksiyasiga obuna ro'yxatga olinganligi uchun, lekin to'lik puli to'lanmagan va aksiya (sertifikati) ham berilmagan vaqtda quyidagi hisobvarag'larda aks ettiriladi: 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar" debetlanib, 30303- "Imtiyozli aksiyalar uchun obuna mablag'ining to'lanmagan qismi (kontr-passiv)" yoki 30306- "Oddiy aksiyalar uchun obuna mablag'ining to'lanmagan qismi (kontr-passiv)" kreditlanadi.

A'zo bo'lgan aksiya qiymati bilan aksiya uchun to'langan pul mablag'i farqiga, ya'ni, to'lanishi kerak bo'lgan summaga buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuv yoziladi: 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar" debetlanib, 30309- "Ro'yxatdan o'tkazilgan ustav kapitali – Imtiyozli" yoki 30312- "Ro'yxatdan o'tkazilgan ustav kapitali – Oddiy" kreditlanadi. Obuna bo'lgan aksiya uchun puli to'liq to'langanda, aksionerlik kapitalidagi ulushi tasdiqlanib, aksiya (sertifikat) blankasi berilganda, esa, a)aksiya uchun to'lanishi kerak bo'lgan qoldiq summa to'langanda, 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar" debetlanib, 30303- "Imtiyozli aksiyalar uchun obuna mablag'ining to'lanmagan qismi (kontr-passiv)" yoki 30306- "Oddiy aksiyalar uchun obuna mablag'ining to'lanmagan qismi (kontr-passiv)" kreditlanadi. b) aksiya (sertifikat) blankasi berilganda, 30309- "Ro'yxatdan o'tkazilgan ustav kapitali – Imtiyozli" yoki 30312- "Ro'yxatdan o'tkazilgan ustav kapitali – Oddiy" debetlanib, 30315- "Chiqarilgan ustav kapitali – Imtiyozli" yoki 30318- "Chiqarilgan ustav kapitali – Oddiy" kreditlanadi.

Aksiyaning nominal boshlang'ich qiymati bilan obuna qilingan aksiya qiymati o'rtasidagi farq summasiga 30603- "Qo'shimcha capital" hisobvarag'ining «O'z aksiyasini sotishdan qo'shilgan kapital» hisobvarag'i kreditiga yozuv qilinadi. Bir vaqtning o'zida aksiya (sertifikati) blankasi berilganda, 30309- "Ro'yxatdan o'tkazilgan ustav kapitali – Imtiyozli" yoki 30312- "Ro'yxatdan o'tkazilgan ustav kapitali – Oddiy" debetlanib, 30315- "Chiqarilgan ustav kapitali – Imtiyozli" yoki 30318- "Chiqarilgan ustav kapitali – Oddiy" kreditlanadi.

Aksiyani sotishda boshlang'ich nominal qiymatidan haqiqatda sotilgan qiymati o'rtasidagi oshiqcha farq summasiga 30603- «Qo'shilgan kapital» hisobvarag'ining «O'z aksiyasini sotishdan qo'shilgan kapital» hisobvarag'i kreditiga yozuv qilinadi.

## **9.6. Tijorat banklarining ustav kapitalini ko'paytirish bilan bog'liq operatsiyalar hisobi**

Bank ustavida e'lon qilingan aksiyalarni joylashtirish tartibi va shartlari hamda huquq va burchlari har bir tur aksiyani olish uchun belgilangan. Ushbu shart-

sharoitlar ustavda keltirilmagan bo'lsa u holda jamiyat qo'shimcha bunday turdagi aksiyalarni chiqarish va joylashtirish huquqiga ega bo'lmaydi. Jamiyatning ustaviga o'zgartirish va to'ldirishlar aksionerlarning umumiy yig'ilishi qarori asosida qabul qilinib kiritiladi.

Aksioner jamiyatining dastlabki joylashtirilgan aksiyalari uchun hamma to'lovlar amalga oshirilgandan keyin, yangi aksiya emissiyasini chiqarish mumkin. Navbatdagi aksiyani chiqarish tartibi oldingi aksiya emissiyasi bo'yicha hamma hisob-kitoblar yakuniga yetkazilib bo'lgandan keyin ta'sis hujjatiga o'zgartirish kiritilib, shundan so'ng chiqariladigan aksiyani davlat ro'yxatidan o'tkaziladi.

Qimmatli qog'ozlarning emissiyasini ro'yxatga oluvchi organlar davlat ro'yxatidan o'tkazish va ro'yxatga olishi uchun emitent tomonidan quyidagi hujjatlar taqdim etiladi: qimmatli qog'ozlarni ro'yxatga olish to'g'risidagi arizasi, biznes reja (investitsiya deklaratsiyasi), ta'sis hujjatlarining notarial tasdiqlangan nusxasi (o'zgarish va qo'shimchalar kiritilgan holda), tegishli boshqaruv organlaridan davlat ro'yxatidan o'tganlik to'g'risidagi emitent guvohnoma nusxasi, qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi oliy boshqaruv organining qarori, ikki nusxadagi qimmatli qog'ozlar emissiya prospekti (qimmatli qog'ozni (ommaviy) ochiq joylashtirilganda), ikki nusxada qimmatli qog'oz to'g'risida axborot ma'lumoti (qimmatli qog'ozni yopiq (xususiy) joylashtirilganda), ikki nusxadagi qimmatli qog'ozning namuna nusxasi, o'rnatilgan miqdordagi yig'implarni to'laganlik to'g'risidagi to'lov hujjatlaridan ko'chirma nusxasi, oldingi chiqarilgan emissiya yakuni to'g'risida hisobot (ikkilamchi va navbatdagi emissiya) va boshqalar.

Emitent tomonidan arizaga zaruriy hujjatlar ilova qilib berilgan muddatdan 20 kun ichida kechikmasdan qimmatli qog'ozni chiqarish davlat ro'yxatidan o'tkazilib, hamma hujjatlar va hujjatlardagi ma'lumotlar talab darajasida bo'lsa, emitentga oy, kun, yili va davlat ro'yxatga olingan son raqami ko'rsatilgan va buni tasdiqlovchi guvohnoma beradi.

«Qimmatli qog'ozlarni milliy yagona identifikatsiya sonlash tizimi va qimmatli qog'ozlarni chiqarishni yagona davlat reestrini yuritish tartibi» asosida qimmatli qog'ozlarni ro'yxatga olinib davlat raqami beriladi. Emitentga ip bilan tikilgan va ro'yxatga oluvchi organ tomonidan pechat muhri bilan tasdiqlangan bir nusxada emissiya prospekti, guvohnoma ko'rsatigan naryad bilan birgalikda beriladi. Qimmatli qog'oz ro'yxatdan o'tkazilgandan keyin 10 kun muddat ichida emissiya prospekti ommaviy axborot vositasida yoki maxsus nashrda aniq markazdan hamma potensial qimmatli qog'oz xaridorlarini aborot berib xabardor qilish maqsadida nashr etiladi.

Agar emitent qimmatli qog'ozlarni ochiq joylashtirsa, u holda bir vaqtning o'zida qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risida ma'lumotlar albatta ko'rsatilib, ommaviy axborot vositalarida xabar beriladi. Unda, emitentning statusi, to'liq nomi, manzili, chiqariladigan qimmatli qog'ozning turi va hajmi miqdori, mulkdorning investor doirasi, qimmatli qog'ozni ommaviy chiqarish va yakunlash muddati, emissiya prospekti bilan tanishtirilishi, ushbu chiqarilayotgan qimmatli qog'ozni olishi mumkin bo'lgan joy va shu kabi ma'lumotlar ko'rsatilishi kerak.

Navbatdagi emissiya prospekti ro'yxatga olingandan keyin bank ustav kapitaliga mablag'ni jalb qilishga faol kirishadi. Aksionerlar yangi chiqarilgan aksiyaga a'zo

bo'lishni kafolatlash uchun qo'yilmalarini depozitga qo'yishi mumkin, bu holda buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuv amalga oshiriladi: 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar" debetlanib, 29830- "Aksiyalar uchun obuna mablag'ini to'lash bo'yicha depozitlar" kreditlanadi. Agar aksiyalar sotilganda va aksiya (sertifikati) blankasi berilganda buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuv amalga oshiriladi: 29830- "Aksiyalar uchun obuna mablag'ini to'lash bo'yicha depozitlar" debetlanib, 30315- "Chiqarilgan ustav kapitali – Imtiyozli" kreditlanadi. Bir vaqtning o'zida aksiya sertifikati berilganda, 30309- "Ro'yxatdan o'tkazilgan ustav kapitali – Imtiyozli" yoki 30312- "Ro'yxatdan o'tkazilgan ustav kapitali – Oddiy" debetlanib, 30315- "Chiqarilgan ustav kapitali – Imtiyozli" kreditlanadi. E'lon qilingan aksiyalar uchun dividend hisoblanganda: 31203- "Taqsimlanmagan foyda (aktiv-passiv)" - yillik dividend hisoblanganda, 31206- "Sof foyda (zarar) (aktiv-passiv)" - oraliq dividend hisoblanganda debetlanib, 29822- "To'lanishi lozim bo'lgan dividendlar" kreditlanadi.

Bank farmoyishiga ko'ra imtiyozli aksiyalar uchun dividend hisoblash davrida bank foydasi yetishmagan holatda 30903 – «Umumiy zaxira fondi» hisobvarag'i hisobidan qoplanadi. Bunda, 30903-«Umumiy zaxira fondi» debetlanib, Kt 29822- "To'lanishi lozim bo'lgan dividendlar" hisobvarag'i kreditlanadi va dividend to'langanda, esa, 29822- "To'lanishi lozim bo'lgan dividendlar" debetlanib, 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar" -hisobvarag'i kreditlanadi.

Agar banklar tomonidan xarid qilingan o'z aksiyalarini Markaziy bankning ruxsati bilan qayta sotishi yoki aksiyani bekor qilishi mumkin. Ularning hisobi 30321- "Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Imtiyozli (kontr-passiv)" va 30324- Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)" hisobvaraqlarning kreditida va 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar"- hisobvarag'i yoki mijozning hisobvarag'i debetida hisobga olinadi.

Xarid qilingan aksiyalar haqiqiy xarid bahosida balans hisobida aksioner kapitali umumiy summasidan ayrilib hisobga olinadi, bunda, 30321- "Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)" va 30324- "Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)" hisobvarag'lari debetlanib, 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar"- hisobvarag'i yoki mijozning hisobvarag'i kreditida hisobga olinadi.

Agar bank aksiyasini bekor qilish uchun xarid qilsa, 90327- "Bankning qimmatli qog'ozlari blankalari" hisobvarag'idan, 96314- "Bankning qimmatli qog'ozlari blankalari bo'yicha kontr-hisobvarag'i"ga o'tkaziladi. Ushbu xarid qilingan aksiya keyingi ikkilamchi bozorda yuqori bahoda qayta sotilsa, 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar" yoki 20200-"Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar" debetlanib, 30321- "Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)" va 30324- "Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)" aksiiyaning haqiqiy bahosiga kreditlanadi. Aksiyani sotib olish narxiga 30321- "Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)" va 30324-"Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)" aksiyaning haqiqiy bahosiga debetlanib, 10101- "Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar" yoki 20200-"Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar" kreditlanadi. Xarid qilib olingan aksiyalar qayta sotilganda 30603-



«Qo‘shilgan kapital hisobvarag‘ining» «Xarid qilingan o‘z aksiyasini sotishdan qo‘shilgan kapital» balans hisobvaragida xarid qiymati bilan qayta sotish o‘rtasidagi ijobiy farq summasiga hisobga olinadi. Bir vaqtning o‘zida aksiya (sertifikati) blankasi berilganda, 96314- «Bankning qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha kontr – hisobvarag‘idan, aksiyaning nominal bahosiga 90337- «Bankning sotib olingan qimmatli qog‘ozlari» hisobvarag‘i o‘tkaziladi.

Xarid kilingan aksiyalar ikkilamchi bozorda xarid narxidan past bahoda sotilsa 10101- “Amaliyot (operatsion) kassadagi naqd pullar” yoki 20200-“Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar” debetlanib, 30321- “Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)” yoki 30324- -“Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)” aksiiyaning haqiqiy bahosiga kreditlanadi.

Bunda aksiyalarning sotib olish bahosi va ularni qayta sotish bahosi o‘rtasidagi salbiy farq 30603- «Qo‘shimcha kapital» hisobvarag‘i «Xarid qilingan o‘z aksiyalarini sotishdan olingan qo‘shimcha kapital» shaxsiy hisobvarag‘iga uning kredit qoldig‘i miqdori chegarasida o‘tkaziladi. 30603- «Qo‘shimcha kapital» hisobvarag‘ining «Xarid qilingan o‘z aksiyalarini sotishdan olingan qo‘shimcha kapital» shaxsiy hisobvarag‘i nolga teng bo‘lsa, salbiy farq 31206-«Sof foyda(zarar)» hisobvarag‘iga o‘tkaziladi. Aksiyalarni bekor qilishda va bank aksiyadorlik kapitalini kamaytirishda 30315- “Chiqarilgan ustav kapitali – Imtiyozli” yoki 30318- “Chiqarilgan ustav kapitali – Oddiy” debetlanib, 30321- “Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Imtiyozli (kontr-passiv)” yoki 30324- “Aksiyadorlardan qayta sotib olingan aksiyalar - Oddiy (kontr-passiv)” kreditlanadi. Ularning sotib olish narxi buxgalteriya hisobida teskari provodka beriladi.

### **9.7. Tijorat banklarida fondlar hisobi**

Bankning zaxira kapitali -umumiy maqsadga yo‘naltirilgan zaxira fondi va imtiyozli kredit zaxira fondidan iborat bo‘ladi. Bunda sof foydadan soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni oshirgandan keyin bank kapitalini ko‘paytirishga yo‘naltirilgan mablag‘ miqdori liveraj koeffitsientidan kelib chiqqan holda o‘rnatiladi.

Liveraj –bank kapitalining aktivlar summasini ta'minlanganlik darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkich bo‘lib, bankning jami aktivlar summasini birinchi darajali kapitaliga nisbatan nomoddiy aktivlar va gudvil qiymatini ayirib tashlanib aniqlaniladi.

Shu bois, bank kapitalini ko‘paytirish koeffitsientining me‘yorlari quyidagicha: liveraj koeffitsienti foydadan 0 dan - 0,15 gacha 30%; 0,15 dan-0,30gacha 20% ; 0,30 dan -0,30dan yuqori 10% qilib belgilagan.

Bankning birinchi darajali kapital tarkibiga: puli to‘liq to‘lanib muomalaga chiqarilgan oddiy aksiyalari, nekumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalari kiradi. Bu aksiyalar: aniq muddatga xarid qilinmaydi yoki shart asosida kelib tushishi bilan xarid qilinadi, aksiya egasi a'zosining xohishiga ko‘ra xarid qilinadi, bular bo‘yicha dividend aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi qaroriga ko‘ra hisoblanadi, shuningdek, bular bo‘yicha o‘tib ketgan davrlar uchun (nekumulyativ) dividend hisoblanmaydi.

30903 – «Umumiy zaxira fondi» hisobvarag‘ida o‘rnatilgan tartib asosida bank taqsimlanmagan foydasi hisobidan umumiy maqsadga yo‘naltirilgan mablag‘lar

hisobi yuritiladi. Ushbu hisobvarag‘ning debet qismi tomonida zaxira fondiga ajratma qilingan mablag‘larning kelib tushishi, kredit qismida esa zaxira fondidan ma'lum bir maqsad uchun ishlatilgan mablag‘larning hisobdan chiqarilishi aks ettiriladi. Analitik hisobi har bir shaxsiy hisobvarag‘ bo‘yicha alohida hisobi yuritiladi. Umumiy zaxira fondiga ajratma qilinganda 31206-«Sof foyda (zarar) (aktiv-passiv)» hisobvarag‘i debetlanib, 30903- «Umumiy zaxira fondi» hisobvarag‘i kreditlanadi.

Tijorat banklari tomonidan imtiyozli kredit berish jamg‘armasini ishlab chiqish mikrofirmalar, kichik korxonalar, dehqon va fermer xo‘jaliklariga, shuningdek, yuqori texnologiyalik hamda innovatsiya loyihalarini amalga oshirish uchun imtiyozli kredit berish uchun tashkil etiladi. Tijorat banklarida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Maqkamasi qarori muvofiq<sup>28</sup> maxsus imtiyozli kredit fondlari tuziladi. Imtiyozli kredit fondi bankning foydasi hisobidan 25% miqdorida ajratma qilib shakllantiriladi. Bu foyda bankningdaromadlari bilan xarajatlari o‘rtasidagi farq hisobida qoplanadi. Tijorat banklari maxsus imtiyozli kredit fondlarini shakllantirib boradi va ularning buxgalteriya hisobida quyidagicha rasmiylatiradi: 31206- “Sof foyda (zarar) (aktiv-passiv)” -bank foydasidan maxsus imtiyozli kredit fondi uchun ajratilgan summaga debetlanib, 30904 – “Kichik biznes korxonalarini imtiyozli kreditlash zaxira fondi” kreditlanadi.

Imtiyozli kreditlash zaxira fondi joylardagi barcha bank va filiallarda tashkil etilib, hisobot oyidan keyingi oyni 5-kunigacha ajratmani 30904- “Kichik biznes korxonalarini imtiyozli kreditlash zaxira fondi” balans hisobvarag‘iga o‘tkazib boradi. Imtiyozli kreditlash zaxira fondi hisobidan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning kreditlanishi ular o‘rtasida tuzilgan shartnoma shartlari asosida moliyalashtiriladi. Imtiyozli kreditlash zaxira fondi shakllangandan keyingi oyni 1-kunigacha kichik biznes va dehqon- fermer xo‘jaliklariga kredit turi sifatida berilishi mumkin.

Imtiyozli kreditlash zaxira fondi hisobidan kredit berilganda berilayotgan kredit mablag‘i summasi bilan imtiyozli kreditlash zaxira fondining to‘g‘ri kelishligini bilish maqsadida hisobni tekshirib borish zarur, chunki berilayotgan kredit summasi imtiyozli kreditlash zaxira fondidan oshib ketmasligi kerak. Imtiyozli kreditlash zaxira fondidan filial bo‘yicha kredit berilganda kichik biznes va dehqon-fermer xo‘jaliklariga ularning har bir istiqbolli bines-rejasi foydasi tahlil qilinib berilishi kerak. Aks holda bank filialiga yoki ma'lum bir sub’ektga imtiyozli kreditlash zaxira fondidan ortiqcha mablag‘ sarflanishi mumkin. Ayrim hollarda bir filialdan boshqasiga mablag‘ o‘tkazilib turiladi, bunda ular buxgalteriya hisobida aks ettirilishi lozim: imtiyozli kreditlash zaxira fondiga filial uchun ortiqcha mablag‘ berilayotgan, 16101-“Bosh bank/ filiallardan olinadigan mablag‘lar – Naqd pullar” debetlanib, Kt 10301- “Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag‘i – Nostro” kreditlanadi. Filial uchun, imtiyozli kreditlash zaxira fondidan mablag‘ olinganda esa, 10301- “Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag‘i – Nostro” debetlanib, 22202- “Bosh bank/filiallarga to‘lanadigan mablag‘lar – Naqd” pullar kreditlanadi.

---

<sup>28</sup>Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ =илиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги УП 2564- сон фармони 21.03.2000 йил; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъкамасининг “Тижорат банклари томонидан махсус имтиёзли кредит фондларини шакллантириш тўғрисида”ги 28-сонли қарори. 17.01.2004 й.

Imtiyozli kreditlash fondidan kredit berish hisobiga olingan foizli daromadlar hisobi alohida yuritiladi. Chunki olingan daromad maqsadli imtiyozli kreditlash fondiga yo'naltirish uchun va shu bilan birga ushbu daromaddan olinadigan soliqdan ozod bo'lish uchun hamda hisobot davridagi imtiyozli kreditlash fondiga o'tkaziladigan foyda hisobidan 25% ajratma qilinib, foizli daromad hisobiga imtiyozli kreditlash fondini qo'shimcha ko'paytirish ko'zda tutiladi.

### **Qisqa xulosalar**

Qimmatli qog'ozlar hisobi, bu - banklarda qimmatli qog'ozlarning emissiyasi va ularni joylashtirish bilan bog'liq operatsiyalarini buxgalteriya hisobining hisob shakllari hamda registrlarida to'g'ri rasmiylashtirilishini nazorat qilishdir. Shuningdek, qimmatli qog'ozlar operatsiyalarining turlari bo'yicha moliyaviy natijalarni aniqlash va ularni bankning buxgalteriya hisobi hamda hisobotlarida o'z vaqtida hisobga olinishini ta'minlashdan iboratdir.

### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar qanday amalga oshiradi?
2. Qimmatli qog'ozlarni hisobga olish uchun qanday hisobvaraqlardan foydalaniladi?
3. Tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlar emissiyasini tashkil etish qanday amalga oshiriladi?
4. Banklar qimmatli qog'ozlar bozorida qanday operatsiyalarni amalga oshiradilar?
5. Qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromadlar buxgalteriya hisobida qanday aks ettiriladi?
6. Oldi-sotdi qimmatli qog'ozlar deganda nimani tuchunasiz?
7. Investitsiyaga yo'naltirilgan qimmatli qog'ozlar qanday hisobga olinadi?
8. Investitsiyaga yo'naltirishdan asosiy maqsad nima va ularning manbalarini ayting.

### **Adabiyotlar**

1. Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги қонуни. 02.09.1993й.
2. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан боғлиқ операцияларига доир қонунчилик ҳужжатлари тўплами. –Т.: -Ўзбекистон, 2003 й.
3. Ўзбекистон Республикаси банкларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги йўриқнома. ЎзР АВ томонидан 16.11.1998 йилда 533-сон билан рўйхатга олинган.
4. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎзР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
5. Маренков Н.Л. Международные стандарты бухгалтерского учета, финансовой отчетности и аудита в Российских фирмах. - М.: Едиториал УРСС, 2005, - 296 с.
6. Муругова И. А. Операционная техника и учет в банках: Учеб. пособие - Т.: Таш. фин. ин-т., 2002, - 69 с.

7. Нургазиева Л. А. Бухгалтерский учет операций в иностранной валюте: Учеб. пос. - Алматы.: Экономика, 2003, - 92 с.
8. Веренков А.И., Гвелесиани Т.В., Мордовцева В.С. Большая книга бухгалтера банка (БКББ) Часть 2. Налогообложения ежегодный справочник. -М.: 2004г.
9. Соколинской Н.Е. Учет и операционная техника в сберегательном банке. – М., “Финансы и статистика”, 2003 г.
10. [www. buhgalt.ru](http://www.buhgalt.ru) (Российский журнал «Бухгалтерский учет»)
11. [www. consult.ru](http://www.consult.ru) (Бухгалтерский консультации)
12. [www. dis.ru](http://www.dis.ru) (Издательство «Дело и Сервис»)
13. [www.nationalbank.kz](http://www.nationalbank.kz). Национальный банк Республики Казахстан
14. [www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html](http://www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html). Украина

## **10-Bob. Banklarda moliyaviy natijalar hisobi va moliyaviy hisobot**

### **10.1. Tijorat banklarida moliyaviy natijalarning shakllanishi**

Tijorat banklarida moliyaviy natijalar operatsion oy yakunlangandan so'ng yakuniy balansda o'z aksini topadi. Biroq, moliyaviy natijalarni to'liq barcha bank operatsiyalari bo'yicha aniqlash, shuningdek, bank majburiyatlarini qoplash va ularni to'lab berish yillik moliyaviy hisobotlarda o'z aksini topadi. Banklarda ham moliyaviy natijalarni shakllantirish amaldagi me'yoriy hujjatlarga asosan amalga oshiriladi<sup>29</sup>.

Shu boisdan, tijorat banklarida moliyaviy natijalarni aks ettirish uchun buxgalteriya hisobining hisobvaraqlari 31200- «Taqsimlanmagan foyda», 40000- «Daromadlar» va 50000- «Xarajatlar» hisobvaraqlaridan foydalaniladi. Bunda, tijorat banklari faoliyatini amalga oshirishdagi barcha operatsiyalar bo'yicha sarflanadiga va to'lanadigan xarajatlarni 50000- «Xarajatlar» hisobvaraqlarida aks ettirilib, butun oy yoki yil davomidagi xarajatlar analitik va sintetik hisob ma'lumotlarida rasmiylashtiriladi.

Shuningdek, bank operatsiyalari faoliyatini tashkil qilish va mijozlariga xizmat ko'rsatish jarayonida ulardan foizli hamda foizsiz tarzda olingan ustamalar, shu bilan bir qatorda, bank tomonidan o'z aktivlarini daromadli manbalarga joylashtirilishi tufayli olingan daromadlarning barchasi 40000-«Daromadlar» hisobvaraqda hisobga olinadi. Natijada, bank faoliyatini amalga oshirishda qilingan barcha xarajatlar olingan daromadlar hisobidan qoplanishi va ortiqcha mablag'lar bankning hisobot yilidagi (oy) sof foydasi hisoblanadi. Ushbu sof foyda hisobidan soliqlar va aksiyadorlarga to'langan (dividenddan soliq) dividendlardan qolgani bankning taqsimlanmagan foydasiga o'tkaziladi.

Ushbu yuqoridagi operatsiyalar bankning moliyaviy natijalarini ifodalab, ushbu natijalar buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida har bir operatsiyaning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, ularni daromad va xarajat sifatida bank faoliyatining turlari bo'yicha alohida-alohida hisobga olishni talab qiladi.

### **10.2. Tijorat banklarida harajatlar va ularning buxgalteriya hisobi**

Tijorat banklarining xarajatlari, bank faoliyatini amalga oshirish jarayonida amalga oshirilgan foizli va foizsiz hamda bank operatsion xarajatlaridan tashkil topadi. Ushbu xarajatlarning barchasi buxgalteriya hisobvaraqlari rejasidagi 50000-«Xarajatlar» hisobvaraqlarida hisobga olib boriladi.

Bankning foizli xarajatlariga quyidagi operatsiyalar bo'yicha hisoblangan foiz to'lovlari kiradi: talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlarning turlari bo'yicha foizli xarajatlari, O'zbekiston Respublikasi markaziy bankining hisobvaraqlari bo'yicha foizli xarajatlari, boshqa banklarning hisobvaraqlari bo'yicha foizli xarajatlari, qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foizli xarajatlari, uzoq muddatli kreditlar

---

<sup>29</sup> ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (иш ва хизмат) ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини шакллантириш таркиби тўғрисида»ги ва тижорат банкларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритиш тўғрисидаги Низоми. 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори.

bo'yicha foizli xarajatlari, chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizli xarajatlari, boshqa foizli xarajatlardir.

Foizsiz xarajatlarga esa, O'zbekiston respublikasi Markaziy bankiga to'lanadigan xizmat va vositachilik xarajatlari, boshqa banklarga to'lanadigan xizmat va vositachilik xarajatlari, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi operatsiyalari bo'yicha to'lanadigan xizmat va vositachilik xarajatlari, qimmatbaho metallar, toshlar va tangalar oldi-sotdi operatsiyalari bo'yicha to'lanadigan xizmat hamda vositachilik xarajatlari, sotib olingan veksellar bo'yicha to'lanadigan xizmat va vositachilik xarajatlari, akkreditivlar va akseptlar bo'yicha to'lanadigan xizmat hamda vositachilik xarajatlari, overdraft bo'yicha xarajatlari, kreditlar bo'yicha vositachilik xarajatlari, kredit majburiyatlari bo'yicha xarajatlari, menejment bo'yicha xarajatlari, sindikat kreditlarda qatnashish bilan bog'liq xarajatlari, mahalliy to'lovlar bo'yicha va vositachilik xarajatlari, xorijiy to'lovlar bo'yicha va vositachilik xarajatlari, inkasso operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha va vositachilik xarajatlari, kafolat va kafillik operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha va vositachilik xarajatlari, boshqa vositachilik va xizmat xarajatlari, boshqa foizsiz xarajatlari, ya'ni bank asosiy vositalarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlari, bankning boshqa xususiy mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan ko'rilgan zararlar va boshqa zararlari kiradi.

Bankning operatsion xarajatlari tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin: bank xizmatchilarining ish haqi va ular uchun qilingan boshqa xarajatlari; ijara va ta'minot xarajatlari; xizmat safarlari va transport xarajatlari; ma'muriy xarajatlari; reprezentatsiya va hayriya xarajatlari; eskirish xarajatlari; sug'urta; soliq va boshqa xarajatlari va ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni baholash xarajatlari hamda daromad solig'ini baholashdan iboratdir.

Banklar o'z operatsion xarajatlarini ularning bosh banki tomonidan bir yil uchun tasdiqlangan va xabar berilgan smeta assignovaniyalari doirasida amalga oshiradilar. Bankning operatsion xarajatlari uchun ajratilgan smeta assignatsiyalari hisobot yilining 31 dekabrigacha amal qiladi. Tugagan yilda amalda qilingan barcha xarajatlari 31 dekabrigacha o'tkazilishi lozim.

### **10.3. Tijorat banklarida daromadlar va ularning buxgalteriya hisobi**

Banklarning daromadlarini to'g'ri hisobga olish va moliyaviy hisobot shakllarini tuzish uchun zarur ma'lumotlar majmuini shakllantirishda buxgalteriya hisobi alohida ahamiyatga ega. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining amaldagi hisobvaraqlar rejasida bank daromadlarini hisobga olish uchun alohida to'rtinchi bo'lim hisobvaraqlari tayinlangan bo'lib, ularda bank daromadlari turlari bo'yicha hisobga olinadi. Bank o'z faoliyatini amalga oshirish jarayonida daromadlar oladilar va bu daromadlar foizli va foizsiz ko'rinishga ega bo'lib, bank faoliyatining moliyaviy ahvoriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu daromadlar quyidagi manbalardan: O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi hisobvaraqlar bo'yicha foizli daromadlari, boshqa banklardagi hisobvaraqlar bo'yicha foizli daromadlari, oldi-sotdi qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizli daromadlari, sotishga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlari, sotib olingan veksellar bo'yicha foizli

daromadlari, mijozlarning majburiyatlari bo'yicha hisoblangan foizlar, bankning to'lanmagan akseptlari yuzasidan mijozlar majburiyatlari bo'yicha foizli daromadlari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga, shuningdek, boshqa mulkchilik shaklidagi yuridik va jismoniy shaxslarga berilgan qisqa hamda uzoq muddatli kreditlar bo'yicha foizli daromadlari, so'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlari, boshqa foizli daromadlari, lizing (moliyaviy ijara) bo'yicha foizli daromadlari, qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan REPO bitimlari bo'yicha foizli daromadlardan tashkil topadi.

Foizsiz daromadlar esa- O'zbekiston Respublikasi Mmarkaziy bankiga hamda boshqa banklarga ko'rsatilgan xizmatlar va vositachilik uchun olingan daromadlari qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan brokerlik operatsiyalari bo'yicha daromadlari, bankning qimmatbaho metallar, toshlar va tangalar bilan amalga oshirgan operatsiyalari bo'yicha daromadlari, sotib olingan debitorlik qarzlari bo'yicha daromadlar – faktoring, bankning trast operatsiyalari bo'yicha daromadlari, akkreditivlar va akseptlar bo'yicha vositachilik va boshqa xizmatlar uchun olingan daromadlari, overdraft bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlar uchun daromadlari, kreditlar bo'yicha vositachilik daromadlari, kredit majburiyatlari bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlar, menejment xizmati bo'yicha daromadlari, sindikat kreditlarda qatnashganlik uchun olingan daromadlari, mahalliy to'lovlar bo'yicha vositachilik xizmatlari uchun olingan daromadlari, xorijiy to'lovlar bo'yicha vositachilik xizmatlari uchun olingan daromadlari, mijozlarning inkasso operatsiyalari bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlari, kafolatlar va kafilliklar bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishda ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlari, boshqa ko'rsatilgan xizmatlar va vositachilik uchun olingan daromadlar, xorijiy valutilardagi foyda, qaram xo'jalik jamiyatlariga, qo'shma korxonalariga va sho'ba xo'jalik jamiyatlariga qilingan investitsiyalardan olingan foyda va dividendlari, investitsiyalardan olingan foyda va dividendlari, boshqa foizsiz daromadlari, ya'ni bank asosiy vositalarining ijarasidan olingan daromadlari bankning boshqa ko'chmas mulkka qilingan investitsiyalaridan olingan daromadlari, bank asosiy vositalarni sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foydasi, bankning boshqa xususiy mulklarini sotish va yoki dispozitsiya qilishdan olingan foydasi, hisobdan chiqarilgan mablag'larining qaytarilishidan ko'rilgan daromadlardan iborat.

Ushbu hisobvaraqlar passiv hisobvaraqlar bo'lib, ularning kreditida olinadigan daromad hisobga olinadi va hisobvaraqlarning debetiga esa qachonki olingan daromad foyda tarkibiga o'tkazilganda yoziladi. Shuningdek ushbu hisobvaraqlarning debetiga olinadigan foiz daromadlari noto'g'ri hisoblanganda ham yoziladi. Tijorat banki 01.07.2004 yil holatiga o'z mijozi bo'lgan qo'shma korxonaga 1 000 000 so'm qaytarish sharti bilan 6 oy muddatga, yillik 20% miqdorida qisqa muddatli kredit berdi. Bir oylik o'rtacha foiz to'lovi 16667 so'm. Ushbu operatsiyalar buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida quyidagicha rasmiylashtiriladi: Asosiy kredit summasiga, 12901- "Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar" -1000000 so'mga debetlanib, -1000000 so'mga kreditlanadi. Foiz hisoblanganda esa, 16309- "Kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar" - 16667 so'mga debetlanib, 42401- "Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar

bo'yicha foizli daromadlar" - 16667 so'mga kreditlanadi. Agar ushbu hisoblangan foiz summasi mijoz tomonidan to'lansa unda: 20214- "Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalarining talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlari"- 16667 so'mga debetlanib, 16309-"Kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar" – 16667 so'mga kreditlanadi.

Hisoblangan foiz to'lovlari yil oxirida sof foyda tarkibiga o'tkazilganda, 42401- "Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foizli daromadlar" – 100000 so'mga debetlanib, 31206- "Sof foyda (zarar) (aktiv-passiv)"– 100000 so'mga kreditlanadi. Kreditning asosiy summasi to'liq qaytarilganda, 16103- "Bosh bank/filiallardan filiallar va banklararo hisob-kitoblar bo'yicha olinadigan mablag'lar" - 1000000 so'mga debetlanib, 12901- "Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalariga berilgan qisqa muddatli kreditlar" - 1000000 so'm tarzida kreditlanadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, bank daromadlarining tarkibida investitsiyalardan olinadigan daromadlar ham sezilarli solmoqqa ega. Ushbu daromadlar 44800- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlar" – «So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlar» hisobvarag'ida hisobga olinadi. Ushbu hisobvaraqlarning kreditida investitsiyalar bo'yicha hisoblangan foiz daromadlari, debetida esa ushbu daromadlar foyda tarkibiga o'tkazilishi aks ettiriladi. Investitsiya qilingan mablag'larga hisoblangan foiz summasiga quyidagi buxgalteriya o'tkazmasi tuziladi: 16311- "So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha hisoblangan foizlar" debetlanib, 44800-"So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlar" – tegishli hisobvaraqlari kreditlanadi. Foiz daromad sifatida tan olishda, esa, 44800-"So'ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha foizli daromadlar" - tegishli hisobvaraqlar bo'yicha foiz daromadlari debetlanib, 31206- Sof foyda (zarar) hisobvarag'i kreditlanadi.

Shunday qilib, banklar faoliyatida olinadigan daromadlarning buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida yuqorida keltirilgan tartibda aks ettirilishi buxgalteriya hisobini xalqaro standartlar talabi darajasida tashkil qilishni ta'minlaydi va banklarning moliyaviy hisobotlarini tuzish uchun zarur ma'lumotlar majmuini vujudga keltiradi.

#### **10.4. Tijorat banklarida daromadlar va xarajatlarni tan olish usullari**

Daromadlar, bu bankning odatdagi faoliyati natijasi sifatida iqtisodiy resurslarning yoxud aktivlarning oqib kelishi yoki o'sish yo'li orqali yoxud majburiyatlarning qisqarishi yo'li orqali o'sishidir.

Xarajatlar, bu foydani ko'paytirish maqsadida bank faoliyatidan kelib chiqadigan passivlarning kamayishi yoki majburiyatlarni o'z zimmasiga olish orqali ro'y beradigan iqtisodiy resurslarning kamayishidir.

Iqtisodiy adabiyotlarda tan olishni moddaning bank moliyaviy hisobotlariga kiritilishi jarayoni deb ta'riflaydi. Tan olish ko'rsatilgan summani hisobotning yakuniy ko'rsatkichlarida aks ettirishdan iboratdir.



Daromad moddalarini qondirish lozim bo'lgan tan olish mezonlari quyidagicha:  
a) modda o'lchash uchun tegishli asosga ega va summani oqilona baholashni amalga oshirish imkoniyatining mavjudligi; b) kelgusida iqtisodiy manfaatlarning olinishi mumkinligi yoki olinishidan iboratdir.

Shunday qilib, daromadlar odatda shartnomaning bajarilishi amalga oshirilganda va tushumni o'lchash hamda olish imkoni mavjudligi to'g'risida qat'iy ishonch hosil bo'lganda tan olinadi. Daromad va xarajatlar o'zaro sabab-natijaviy munosabatlar bilan bog'liq bo'lganda xarajat daromadga mos keladi va bitta davr daromadining yakuniy hisob-kitobiga kiritiladi. Boshqa hollarda xarajatlar daromadlar bilan bog'liq bo'lmasligi mumkin, biroq, operatsiyalar amalga oshiriladigan davrga tegishli bo'lishi mumkin.

Tan olishning 4 mezon - aniqlash, baholash, o'z vaqtlilik va ishonchlik - moliyaviy hisobotlarda tan olish uchun hamma modalarga nisbatan qo'llaniladi. Iqtisodiy adabiyotlarda banklar daromadini vaqtiga muvofiq tan olishda quyidagi usullardan foydalanish qo'llaniladi: daromadlarni tan olishning kassa usuli, shartnoma yoki aktivdan foydalanish davri davomida tan olish usuli.

Tijorat banklari tomonidan ko'rsatiladigan xizmat turlari ichida shundaylari mavjudki, ulardan olingan daromad xizmatlar bajarilganida tan olinadi. Shuning uchun ham daromadni tan olishning ushbu usuli kassa usuli deb ataladi.

Shartnoma yoki aktivdan foydalanish davri davomida daromadni tan olish usuli bank o'z aktivlaridan boshqa jismoniy va yuridik shaxslarga foydalanish uchun shartnoma asosida berilganda qo'llaniladi. Banklarning daromadlari ularning xarajatlarini qoplaydigan asosiy manba hisoblanadi. Bank daromadlari asosan ikki manbadan tashkil topadi: foizli va foizsiz daromadlardan, shuningdek, bank xarajatlari ham uch manbadan; foizli va foizsiz hamda operatsiyaon xarajatlardan, ularning tarkibi yuqoridagi paragrafda keltirilgan.

### **10.5. Tijorat banklarida kundalik balans va boshqa hisobotlar**

Tijorat banklarida har kuni qonun va me'yoriy hujjatdarda belgilangan tartibda bir qancha operatsiyalar bajariladi. Bajarilgan operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirilishi to'g'risida hisobot tuzishlari va ularni tegishli joylarga taqdim etishlari lozim.

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida kundalik balans hisoboti tuziladi. Bunday hisobot shakli va hajmi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilab qo'yilgan. Tijorat banklarining filiallari har kuni hisobvaqarlarning kun oxiridagi qoldiqlari bo'yicha ikkinchi tartib hisobvaqarlarida balans hisoboti tuzib, tijorat bankining viloyat bo'limiga alohida fayl bilan modem orqali jo'natadilar.

Tijorat banklarining viloyat boshqarmalari olingan balanslarni tekshirib, o'z tizimlari bo'yicha viloyat yig'ma balansini tuzadilar, uni Markaziy bankning hududiy bosh boshharmalariga taqdim etadilar. Markaziy bank hududiy bosh boshharmalari butun viloyat bo'yicha balansni hamda Markaziy bank bo'yicha yig'ma balansni umumlashtiradi va uni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ishlab chiqqan maxsus dastur yordamida modem orqali jo'natadilar. Markaziy bankning buxgalteriya hisobi va hisoboti departamentida tijorat banklari bo'yicha alohida va

Markaziy bank bo'yicha alohida balanslar tuziladi hamda butun O'zbekiston Respublikasi bo'yicha yig'ma balans tarzida umumlashtiriladi. Markaziy bank balansini buxgalteriya hisobi va hisoboti departamenti, tijorat banklarining balansini esa tijorat banklariga litsenziyalar berish va ular faoliyatini tartibga solish departamentlari tahlil qiladilar. Ushbu hisobotning tahlil natijalari bo'yicha kamchiliklar tegishli banklarga ma'lum qilinadi.

Tijorat banklari tomonidan taqdim etilayotgan hisobot shakllariga quyidagi ma'lumotlar ilova qilinadi:

a) 19997-"Boshqa aktivlar» hisobvarag'i, 29802- "Tovar–moddiy qimmatliklar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'lar" - "Boshqa majburiyatlar» hisobvarag'i, 16505-"Tugallanmagan qurilish" hisobvaqarlarining qoldiqlari bo'yicha qaydnomasi ma'lumotnomalari;

b) aniqlanishi lozim bo'lgan o'zaro hisob-kitoblar bo'yicha o'tkazilgan summalar qaydnomasi. Qaydnomaga 17301- «Tranzit hisobvarag'i», 23202 - "Kliring transaksiyalari", 17305- "Aniqlanish jarayonidagi transaksiyalar" va 23206-"Aniqlanish jarayonidagi transaksiyalar" hisobvaqarlari bo'yicha qoldiqda turgan har bir summa kiritiladi. Yuqorida aytilgan hisobvaqarlarda qoldiq bo'lmasa, bu haqda balans hisobotiga yozib qo'yiladi. Ushbu hisobot shakli va qaydnomalari bank rahbari hamda bosh buxgalter tomonidan imzolandi. Kassa operatsiyalari bo'yicha hisobotlarga, ulardan tashqari katta kassir yoki kassa mudiri imzo chekadilar.

Banklarga kelib tushgan buxgalteriya hisobotlari tekshiriladi, tahlil qilinadi va uning asosida zarur boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Hisobot ma'lumotlarida nomuvofiqliligi aniqlansa, buning sabablari qisqa muddatda aniqlanadi va tartibga solinadi. Banklarning viloyatlardagi rahbarlari (har kuni), respublikalardagi rahbarlari (har oyda) balanslarni ko'rib chiqishlari hamda bosh buxgalterning ularga qarashli bo'lgan banklarda buxgalteriya ishi, buxgalteriya hisobi va hisobotining ahvoli, shuningdek, bu ishda aniqlangan kamchiliklarning qanday bartaraf etilayotganligi to'g'risidagi axborot tinglab boriladi. Bunday ishlarning bajarilishi tijorat banklarida buxgalteriya hisobini yuritishda va hisobotlarini tuzish jarayonida qo'yilan kamchiliklarni bartaraf etishga yaqindan yordam beradi. Shuningdek, tijorat banklarida yillik buxgalteriya hisobotlarini tuzilishining tarkibi, mazmuni va uni taqdim etish tartibi yuqoridagi belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

#### **10.6. Tijorat banklarida moliyaviy hisobotlarni tuzishning o'ziga xos xususiyatlari**

Buxgalteriya balansi - bankning moliyaviy mablag'larini va ularning kelib chiqish manbalarini tegishli guruhlar bo'yicha pul ifodasida ma'lum bir sanaga (kun, oy, chorak va yillik) holati va harakati to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirishdir.

Tijorat banklari tomonidan tuzilayotgan buxgalteriya hisobi va hisobotlari, avvalo, ichki va tashqi (bank boshharuvi va xodimlari, bank ta'sisichilar, soliq inspeksiyasi, kreditorlar, investorlar) foydalanuvchilarning manfaatlari hamda qiziqishlarini qondirishi, shuningdek, bankning moliyaviy holatiga xolisona baho berish maqsadida tuziladigan ma'lumotlar majmuasi hisoblanadi. Shu boisdan, banklarda tuziladigan balans hisobotlari muddatiga ko'ra, korxonalaridan farqli o'laroq, kunlik balans, oylik balans, choraklik balans va yillik balans shaklida

tuziladi. Tijorat banklarida buxgalteriya xizmatining asosi balans tuzishdan iborat. Kirish balansidan tortib tugatish balansiga qadar bo'lgan davr murakkab buxgalteriya jarayonini qamrab oladi.

Kunlik balansda banklarning o'zlik va jalb qilingan mablag'larning holati, shuningdek, ularni kredit va boshqa daromadli operatsiyalarga joylashtirishi aks ettiriladi. Balans ma'lumotlariga ko'ra, pul mablag'larining shakllanishi va joylanishi, kredit, hisob-kitob, kassa va boshqa operatsiyalarining holati hamda ularni buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirishi nazorat qilinadi. Banklarda balanslar tuzilishiga ko'ra: kirim balansi, joriy balans, yig'ma balans (konsolidirovanniy), qayta tiklash balansi, birlashtirish balansi, tugatish balanslariga bo'linadi.

Balans tuzishda ma'lumotlar asosan aylanma qaydnomalardan (oborot vedomostlar) ko'chirib yoziladi. Buxgalteriya hisobotining ikkinchi shakli sifatida «foyda va zararlar to'g'risida»gi hisobot tuziladi. Bunda bankning daromadlari va xarajatlarining hisobini yuritishda tayinlangan asosiy hisobvaqarlardagi ma'lumotlar korrrektirovka qilinib, bankning kunlik, oylik, choraklik va yillik xarajatlari hamda daromadlarining holati bo'yicha ma'lumotlar aks ettiriladi.

Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotni tuzishdan maqsad bankning daromadlari va xarajatlarini tahlil qilish, ularni hisoblashdagi xato hamda kamchiliklarini aniqlab, olingan natijalarga asoslangan holda bankning istiqboldagi faoliyatini rejalashtirishdir.

Bankning pul oqimlari to'g'risidagi hisobotlarida hisobot oyi davomida naqd pul malag'larining, ya'ni, bankka kelib tushgan va chiqim qilingan pul mablag'larning harakati o'z ifodasini topgan bo'ladi.

Buxgalteriya hisobotining 3-chi shakli balansga ilova hisoblanib, bunda hisobotning birinchi qismida budget daromadlariga ajratmalar va to'lovlar aks ettirib boriladi. Ikkinchi kunida esa, markazlashtirilgan sug'urta fondlariga, zaxira fondlariga boshqa maxsus fondlarga ajratmalar aks ettiriladi.

Bank balansdagi ma'lumotlar har bir operatsiyaning ro'y berishi natijasida aktivlar va passivlarni holati bo'yicha to'liq ma'lumotlar olish imkoniyatini beradi. Bu holat hisob-kitob-pul hujjatlarining dastlabki hisobini tegishli hisob registrlarida rasmiylashtirilib, so'ngra buxgalteriya bo'limida analitik va sintetik hisob bo'yicha umumlashtiriladi va buxgalteriya hisobining hisobvaqarlarida ikki yoqlama yozuv orqali aks ettiriladi. Bank ish kuni yakunida har bir hisobvaqarlar bo'yicha qoldiq summalar aniqlanadi. Hisobvarqlardagi oxirgi qoldiq summalar bosh va yordamchi kitobga ko'chiriladi hamda balansda o'rnatilgan tartibda aks ettiriladi.

Buxgalteriya balansi ikki qismdan, aktiv va passivdan iborat bo'lib, ularning o'zaro tengligi balansning to'g'ri tuzilganligi – bankning ish kuni to'liq yakunlanganligini ifodalaydi. Bank balansi o'rnatilgan tartibda kunlik, choraklik va yillik buxgalteriya hisoboti shakllarini tuzish ko'rsatmasiga asosan, andozadagi blankalarga tuziladi. Undagi ko'rsatkichlar umumiy bir o'lchov birligida, ya'ni milliy valutada (qiymat ko'rsatkichida) aks ettiriladi. Bu andozadagi balans blankasidagi satrlar bir nechta bo'lib, moddalari ham turlichadir. Balansning ikkala qismi, ya'ni aktivlar va passivlarning jami summalari bir-biriga teng bo'lishi bilan izohlanadi.

Balansining aktiv tomonida naqd pul mablag'lari, xorijiy valutadagi pul mablag'lar, Markiziy bankdagi vakillik hisobvarag'i, majburiy zaxiralari, qimmatli

qog'ozlarga qo'yilmalar, kreditlar, sarmoyalar, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar hamda boshqa aktivlardan tashkil topadi.

Passiv tomoni esa depozitlar, boshqa banklardan olingan kreditlar, bank tomonidan chiqarilgan qarz majburiyatlar, aksionerlik kapitali kabi hisobvaqarlardan iboratdir.

Bankning aktivlari tarkibidagi naqd pullar bank mablag'lari toifasi bo'lib, bankning to'lov faoliyatining ahvolini belgilaydi va mijozlarning naqd pul mablag'lariga bo'lgan talabini qondirish uchun bank mijozlari oldidagi o'z majburiyatlarini bajarish qobiliyatini belgilaydi.

Xorijiy valutadagi pul mablag'lari esa, tijorat banklarining valuta bozorida operatsiyalarining hajmini ifodalaydi. Markaziy bankdagi vakillik hisobvaqarlari – balans hisobvaqarlari bo'lib, unda ayni paytda bankda mablag'larning mavjudligini anglatadi. Har bir tijorat banklarining hisobvarag'i Markaziy bankda ochiladi. Mablag'lar o'tkazish va mablag'larning tuzilishi bo'yicha bank amaldagi hamma operatsiyalar vakillik hisobvarag'ida aks ettiriladi.

Majburiy zaxiralar fondi Markaziy bankdagi alohida hisobvarag'ida mavjud bank mablag'lari bo'lib, O'zbekistonning hamma tijorat banklari tomonidan majburiy tartibda zaxiralanadi, bu esa, ularning likvidligini saqlab turishiga ma'lum darajada kafolatlaydi. Majburiy zaxiralar fondiga ajratmalar foiz stavkalarini belgilash Markaziy bank tomonidan o'tkaziladigan tijorat banklari likvidligini saqlab turishning eng ta'sirchan mexanizmi hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalar tijorat bankning fond bozorida operatsiyalarini aks ettirib, balans aktivining boshqa ko'rsatkichlari bilan taqqoslanganda, qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarida bankning amaliy faolligini ifodalaydi. Ular emitetlar maqomiga qarab, ikki toifaga bo'linadi; hukumat yoki markaziy bank chiqargan qimmatli qog'ozlar va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar chiqargan qimmatli qog'ozlardan tashkil topadi.

Hukumat yoki markaziy bank chiqargan qimmatli qog'ozlar yuqori darajada likvidligi bilan ajralib turadi, ammo bu qog'ozlarning daromadligi boshqa emitetlar chiqargan qimmatli qog'ozlarnikidan bir muncha past bo'ladi.

Kreditlar- tijorat bankining kreditga oid operatsiyalari bo'lib, bankning foyda olishini belgilovchi moddasi hisoblanadi. Balansda kredit muddatlari (qisqa va uzoq) bo'yicha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mulkchilik shakliga qarab tasniflanadi.

Sarmoya – bankning boshqa yuridik shaxslar faoliyatidagi ulushini ifodalaydi. Bank sarmoyalari xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatini boshqarish yo'li bilan qo'shimcha foyda, dividend sifatida, boshqa turdagi daromadlar olish maqsadida turli loyihalarga yo'naltirilgan mablag'lar hajmini izohlaydi.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar – bank aktivlarining asosiy moddalaridan biri bo'lib, bank o'z faoliyatini tashkil etishda moddiy bazasini shakllantirishga va bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish uchun yo'naltirilgan mablag'laridir. Ular jumlasiga: bank binolari, inshootlari, kapital qurilish uchun qilingan xarajatlari, ofis va ish mebellari, jihozlari, kompyuter va boshqa hisoblash texnikasi, aloqa vositalaridan iboratdir. Markaziy bank tomonidan belgilangan me'yorlar tijorat banklarining kapital xarajatlari miqdori bank aktivlarining 10 foiz miqdorida chegaralangan.

Bank passivida aks ettiriladigan moddalarini quyidagilarni o'z ichiga oladi: depozitlari – bankning boshqa sub'ektlarda xarid qilgan manbalarini ifodalaydi. Ular talab qilib olinadigan, jamg'arma, muddatli depozitlarga bo'linadi. Talab qilib olinadigan depozitlaridan tashqari barcha depozitlar kredit resurslarining eng barqaror manbalaridan hisoblanadi. Jalb qilingan manbalarda muddatli depozitlar ulushining oshishi qo'ilmalarni uzoq muddatga, shu bilan birga yuqoriroq foiz bilan amalga oshirish imkonini beradi, bu esa bankning omonatlar (depozitlar) bo'yicha foiz xarajatlarini ko'paytiradi.

Boshqa banklardan olingan kreditlar – tijorat bankining bo'sh mablag'lariga bo'lgan ehtiyoji va mijozlariga pullik xizmatlar hajmini oshirish maqsadida boshqa moliya institutlari bilan o'zaro munosabatlarini ifodalaydi. Biroq, banklararo kreditlar birinchidan, boshqa mablag'larga nisbatan olish imkoniyatining yuqoriligi va ikkinchidan, eng qimmat kredit manbasi hisoblanadi. Tijorat banklarida jalb qilingan mablag'lar ulushida banklararo kreditlarning salmog'i yuqoriligi ularda depozit siyosati yaxshi ishlab chiqilmaganligini izohlaydi.

Bank chiqargan qarz majburiyatlar moddasi – tijorat banklari tomonidan chiqarilgan qarz majburiyatlarining ulushini ifodalaydi. Qarz majburiyatlarini chiqarish bankka uzoq muddatli manbaalarni shakllantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, bunday katta hajmdagi qarz mablag'lari bank uchun qulaydir, chunki uning pulini to'lash va qaytarib berish oldindan ma'lum bo'ladi, bu esa, bankning to'lay olmaslik xavfini kamaytiradi.

Aksiyadorlik kapitali – bankning o'z mablag'lari hajmini anglatadi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining kapitalining shakllanishini nazorat qiladi va tartibga solib turadi. Bu esa, bank operatsiyalari daromadlilikini oshirishi va ularning faoliyatini samarali boshqarishni ta'minlaydi.

Bank tizimiga ishonchni mustaqkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banklarining moliyaviy faoliyatining sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirib bormoqda. Bunda O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunning 42-moddasiga, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi va O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonunlariga muvofiq, banklarning e'lon qilinadigan moliyaviy hisobotlariga doir O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining talablari to'g'risida nizomi ishlab chiqilgan. Ushbu nizomning ishlab chiqilishi tijorat banklari yillik hisobotlarining ochiq matbuotda e'lon qilinishi dunyoda muayyan darajada oshkoraligi bilan ajralib turadigan bank tizimini yaratish uchun dastlabki qadamdir. Ushbu nizomga ko'ra, barcha banklar o'z yillik hisobotlarini, jumladan, balans hisobotini matbuotda e'lon qilishlari lozim. Quyida tijorat banklari tomonidan tuziladigan yillik balans hisobotning namunaviy shaklini keltiramiz ( 2-jadvalga qarang).

Balansdagi moddalar bo'yicha ko'rsatkichlar hisobot yili boshiga va hisobot davri oxiriga (kunlik, oylik, choraklik) ko'rsatiladi. Bunday tartibda tuzilishiga sabab, aktivlar va passivlarning holatini o'rganish hamda kelgusida ularning daromadlilikini oshirish bo'yicha muhim qarorlar qabul qilishdir.

Bankning balans hisoboti  
(2007-yil 2-yanvar holatiga ko'ra)

(Ming so'm hisobida)	
<b>Aktivlar</b>	
Naqd pullar	150151
Markaziy bankdagi vakillik hisobvag'ira	978221
Xorijiy valutadagi pul mablag'lari	1534
Majburiy zaxiralar fondi	163211
Qimmatli qog'ozlarga yo'naltirilgan investitsiyalar	9523
Berilgan kreditlar	3597862
Investitsiyalar	45126
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar	653148
Boshqa aktivlar	2103456
<b>Jami aktivlar</b>	<b>7702232</b>
<b>Majburiyatlar</b>	
Depozitlar, shu jumladan:	5120593
a) talab qilib olinguncha saqlanadigan	3564594
b) jamg'armalar	126413
v) muddatli	1429616
Boshqa banklardan olingan kreditlar	954630
To'lanmagan akseptlar	0
Boshqa passivlar	325160
<b>Majburiyatlarning jami</b>	<b>6400383</b>
<b>Kapital</b>	
Aksiyadorlik kapitali	820233
Rezev kapitali	420233
Taqsimlanmagan foyda	58156
<b>Kapitalning jami</b>	<b>1301849</b>
<b>Jami passivlar</b>	<b>7702232</b>
<b>Balansdan tashqari hisobvaqarlar</b>	
Bank tomonidan berilgan kafolat va kafilliklar	4645452
Boshqa ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'i	412850239
Balansdan tashqari hisobvaraqlar	bo'yicha jami
417495691	

Tijorat banklari tomonidan tuzilayotgan balans hisobotlari konsodatsiyalashgan balans shaklida tuzilib, undagi ma'lumotlar bank filiallarining bir butun moliyaviy ahvolini o'zida mujassamlashtiradi. Bankning balans hisobotlari hisobot oyining oxirgi kuni holatiga tuzilishini talab qiladi. Balans hisobotlari daromad va xarajatlarni tan olishning hisoblash usuli asosida tuziladi va Markaziy bankka hisobot oyidan keyingi oyning 10- sanasi (Toshkent shahri uchun 5-sana) gacha topshiriladi.

Tijorat banklari tomonidan tuzilayotgan ushbu balans hisobotlarining bo'sh qolgan satrlarida yozuv bo'lmagan holda, bo'sh qolgan satrlarga nol yoki chiziqcha tortib qo'yiladi. Ayrim holatlarda tuzilayotgan balans hisobotlaridagi ma'lumotlar ijobiy yoki salbiy bo'lsa, albatta, ular salbiy bo'lsa, qavs (-) ichida ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Oylik balans hisobotlarini tuzishda hisobotning jami summasi jadvalda so'm hisobida degan yozuv bilan yozib qo'yiladi. Chunki ushbu yozuvlarni (o'qishda) butun shaklda (okruglenii) yozishda xatoliklarga yo'l qo'yilmaslikning oldini oladi.

### **Qisqa xulosalar**

Tijorat banklarida moliyaviy natijalar hisobi - bank faoliyatining umumiy natijalarini aniqlash va bu natijalarning vujudga kelish manbalarini chuqur o'rganish hamda ularning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, xarajat va daromad sifatida tan olish davrlarini buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirishdan iboratdir.

Tijorat banklarining moliyaviy hisoboti –bankning moliyaviy (aktivlari va passivlari) holati bo'yicha ma'lum bir muddatga umumlashtirilgan ma'lumotlar berishidir. Shuningdek, hisobotlarda aks ettiriladigan natijalarni balansning har bir moddalari bo'yicha asoslash tuchuniladi.

#### **Nazorat va muhokama uchun savollar**

1. Moliyaviy natijalarni shakllantirish qaysi me'yoriy hujjatlarga asosan tartibga solinadi?
2. Banklarda moliyaviy natijalar qachon aniqlanadi?
3. Bankning operatsion xarajatlari smetasi deganda nima tuchuniladi?
4. Banklarda operatsion xarajatlari deganda qanday xarajatlarni tuchunasiz?
5. Bank daromadlari nima va ular qachon daromad sifatida tan olinadi?
6. Tijorat banklarida tuziladigan hisobotlarning qanday turlari mavjud?
7. Konsolidatsiyalashgan balans deganda nima tuchuniladi va boshqa balansdan farqini tuchuntiring.
8. Bankning balansi korxonadan balansidan qanday farq qiladi?
9. Balans qanday qismlardan iborat va ularda nimalar aks ettiriladi?
10. Markaziy bankka taqdim etiladigan hisobot shakllariga qanaqa ilovalar qilinadi?
11. Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda nimalar aks ettiriladi?
12. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobotda nima aks ettiriladi?

#### **Adabiyotlar**

1. Банкларнинг ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисоботлари тўғрисидаги Низом. 19.07.2003й
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тижорат банкларининг чоп этиладиган йиллик молиявий ҳисоботларига қўйиладиган талаблар тўғрисидаги низом. 02.10.2004й.
3. Ўзбекистон Республикаси банкларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги йўриқнома. ЎзР АВ томонидан 16.11.1998 йилда 533-сон билан рўйхатга олинган.

4. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎзР АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
5. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. -Т.: Молия, 2003й.
6. Наврўзова К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техника. Ўқув қўлланма.- Т.: ТМИ, 2003. - 170 б.
7. Малкова Т.Н. Теория и практика международного бухгалтерского учета: Учеб. пособ. Изд-2е, перер и доп. - СПб.: Бизнес пресс. 2003. - 352 с.
8. Рожнова О.В. Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности: Учеб. пос. -М.: ЭКЗАМЕН, 2003, - 254 с.
9. Каморджанова Н.А. Бухгалтерский финансовый учет 2-е изд. - СПб: Питер, 2003, - 462 с.
10. Кроливецкая Л.П. и др. Бухгалтерский учет в коммерческом банке в проводках. –М.: Финансы и статистика - 2004, 192 стр.
11. Курсов В.Н., Яковлев Г.А. Бухгалтерский учёт в коммерческом банке: новые типовые бухгалтерские проводки операций банка. Учеб. пос. -М.: ИНФРА-М, 2004г.
12. [www. dis.ru](http://www.dis.ru) (Издательство «Дело и Сервис»)
13. [www.bankclub.ru/rankings-bk.htm](http://www.bankclub.ru/rankings-bk.htm). По активам
14. [www.bankclub.ru/rankings-bkp.htm](http://www.bankclub.ru/rankings-bkp.htm). По капиталу
15. [www.bankclub.ru/rankings-bpp.htm](http://www.bankclub.ru/rankings-bpp.htm). По прибыли
16. [www.bankclub.ru/rankings-bpa.htm](http://www.bankclub.ru/rankings-bpa.htm). По текущему доходу



## Izohli lugʻatlar

Avans (fr. *avance*) - moʻljallangan xarajat va toʻlov uchun berilgan pul mablagʻlari. Davlat Markaziy bankining koʻrsatmasiga koʻra avans xalq xoʻjaligida kassa jarayonlarini olib borish qoidalariga, asosan, qatʼiy belgilangan maqsadlar uchun beriladi.

Agent kelishuvi - shartnoma turi boʻlib, jismoniy yoki yuridik shaxs bilan tuziladi. Shartnomada buyurtmachi nomidan va uning hisobiga maʼlum bir majburiyatlarni agent tomonidan bajarilishi kelishib olinadi.

Aktiv - buxgalteriya balansining bir qismi boʻlib, maʼlum bir muddatga subʼekt mablagʻlarining tarkibi va joylanishini pul koʻrinishida aks ettiradi.

Akkreditiv (lot. *“accredo”* - ishonaman) - naqd pulsiz hisob-kitob turlaridan biri. Maʼlum bir tovar va xizmatlar uchun belgilangan muddatda mol yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar uchun ajratilgan pul mablagʻidir.

Aksept (lat. *“accepatuk”* – qabul qilingan) - belgilangan sharoit boʻyicha shartnoma tuzishga rozilik berish. Naqd pulsiz hisob-kitobda aksept xaridorning mol yetkazib beruvchi taqdim qilgan hisobini toʻlashga rozilik bildiradi.

Akseptant (lat. *“Acceptane”* – qabul qiluvchi) - hisob boʻyicha toʻlovni amalga oshirish uchun rozilik bildirish.

Akseptlash (lat. *“acceptare”* – qabul qilish) - toʻlov hisobini qabul qilish, mol yetkazib beruvchi schetiga toʻlovni oʻtkazishga rozilik berish.

Aksiya - aksiyadorlik jamiyati kapitaliga maʼlum bir ulushning qoʻshilganligiga guvoh beruvchi va dividend koʻrinishida foydaning bir qismini olishga huquq beruvchi qimmatli qogʻoz.

Aksiyadorlar - aksiyadorlik jamiyatining aʼzosi boʻlib, bunga bir yoki bir necha aksiyalarni sotib olish orqali erishadi.

Analitik hisob - maʼlum bir koʻrsatkich, mablagʻ, jarayon natijasida sodir boʻlgan hodisalarni maydalab, alohida pul, zarur boʻlgan hollarda esa, boshqa oʻlchov birliklari koʻrinishida hisobga olib borish.

Asosiy vosita - material (moddiy) aktivlar boʻlib, bank faoliyatida bir yildan uzoq xizmat qiladigan va ijaraga berilishi mumkin boʻlgan vositalardir.

Amortizatsiya - eskirishning qiymatdagi ifodasi boʻlib, asosiy vosita aktivning butun xizmati davomida xarajatlarga qoʻshiladigan amortizatsiya qiymatini sistematik koʻrinishda taqsimlashdir.

Balans (fr. *“balance”*- muvazanat, tarozining ikki pallasi) - doimiy oʻzgarishda va oʻzaro bogʻliq kattaliklarning holatini koʻrsatuvchi, koʻrsatkichlar tizimi, tenglik. Balans ikki qismdan iborat boʻlib, belgilangan muddatga tuziladi.

Bank (fr. *“banque”*) - toʻlov va kreditlarga vositachilik qiluvchi muassasa. Banklar boʻsh pul mablagʻlarini yigʻadi va ularni tadbirkorlarga foiz hisobida beradigan muassasa.

Bank korrespondent - boshqa banklar bilan oʻzaro munosabatlarda boʻladigan va ularning topshiriqlari bilan maʼlum bir moliyaviy jarayonlarni bajaruvchi bank.

Bank emitent - muomalaga pul belgilari, qimmatli qogʻozlar, toʻlov-hisob-kitob hujjanlarini chikaruvchi bank.

Barter - pul emas, balki tovar ko‘rinishida bo‘lgan o‘zaro xo‘jalik munosabatlari.

Birja - bozorning tashkiliy shakli bo‘lib, tovarlar, qimmatli qog‘ozlar, valuta va ishchilarning erkin savdosi amalga oshiriladi.

Birja bahosi - birja savdosi orqali sotilayotgan tovarlar bahosi bo‘lib, tegishli tovar bahosining darajasi va dinamikasi yuzasidan ma‘lumotlarning muhim va ishonchli manbai hisoblanadi.

Birja kotirovkasi - birja kopiroval komissiyasi tomonidan ro‘yxatga olinadigan va e‘lon qilinadigan savdo birjasining tovarlar bahosi hamda qimmatli qog‘ozlar kursi.

Birja poshlinasi - birja ko‘mitasi tomonidan birja kelishuvlarini amalga oshirish huquqi uchun qimmatli qog‘oz xaridorlaridan olinadigan pul yig‘imi.

Birlamchi hisob - hisob jarayonining boshlang‘ich bosqichi, xo‘jalik jarayonining ko‘rsatkichlari o‘lchanadi, aniqlanadi va hujjatlarda aks ettiriladi. Birlamchi hisob sintetik va analitik hisobning asosi hisoblanadi. Birlamchi hujjanlar - buxgalteriya hujjanlari bo‘lib, xo‘jalik jarayoni sodir bo‘lgan vaqtda tuziladi va ular sodir etilganligi haqida birlamchi guvohnoma hisoblanadi.

Bonifikatsiya (fr. “bonifico” - yaxshilayman) - agar shartnomada belgilanganidan tovarning sifati yuqori bo‘lsa, shu shartnomaga asosan, ushbu tovarning bahosiga ustama. Teskari bonifikatsiya (refaksiya) - shartnomada kelishganidan tovar sifati past bo‘lsa, shu tovar bahosidan chegirma.

Broker - xaridorlar va sotuvchilar o‘rtasida kelishuv tuzilishidagi savdo vositachilar. Brokerlar tovarlar va xizmatlarning ma‘lum bir turi bo‘yicha ixtisoslashgan bo‘lib, mijozlar topshirig‘i va nomidan harakat qilib, ulardan rag‘batlantirish oladi.

Buxgalteriya daftarlari - sintetik va analitik hisobni hujjanlarga asosan qayd qilish.

Gudvil - noaniq nomoddiy aktiv. Gudvil - xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to‘lanadigan summa sifatida ta‘riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o‘rtasidagi farq).

Leveraj –bank jami aktivlarining kapital bilan ta‘minlanganlik darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkich. U birinchi darajali kapitalning nomoddiy aktivlar qiymati, jumladan, gudvillni chiqarib tashlagan holda umumiy aktivlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Lizing sub‘ekti - lizing beruvchi (bank), lizing oluvchi (xaridor) hamda sotuvchi (mol yetkazib beruvchi).

Ijara - bir tomonnig ikkinchi tomonga aktivdan foydalanish uchun taqdim qilgan huquqi.

Mualliflik huquqi- mualliflarga adabiyot, musiqa, tasviriy san‘at va boshqa yaratilgan asarlar uchun qonun yo‘li bilan berilgan himoya shakli- Mualliflik huquqi egalriga ma‘lum eksklyuziv huquqlar, jumladan, o‘z ishlarini chop ettirish, qayta bosish va ko‘paytirish, sotish va nusxalarini taqsimlash va o‘z asarlarini ijro etish hamda yozdirish huquqi beriladi.

Maxsus zaxiralar - “standart”, “substandart”, “shubhali” va “umidsiz” deb tasniflangan kredit va lizing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar bo‘yicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarga qarshi zaxiralar.

Moliyaviy lizing - ijara munosabatlarining alohida turi bo‘lib, bunda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi taraf (lizing oluvchi) topshiriqiga ko‘ra uchinchi taraf (sotuvchi)dan mol-mulk (lizing ob‘ekti)ni lizing shartnomasida belgilangan, keyinchalik lizing ob‘ektining lizing oluvchi mulkiga o‘tishi shartlarida uni lizing oluvchining egalik qilishi va foydalanishi uchun sotib olish tuchuniladi.

Faktoring - xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar - yetkazib beruvchilarni moliyalashga doir bank xizmatlarining bir turi bo‘lib, bunda ular bank - moliyaviy ob‘ektga yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lovchilar tomonidan akseptlangan, lekin to‘lov talabnomalari bo‘yicha hali to‘lanmagan to‘lovni regress huquqiisiz olish huquqini berishdir.

## Foydalanilgan asosiy adabiyotlar

### I. O‘zbekiston respublikasi Qonunlari, farmonlari, qarorlar va prezident I.A.Karimov asarlari

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Тошкент, Ўзбекистон, 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Қонуни. –Т. 2003.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Марказий банк тўғрисида»ги Қонуни. –Т. 1995
4. Ўзбекистон Республикасининг “Банк ва банклар фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. –Т. 1996.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуни –Тошкент, 1996.
6. ЎзР. Президентининг «Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги УП 2564-сонли Фармони. 21.03.2000 йил.
7. ЎзР. Президентининг “Пул массаси ўсишини чеклаш ва молия интизомига риоя этиш маъсулиятини ошириш чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2000 й. 2 апрелдаги Фармони.
8. ЎзР. Президентининг “Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларини ислоҳ қилиш ва янада эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 16.04.2005й.
9. ЎзР. Президентининг “Бозор ислохатларин чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устивор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 2005 йил 14 июн.
10. ЎзР. Президентининг “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 2005 йил 14 июн.
11. ЎзР. Президентининг “Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва унинг ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида”ги қарори. 2005 йил 15 июн
12. ЎзР. Президентининг «Банклардаги депозит ҳисобварақлардан нақд пул тўловларини узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида» ги 05.08.2005 йилдаги ПК-147-сонли қарори.
13. ЎзР. Президентининг “Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 2005 йил 6 октябр.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Банк тизимини ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, 1999 йил, 15 январ, 16 -сон.
15. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларинининг таркиби ҳамда молиявий

натижаларни шакллантириш ҳақида»ги Низоми. 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори.

16. ЎзР. Вазирлар Маҳкамасининг “Иқтисодий кредитлаш механизмини янади такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 2001 йил 22 август, 349-сон.
17. ЎзР. Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида микрокредитлашни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, 2002 йил 30 август, 309-сон.
18. ЎзР. Вазирлар Маҳкамасининг “Тижорат банклари томонидан махсус имтиёзли кредит фондларини шакллантириш тўғрисида”ги 28-сонли қарори. 17.01.2004 й.
19. Каримов И. А. Биз танлаган йўл демократик таррақиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. -Т.: Ўзбекистон, 2003 йил.
20. Президент Ислон Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2005 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган мажлисдаги маърузаси. Халқ сўзи, 2005 й. 19 январ.
21. Президент Ислон Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2003 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган мажлисдаги маърузаси. Халқ сўзи, 2003 йил 18 феврал.
22. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир.- Тошкент. Ўзбекистон, 2005 й.
23. Каримов И. А. Ўзбекистон демократик таррақиётининг янги босқичида. - Т.: Ўзбекистон, 2005 й.

## **II. Maxalliy darsliklar, o'quv o'llanmalar, ma'ruza matnlari**

24. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. -Т.: Молия, 2003й.
25. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. -Т.: Молия, 2003й.
26. Наврўзова К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техника. Ўқув кўлланма.- Т.: ТМИ, 2003, - 170 б.
27. Муругова И.А. Операционная техника и учет в банках. Учебный пособие. –Т.: ТФИ, 2004г.

## **III. MDH va Yevropa davlatlaridagi dasliklar, o'quv qo'llanmalar va ma'ruza matnlari**

28. Банк В.Р. Организация и бухгалтерский учет банковских операций: Учеб. пос. - М.: Ф и С, 2004, - 350 с.
29. Белуза М.Я., Мурзин В. Е., Писцов Г.Е. Ровкина Л.А. Большая книга бухгалтера банка (БКББ) Часть 1. Налогообложения ежегодный справочник. -М., 2003г.
30. Валенцева Н.И. и ред. Сборник задач по банковскому делу операции коммерческого банка. –М., 2005г.
31. Веренков А.И., Гвелесиани Т.В., Мордовцева В.С. Большая книга бухгалтера банка (БКББ) Часть 2. Налагообложения ежегодный справочник. -М., 2004г.

32. Каморджанова Н.А. Бухгалтерский финансовый учет 2-е изд. – СПб.: Питер, 2003г, - 462 с.
33. Карнаух С.Ю. Оптимизация корреспондентских отношений коммерческого банка. -М.: Финансы и статистика, 2004г.
34. Климова М.А. Бухгалтерское дело. Учеб. пос. -М.: ИНФРА-М, 2005г. - 2000 с.
35. Козлова Е.П., Николаевна Е.Н. Бухгалтерский учет в коммерческих банках. –М.: Финансы и статистика. 2003г.
36. Крис Дж. Барлтроп, Диана МакНотон. В 2-х томах. Организация работы в банках. –М.: Финансы и статистика, 2003г,
37. Кроливецкая Л.П. и др. Бухгалтерский учет в коммерческом банке в проводках. –М.: Финансы и статистика, – 2004г, -192 стр.
38. Курсов В.Н., Яковлев Г.А. Бухгалтерский учёт в коммерческом банке: новые типовые бухгалтерские проводки операций банка. Учеб. пос. -М.: ИНФРА-М, 2004г.
39. Лаврушина О.И. Банковское дело. –М.: Финансы и статистика, 2003г.
40. Малкова Т.Н. Теория и практика международного бухгалтерского учета: Учеб. пособ. Изд-2е, перер и доп. - СПб.: Бизнес пресс. 2003г. - 352 с.
41. Маренков Н.Л. Международные стандарты бухгалтерского учета, финансовой отчетности и аудита в Российских фирмах. - М.: Едиториал УРСС, 2005г, - 296 с.
42. Масленченков Ю.С. и др. Расчетные кассовые услуги банка. Учебное пособие –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005г.
43. Миржакыпова С.Т. Банковский учет в Казахстан. Часть 1. Учебник. -М.: Экономика, 2002г.
44. Нургазиева Л. А. Бухгалтерский учет операций в иностранной валюте: Учеб. пос. - Алматы: Экономика, 2003г. - 92 с.
45. Парфёнов К.Г. Банковский учет (бухгалтерский учет и операционная техника в коммерческих банках /кредитных организациях): изд. 4-е, перераб. и допол. -М.: ООО "Парфенов.ру", 2004г. - 178 с.
46. Рожнова О.В. Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Учеб. пос. -М.: ЭКЗАМЕН, 2003г. - 254 с.
47. Семенов С.К. Бухгалтерский учет и отчетность кредитных организаций: Учеб. пособие. Изд.-2, исправ. и допол. -М.: Экзамен, 2004г. - 480 с.
48. Соколинской Н.Е. Учет и операционная техника в сберегательном банке. – М.: Финансы и статистика, 2003 г.
49. Соколова Е.С. Бухгалтерское дело. Учеб. пособ. -М.: МГУ экономики, статистики и информатики, 2004. - 125 с.
50. Тагирбеков К.Р. и ред. Организация деятельности коммерческого банка. - М.: Финансы и статистика, 2003г.
51. Тараканов Л.А. Бухгалтерский учет в банке. –М., 2003 г.
52. Уткин Э.А. Суханов М.С. Аудит банковской деятельности. Учеб. пос. -М.: ТЕИС, 2003г.

#### **IV. Mahalliy, MDH va Yevropa davlatlari monografiya, jurnallaridagi ilmiy maqolalari**

53. Жураев Н. Номоддий активлар ҳисоби. -Т.: “Бозор, пул ва кредит” журнали, 2004й.
54. Қодиров А. Ўзбекистон банк тизими: юксалиш одимлари. –Т.: «Бозор пул ва кредит» журнали, 2005й.
55. Бердиназаров З., Тожиев Р. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини такомиллаштириш. –Т.: «Бозор пул ва кредит» журнали, 2005й.
56. Қурбонов Х. Пластик карточкалар тизимида иштирокчиларнинг ўзаро муносабатлари. –Т.: «Бозор пул ва кредит» журнали, 2005й.
57. Костаев У. Тақсимланган фойда: тақсимлашни ҳисобга олиш тартиби.-Т.: «Бозор пул ва кредит» журнали, 2004й.
58. Умаров З. Тижорат банкларида бухгалтерия ҳисоби. –Т.: “Бозор, пул, кредит” журнал, 2005й.
59. Шодиев Э. Валюта операциялари ҳисобининг ташкилий-ҳуқуқий асослари. –Т.: «Бозор, пул ва кредит» журнали, 2005й.

#### **V. Foydalangan doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari**

60. Каримов Н.Ф. Тижорат банкларида ички аудитни ташкил қилиш ва уни такомиллаштириш муаммолари. Докторлик диссертацияси. -Т.: ЎЗР Банк-молия академияси, 2005й.
61. Алимов Н.Р. ЎЗР инвестиция бозорида тижорат банкларининг роли. Номзодлик диссертацияси. Давлат ва жамият қурилиш академияси. –Т.: 2004й.
62. Сахобов У.О. Совершенствование процесса выборки при банковском аудите кредитной деятельности. Кандидат. диссер. –Т.: Банковско-финансовая академия РУз, 2005.

#### **VI. Foydalangan magistrlik dissertatsiyalari va bitiruv malakaviy ishlar**

63. Асадов Ж.А Тижорат банкларида ГИФ ҳисоби ва таҳлили. -Т.: ТДИУ, Магистр. дисс., 2005й.
64. Ҳамробеков Р.Р. Чет эл валюталарида амалга ошириладиган операциялар ҳисоби ва таҳлили. -Т.: ТДИУ, Магистр. дисс., 2005й.
65. Иботова К.К Инвестициялар ҳисоби ва аудити ҳамда уни такомиллаштириш йўллари. -Т.: ТДИУ, Магистр. дисс., 2005й.
66. Қасимходжаев С. Тижорат банкларининг инвестицион фаолияти. -Т.: ТДИУ, Магистр. дисс., 2005й.
67. Каримов А. Ҳисоб-китоб операциялари ҳисоби ва аудити. -Т.: ТДИУ, БМИ, 2004й.
68. Абдиев Ж.И. Банкларда лизинг операциялари ҳисоби ва таҳлили. -Т.: ТДИУ, БМИ, 2004й.
69. Қарабаева У.Х. Банкларда кредит операциялар ҳисоби ва таҳлили. -Т.: ТДИУ, БМИ, 2004й.
70. Мўминжонов С. Банкларда қимматли қоғозлар ҳисоби ва аудити. -Т.: ТДИУ, БМИ, 2004й.
71. Толлибоев Ш.С. Банкларда харажатлар ҳисоби ва таҳлили. -Т.: ТДИУ, БМИ, 2004.
72. Қодирова Н.Е. Банкларда даромадлар ҳисоби ва таҳлили. -Т.: ТДИУ, БМИ, 2004.

## **VII. Xalqaro ilmiy-amaliy anjumanlar materiallari**

73. Хашимов Р.Р. Тижорат банкларида ҳисоб сиёсатини шакллантиришини ўзига хос хусусиятлари. // Ҳозирги шароитда бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудитнинг услубияти ва усулларини такомиллаштириш. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. -Т.: 2004, ТДИУ, 115-117 бетлар.

## **VIII. Me‘yoriy hujjatlar**

74. “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги” Низом. ЎЗР АВ томонидан 13.12.2004 йилда 1122-2-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
75. Ўзбекистон Республикаси банкларида очиладиган банк ҳисобварақлари тўғрисида йўриқнома. ЎЗР АВ 29.09.2003 й. 1080-1-сон билан рўйхатга олинган.
76. “Бухгалтерия ҳисобида ҳужжатлар ва ҳужжатлар айланиши тўғрисида” низом. ЎЗР АВ томонидан 14.01.2004 йилда 1297-сон билан рўйхатга олинган.
77. “Ўзбекистон Республикасида асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 17.12.2004 йилда 1134-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
78. “Ўзбекистон Республикасида номоддий активларнинг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 14.01.2003 йилда 1199-сон билан рўйхатга олинган.
79. Ўзбекистон Республикаси банкларида КБТЕБнинг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги йўриқнома. ЎЗР АВ томонидан 15.07.2005 йилда 1496-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
80. “Ўзбекистон Республикаси банклари ўртасида электрон тўловлар тизими бўйича ҳисоб-китоблар юритиш тўғрисида” низом. ЎЗМБ Бошқарувининг 08.02.2001йилдаги 485-сонли қарори билан тасдиқланган.
81. Тижорат банкларида касса ишини ташкил этиш, инкассация ва қимматликларни ташишга доир йўриқнома. ЎЗР АВ 29.03.2005 йилда 1263-1-сон билан рўйхатга олинган.
82. ЎЗРМБ нақд чет эл валютасига оид операцияларни амалга ошириш қоидалари. ЎЗР АВ 15.04.2004 йилда 957-1-сон билан рўйхатга олинган.
83. Тижорат банкларида кредитларнинг бухгалтерия ҳисоби тартиби тўғрисидаги низом. ЎЗР АВ 17.12.2004 йилда 1435-сон билан рўйхатга олинган.
84. Тижорат банкларининг Марказий банкдаги мажбурий захираларини депонентлаш тартиби тўғрисидаги низоми. ЎЗР АВ 16.07.2005 йилда 1444-1-сон билан рўйхатга олинган.
85. Тижорат банкларида фоизларни ҳисоблаш тўғрисидаги низом. ЎЗР АВ 30.01.2004 йилда 1306-сон билан рўйхатга олинган.
86. Ўзбекистон Республикаси банклари томонидан молиявий лизингни ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом. ЎЗР АВ 20.07.1999 йилда 776-сон билан рўйхатга олинган.



87. Тижорат банклари томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида факторинг операцияларини ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом. ЎзР АВ 03.08.2000 йилда 953-сон билан рўйхатга олинган.
88. Тижорат банкларида қимматли қоғозлар операциялари бўйича бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги низом. ЎзР. АВ 28.03.2003 йилда 662-3-сон билан рўйхатга олинган.
89. Ўзбекистон Республикаси банк тизмида бухгалтерия ҳисобини юритишга оид қонунчилик ҳужжатлари тўплами. - Т.: Ўзбекистон, 2003, - 317 б.
90. Ўзбекистон Республикаси банкларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги йўриқнома. ЎзР. АВ томонидан 16.11.1998 йилда 533-сон билан рўйхатга олинган.
91. Ўзбекистон Республикаси валюта бозорида операцияларни амалга ошириш тартиби. 28.03.1998й
92. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлари режаси. ЎзР. АВ 13.08.2004 йилда 773-17-сон билан рўйхатга олинган (янги таҳрири).
93. Банкларнинг ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисоботлари тўғрисидаги Низом. 19.07.2003й.
94. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тижорат банкларининг чоп этиладиган йиллик молиявий ҳисоботларига қўйиладиган талаблар тўғрисидаги низом. 02.10.2004й.
95. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан боғлиқ операцияларига доир қонунчилик ҳужжатлари тўплами. –Т.: Ўзбекистон, 2003 й.

#### **IX. Pedagogik va axborot texnologiyalar bo'yicha o'quv adabiyotlar, uslubiy ko'rsatmalar**

96. Голиш Л. Технологии обучения в экономическом образовании. Технологии обучения на лекциях и семинарах в экономическом вузе. ТГЭУ, 2005й.
97. Ҳодиев Б.Ю. ва бошқалар. Ўқув жараёнида ахборот ва илғор педагогик технологияларини қўллаш йўллари. Услубий қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2005й.
98. Назарова Ф.М. Технологии обучения в экономическом образовании. Образовательная технология по предмету «Лизинговые операции». –Т.: ТГЭУ, 2005й.

#### **X. Foydalanilgan internet-saytlar**

99. [www.bankclub.ru/rankings-bpp.htm](http://www.bankclub.ru/rankings-bpp.htm)
100. [www.bankclub.ru/ratings-uzbek-banks311204.htm](http://www.bankclub.ru/ratings-uzbek-banks311204.htm)
101. [www.bankclub.ru/renkings-uzbek-banks011004.htm](http://www.bankclub.ru/renkings-uzbek-banks011004.htm)
102. [www.bankclub.ru/renkings-uzbek-insurance011004.htm](http://www.bankclub.ru/renkings-uzbek-insurance011004.htm)
103. [www.bankclub.ru/renkings-uzbek-insurance311204.htm](http://www.bankclub.ru/renkings-uzbek-insurance311204.htm)
104. [www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html](http://www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html)
105. [www.gaap.ru](http://www.gaap.ru) (Халқаро стандартлар)
106. [www.buhgalt.ru](http://www.buhgalt.ru) (Российский журнал «Бухгалтерский учет»)
107. [www.consult.ru](http://www.consult.ru) (Бухгалтерский консультации)
108. [www.dis.ru](http://www.dis.ru) (Издательство «Дело и Сервис»)

109. [www.bankclub.ru/rankings-bk.htm](http://www.bankclub.ru/rankings-bk.htm). По активам
110. [www.bankclub.ru/rankings-bkp.htm](http://www.bankclub.ru/rankings-bkp.htm). По капиталу
111. [www.bankclub.ru/rankings-bpp.htm](http://www.bankclub.ru/rankings-bpp.htm). По прибыли
112. [www.bankclub.ru/rankings-bpa.htm](http://www.bankclub.ru/rankings-bpa.htm). По текущему доходу
113. [banker.com.ua](http://banker.com.ua). Украинский банковский портал
114. [www.nationalbank.kz](http://www.nationalbank.kz). Национальный банк Республики Казахстан
115. [www.lbank.lt](http://www.lbank.lt). Банк Литвы
116. [www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html](http://www.credit-rating.com.ua/ru/rating/list/html). Украина
117. [www.banks.kiev.ua/ua/data.html](http://www.banks.kiev.ua/ua/data.html). Ассоциация украинских банков
118. [www.bank.gov.ua](http://www.bank.gov.ua). Национальный банк Украины
119. «Norma» 2005 год
120. «Pravo» 2005 год

## MUNDARIJA

<b>Kirish .....</b>	<b>5</b>
<b>1-Bob. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini tashkil etishning asoslari 9</b>	
1.1. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning maqsad va vazifalari .....	9
1.2. Bank operatsiyalarining turkumlanishi va ularning mazmuni .....	10
1.3. Tijorat banklarida buxgalteriya apparatini tashkil qilish .....	12
1.4. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasi mazmuni va mohiyati .....	14
1.5. Bank balansining tuzilishi va operatsiyalar natijasida balansdagi o'zgarishlar	17
Qisqa xulosalar .....	20
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	20
Adabiyotlar .....	21
<b>2- Bob. Tijorat banklarida hujjatlashtirish va hujjat aylanishi .....</b>	<b>22</b>
2.1. Tijorat banklarida ish kuni va hisob-kitob-pul hujjatlarini rasmiylashtirish tartibi .....	22
2.2. Hisob-kitob-pul hujjatlarining rekvizitlari va ularni rasmiylashtirish tartibi	24
2.3. Tijorat banklarida ichki nazorat va hujjat aylanishini tashkil etish .....	25
2.4. Tijorat banklarida analitik hisobni yuritish va uni tashkil qilish .....	27
2.5. Tijorat banklarida sintetik hisobni yuritish va uni tashkil qilish .....	29
Qisqa xulosalar .....	31
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	32
Adabiyotlar .....	32
<b>3- Bob. Tijorat banklarida hisob-kitob operatsiyalari hisobi .....</b>	<b>33</b>
3.1. Mijozlarga bank hisobvaraqlarini ochish va amalga oshiriladigan operatsiyalar hisobi .....	33
3.2. Tijorat banklarining o'zaro (filiallararo) hisob-kitob operatsiyalari hisobi	35
3.3. Memorial orderlar bilan hisob-kitoblar .....	36
3.4. To'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar .....	36
3.5. To'lov talabnomalari bilan hisob-kitoblar .....	37
3.6. Inkasso topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar .....	39
3.7. Akkreditivlar bilan hisob-kitoblar .....	40
3.8. Tijorat banklarida hisob-kitob cheklari bo'icha hisoblashishlar .....	42
3.9. Plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblar .....	43
Qisqa xulosalar .....	44
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	44
Adabiyotlar .....	45
<b>4- Bob. Banklarda kassa operatsiyalari hisobi .....</b>	<b>46</b>
4.1. Tijorat banklarida kassa operatsiyalari bo'yicha hujjatlar aylanishini tashkil qilish .....	46
4.2. Tijorat banklarida kirim kassa operatsiyalari va ularning hisobi .....	47

4.3. Tijorat banklarida chiqim kassa operatsiyalari va ularning hisobi .....	49
Qisqa xulosalar .....	50
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	51
Adabiyotlar .....	51
<b>5- Bob. Banklarda asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va material zaxiralar hisobi .....</b>	<b>52</b>
5.1. Asosiy vositalarning turkumlanishi, baholanishi va ularning hisobini yuritishning vazifalari .....	52
5.2. Asosiy vositalarni kirim qilish va ularning harakatini hisobga olish.....	54
5.3. Asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblashning buxgalteriya hisobi .....	57
5.4. Asosiy vositalarni hisobdan chiqarish va uning buxgalteriya hisobi.....	59
5.5. Nomoddiy aktivlarning turkumlanishi, baholanishi va ularning hisobini yuritish .....	63
5.6. Tijorat banklarida nomoddiy aktivlarning harakatini hisobga olish .....	65
5.7. Material zaxiralarining turkumlanishi, baholanishi va ularni hisobga olish	67
5.8. Tijorat banklarida materiallarni inventarizatsiya qilish tartibi.....	71
Qisqa xulosalar .....	73
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	73
Adabiyotlar: .....	74
<b>6-Bob. Tijorat banklarida kredit operatsiyalari hisobi.....</b>	<b>75</b>
6.1. Tijorat banklarida kredit operatsiyalari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari	75
6.2. Tijorat banklarida kredit operatsiyalarini amalga oshirishda kreditlash tamoyillari .....	77
6.3. Tijorat banklarida kredit operatsiyalarining turlari va ularning shakllari ...	80
6.4. Tijorat banklarida kredit operatsiyalarini hujjatlashtirish va ularning buxgalteriya hisobi .....	82
6.5. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining kreditlash tartibi va ularni hisobga olish .....	89
Qisqa xulosalar .....	92
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	93
Adabiyotlar .....	93
<b>7-Bob. Banklarda faktoring ba lizing operatsiyalari hisobi.....</b>	<b>94</b>
7.1. Faktoring operatsiyalari mazmuni va ularni rasmiylashtirish .....	94
7.2. Tijorat banklarida faktoring operatsiyalarining buxgalteriya .....	95
hisobi .....	95
7.3. Lizing operatsiyalari mazmuni, rasmiylashtirilishi va ularni hisobga olish	96
7.4. Tijorat banklarida lizing operatsiyalarining buxgalteriya hisobi .....	97
Qisqa xulosalar .....	98
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	98
Asosiy adabiyotlar .....	98
<b>8- Bob. Chet el valutasidagi operatsiyalarni hisobga olish.....</b>	<b>100</b>
8.1. O‘zbekiston Respublikasida valuta operatsiyalarini tashkil etish.....	100

8.2. Valuta operatsiyalarining turlari va ularning hisobini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari.....	101
8.3. Mijozlarga chet el valutasidagi hisobvaraqlarni ochish va yuritish tartibi	104
8.4. Banklarda xalqaro hisob-kitoblar bo'yicha operatsiyalar hisobi .....	106
8.5. Naqd chet el valutalariga oid operatsiyalarni amalga oshirish va ularni hisobga olish .....	107
Qisqa xulosalar .....	110
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	110
Adabiyotlar .....	110

## **9- Bob. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar hisobi**111

9.1. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlarning turlari va ularning tavsifi .....	111
9.2. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bo'yicha tijorat operatsiyalari hisobi	112
9.3. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bo'yicha investitsiya operatsiyalari hisobi .....	114
9.4. Tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bo'yicha vositachilik operatsiyalari va muddatli bitimlar hisobi .....	117
9.5. Tijorat banklarida ustav kapitalini shakllantirish va ularni hisobga olish	123
9.6. Tijorat banklarining ustav kapitalini ko'paytirish bilan bog'liq operatsiyalar hisobi .....	126
9.7. Tijorat banklarida fondlar hisobi .....	129
Qisqa xulosalar .....	131
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	131
Adabiyotlar .....	131

## **10-Bob. Banklarda moliyaviy natijalar hisobi va moliyaviy hisobot .....**133

10.1. Tijorat banklarida moliyaviy natijalarning shakllanishi .....	133
10.2. Tijorat banklarida harajatlar va ularning buxgalteriya hisobi .....	133
10.3. Tijorat banklarida daromadlar va ularning buxgalteriya hisobi .....	134
10.4. Tijorat banklarida daromadlar va xarajatlarni tan olish usullari .....	136
10.5. Tijorat banklarida kundalik balans va boshqa hisobotlar .....	137
10.6. Tijorat banklarida moliyaviy hisobotlarni tuzishning o'ziga xos xususiyatlari .....	138
Qisqa xulosalar .....	143
Nazorat va muhokama uchun savollar .....	143
Adabiyotlar .....	143

## **Izohli lug'atlar .....**145

## **Foydalanilgan asosiy adabiyotlar .....**148

**F. T. ABDUVAXIDOV**

**TIJORAT BANKLARIDA BUXGALTERIYA HISOBI**

**(O'quv qo'llanma)**

Muxarrir. Mamatov X.

Texnik muxarrir. Tashxodjayeva D.

Komp'yuterda saxifalovchi va dizayn. Abdullaev M.

Shartli bosma tabog'i 10,0.

Adadi 500 nusxa.

## СОДЕРЖАНИЕ

<b>Введение .....</b>	<b>5</b>
<b>Глава-1. Основы организации бухгалтерского учета в коммерческих банках.....</b>	<b>8</b>
1.1.Цели и задачи организации бухгалтерского учета в коммерческих банках .....	8
1.2.Классификация банковских операции и их значение .....	9
1.3. Организация бухгалтерского аппарата в коммерческих банках .....	11
1.4. Сущность и значение плана счетов бухгалтерского учета в коммерческих банках.	13
1.5. Структура баланса банка и изменение в балансе в результате совершение операции .....	16
Краткие заключение .....	19
Вопросы для контроля и обсуждение.....	19
Основные литературы.....	19
<b>Глава-2. Документирование и документооборот в коммерческих банках .....</b>	<b>20</b>
2.1. Порядок рабочего дня и оформление расчетно-денежных документов	20
2.2. Реквизиты расчетно-денежных документов и порядок их оформление	22
2.3. Организация документооборота и внутреннего контроля в коммерческих банках .....	23
2.4. Ведение и организация аналитического учета в коммерческих банках	25
2.5. Ведение и организация синтетического учета в коммерческих банках	27
Краткие заключение .....	29
Вопросы для контроля и обсуждение .....	30
Основные литературы.....	30
<b>Глава-3. Учет расчетных операций в коммерческих банках.....</b>	<b>31</b>
3.1. Учет открытие банковских счетов клиентам и совершаемых операций по ним .....	31
3.2. Учет операций межбанковских расчетов.....	33
3.3. Расчеты по мемориальными ордерами .....	34
3.4. Расчеты по платежными поручениями .....	34
3.5. Расчеты по платежными требованиями .....	35
3.6. Расчеты по инкассовыми поручениями .....	37
3.7. Расчеты по аккредитивами .....	38
3.8. Расчеты по расчетными чеками коммерческих банков.....	40
3.9. Расчеты с пластиковыми карточками .....	41
Краткие заключение .....	42
Вопросы для контроля и обсуждение.....	42
Основные литературы.....	43
<b>Глава-4. Учет кассовых операций в банках .....</b>	<b>44</b>

4.1. Организация документооборота по кассовым операциям в коммерческих банках.....	44
4.2. Приходные кассовые операции в коммерческих банках и их учет.....	45
4.3. Расходные кассовые операции и их учет в коммерческих банках.....	47
Краткие заключение.....	49
Вопросы для контроля и обсуждение.....	49
Основные литературы.....	49
<b>Глава-5. Учет основных средств, нематериальных активов и материальных запасов в банках .....</b>	<b>50</b>
5.1. Классификация, оценка основных средств и задачи ведение их учета	50
5.2. Учет оприходовние и движение основных средств.....	52
5.3. Бухгалтерский учет начисление амортизации к основным средствам	55
5.4. Бухгалтерский учет списание основных средств.....	57
5.5.КЛАССИФИКАЦИЯ, ОЦЕНКА НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ И ВЕДЕНИЕ ИХ УЧЕТА .....	61
5.6. Учет движение нематериальнх активов в коммерческих банках.....	62
5.7. Классификация, оценка материальных запасов и их учет .....	64
5.8. Порядок инвентаризации материалов в коммерческих банках.....	69
Краткие заключение.....	71
Вопросы для контроля и обсуждение.....	71
Основные литературы.....	71
<b>Глава-6. Учет кредитных операций в коммерческих банках.....</b>	<b>73</b>
6.1. Кредитные операции в коммерческиъх банках и их особенности.....	73
6.2. Принципы кредитование в коммерческих банках.....	75
6.3. Виды и формы кредитов в коммерческих банках.....	78
6.4. Документирование кредитных операций и их бухгалтерский учет .....	80
6.5. Порядок кредитование Центральным банком коммерческих банков и их учет.....	88
Краткие заключение.....	91
Вопросы для контроля и обсуждение.....	91
Основные литературы.....	91
<b>Глава-7. Учет факторинговых и лизинговых операций в банках .....</b>	<b>93</b>
7.1. Значение факторинговых операций и их оформление .....	93
7.2. Бухгалтерский учет факторинговых операция в коммерческих банках	94
7.3. Значение лизинговых операций и порядок их оформление.....	95
7.4. Бухгалтерский учет лизинговых операций в коммерческих банках .....	96
Краткие заключение.....	97
Вопросы для контроля и обсуждение.....	97
Основные литературы.....	97



<b>Глава-8. Учет операций в иностранной валюте .....</b>	<b>99</b>
8.1. Организация валютных операций в республике узбекистан .....	99
8.2. Виды валютных операций и особенности организации их учета.....	100
8.3. Порядок открытие и ведение инвалютных счетов клиентам .....	103
8.4. Учет в банках по международным расчетным операциям .....	105
8.5. Осуществление операций с наличными иностранными валютами и их учет .....	107
Краткие заключение.....	109
Вопросы для контроля и обсуждение.....	109
Основные литературы.....	109
<b>Глава-9. Учет операций с ценными бумагами в коммерческих банках</b>	<b>110</b>
9.1. Выди ценных бумаг в коммерческих банках и их характеристика ....	110
9.2. Учет коммерческих операций по ценным бумагам в коммерческих банках .....	111
9.3. Учет инвестиционных операций по ценным бумагам в коммерческих банках.....	113
9.4. Учет посреднических операций по ценным бумагам и срочных сделок в коммерческих банках .....	116
9.5. Сформирование уставный капитал в коммерческих банках и их учет	122
9.6. Учет операций связанный с умножением уставный капитал коммерческих банков .....	125
9.7. Учет фондов в коммерческих банках .....	128
Краткие заключение.....	130
Вопросы для контроля и обсуждение.....	130
Основные литературы.....	130
<b>Глава-10. Учет финансовых результатов и финансовая отчетность</b>	<b>132</b>
10.1. Сформирование финансовых результатов в коммерческих банках .	132
10.2. Расходы коммерческих банков и их учет .....	132
10.3. Доходы коммерческих банков и их учет .....	133
10.4. Методы признание доходов и расходов в коммерческих банках .....	135
10.5. Ежедневный баланс и другие отчетности в коммерческих банках ..	136
10.6. Особенности составление финансовых отчетов в коммерческих банках	137
Краткие заключение.....	142
Вопросы для контроля и обсуждение.....	142
Основные литературы.....	142
<b>ГЛОССАРИЙ .....</b>	<b>144</b>
<b>Использованные основные литературы.....</b>	<b>147</b>

## CONTENTS

The Foreword.....	5
-------------------	---

### **1. Chapter. Organization of the basics of accounting in banks.**

1.1 The purpose and tasks of organization basics of accounting in commercial banks.....	8
1.2 Meaning and classification of the bank operations.....	9
1.3 Organization of accounting department of bank.....	11
1.4 Nature and contents of charter of accounts.....	13
1.5 Construction of balance sheet and change in the case of balance operation.....	16
Short inclusions.....	19
Questions to discussion and to control.....	19
List of bibliography.....	19

### **2. Chapter. Documentation and circulation of documentation in the banks.**

2.1 Organization of the working day and the order of the documentations in banks.....	20
2.2 Main details of payment-clearance documents and its order of registration.....	22
2.3 Organization of documents circulation and internal control in commercial banks.....	23
2.4 Organization of analytical account in commercial banks.....	25
2.5 Organization of synthetic account in commercial banks.....	27
Short inclusions.....	29
Questions to discussion and to control.....	30
List of bibliography.....	30

**3. Chapter. The accounting of clearing operations in banks.**

3.1 Opening of client settlement accounts and order of maintaining account operations.....31

3.2 The account of settlement operations of commercial banks' branches.....33

3.3 The accounting with the memorial warrants.....34

3.4 The accounting with the payment assignments.....34

3.5 The accounting with the payment requirements.....35

3.6 The accounting with the collection letter.....37

3.7 The accounting with the letters of credit.....38

3.8 The accounting by the settlement checks in commercial banks.....40

3.9 The accounting plastic cards transaction.....41

Short inclusions.....42

Questions to discussion and to control.....42

List of bibliography.....43

**4. Chapter. The accounting of cash operations in banks.**

4.1 Organization of the work and documents circulation of cash operations in commercial banks.....44

4.2 The accounting of cash receipt operations.....45

4.3 The accounting of cash outlay operations.....47

Short inclusions.....49

Questions to discussion and to control.....49

List of bibliography.....	of
..49	

**5. Chapter. Accounting of fixed assets and intangible assets in banks**

5.1 Classification, valuation of fixed assets and their proposed account order.....	50
5.2 Acquisition of fixed assets and their transaction in accounting.....	52
5.3 Accounting depreciation of fixed assets.....	55
5.4 Retirement of fixed assets in accounting.....	57
5.5 Classification and valuation of intangible assets and main principles of settlement accounts.....	61
5.6 Accounting of transactions of intangible assets.....	62
5.7 Transaction of materials in accounting of commercial banks.....	64
5.8 Inventory order of material.....	69
Short inclusions.....	71
Questions to discussion and to control.....	71
List of bibliography.....	72

**6. Chapter. Accounting of fixed assets and intangible assets in banks**

6.1 Credit operations in commercial bank and their features.....	73
6.2. Principles of crediting in fulfilling credit operations in commercial banks.....	75
6.3. Kinds of credit operations in commercial banks and their forms.....	78
6.4. Documentation credit operations in commercial banks and their accounting.....	80
6.5. Rules of crediting commercial banks bu central bank and their accongting.....	88
Short inclusions.....	91

Questions to discussion and to control.....	91
List of bibliography.....	..91

**7. Chapter. The accounting of factoring and leasing operations in banks**

7.1 Meaning of factoring operations and its documentations.....	93
7.2 Accounting of factoring operations and its commercial banks.....	93
7.3 Accounting of leasing operations and its commercial banks.....	94
7.4 Meaning of leasing operations and its documentations and its accounting.....	95
Short inclusions.....	.....96
Questions to discussion and to control.....	..97
List of bibliography.....	...97

**8. Chapter. The accounting of foreign currency operations in banks.**

8.1 The order of currency operations in the Republic of Uzbekistan.....	99
8.2 Features of organization of the accounting of the currency operations and its forms.....	.....100
8.3 The order of maintaining and opening foreign currency settlement accounts for clients.....	.....103
8.4 The account of foreign transactions.....	.....105
8.5 The account of cash foreign currency with the operation fulfillment.....	.....107
Short inclusions.....	.....109
Questions to discussion and to control.....	.....109
List of bibliography.....	....109

## **9. Chapter. The account of security operations in banks.**

9.1	Types	and	characteristics	of	securities.....	110
9.2	The account of securities by commercial operations in commercial banks.....					111
9.3	The account of securities by investment operations in commercial banks.....					113
9.4	The account of formation of charter capital of commercial banks.....					116
9.5	The account of operation which is connected to increases of charter capital of commercial banks.....					122
9.6	The account of reserve funds of commercial banks.....					125
9.7	The fund of preferential crediting and its account.....					128
	Short inclusions.....					130
	Questions to discussion and to control.....					130
	List of bibliography.....					130

## **10. Chapter. The account of financial results in banks.**

10.1	Formation of financial results in commercial banks.....					132
10.2	Bank expenses and their account.....					132
10.3	Bank incomes and their account.....					133
10.4	Methods of interest rate incomes and expenses acknowledgement.....					135
10.5	Daily balance sheet and other reports.....					136
10.6	Balance sheet reports of commercial banks.....					137
	Short inclusions.....					142
	Questions to discussion and to control.....					142

List bibliography.....	of
...142	
<b>Terminological glossary.....</b>	<b>144</b>
<b>Main literature.....</b>	
<b>.....147</b>	

**F. T. ABDUVAXIDOV**

**TIJORAT BANKLARIDA BUXGALTERIYA HISOBI**

**(O'quv qo'llanma)**

Muxarrir. Mamatov X.

Texnik muxarrir. Tashxodjayeva D.

Komp'yuterda saxifalovchi va dizayn. Abdullaev M.

Shartli bosma tabog'i 10,0.

Adadi 500 nusxa.



